

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BÍZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

NEGYEDIK KÖTET.

MÁSODIK FÜZET.

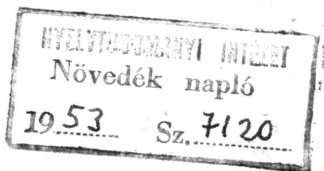
PESTEN,

EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKADÉMIAI KÖNYVÁRUSNÁL.

1865.

TARTALOM.

	Lap
Néhány magyar igeképzőről (aszt, ad; ít, úl; t, l; tat.) Budenz József.	145.
Hogyan fejeztetik ki az örökkévalóság a sémi nyelvekben? Gr. Kuun Géza.	175.
Magyar nyelvrítkaságok. Mátyás Flórián.	188.
A finn nemzet történetírásáról. II. Hunfalvy Pál.	209.
Khivai tatárság. Szövegközlés és nyelvtani vázlat. Budenz József.	269.

NÉHÁNY MAGYAR IGEKÉPZŐRŐL (ASZT, AD; ÍT, ÚL; T, L; TAT).

Mint átható és benható igeképzők a magyarban párhuzamosan egymás mellett állanak: *aszt, eszt* és *ad, ed*, p.o. *horpaszt, repeszt* és *horpad, reped*; továbbá *ít (ét, ojt, ejt)* és *ül, ill*, p.o. *szabadít, kerít* és *szabadúl, kerül*; végre *t* és *l* is, p.o. *ront (romt), fejt* és *roml[ik], fejl[ik]*. Az átható képzők itt egy „tenni, okozni“, a benhatók egy „lenni, azzá-válni“-féle igető értékével bírnak, s egymástól független társakként állanak egymás mellett, olyformán mint p.o. a tatár *joq-itmek* elveszteni (tkp. nincsen-tenni) és *joq-bolmaq* elveszni (tkp. nincsen-lenni).

Ezen egymástól való függetlenség, ha megvan is e képzőkre nézve, nem kívántatik meg okvetetlenül, a mint a rokon nyelvek igeképzési eljárása mutatja. Az említett páros igeképzők ugyanis főleg denominatív-félék, a mit az *aszt, ad*-ről is lehet mondani (ébred, -eszt, áraszt, likaszt, hamvaszt stb.), csakhogy azsokszor már önállólag nem divó alapszókhoz járul; igetőkhez ritkábban, mint: fúlaszt, -ad, gyúlaszt, -ad, valamint az *ít, ül* is: veszít, térít, vonúl, nyomúl. Lássuk mostan, miképen alakulnak az ilyen páros denominatív igék a rokon ugor- finn nyelvekben.

A *m o r d v i n* ban képződnek „valamivé-levést“ jelentő denominatív igék 1) *m* képzővel: *akšiman* fehérülök (*akša* fehér), *laftim* an gyöngülök (*lafta* gyöngö); 2) *j*-vel (eredeti *g* helyett): *purjan* krétás lesznek (*pur* kréta), *saljan* sós lesznek (*sal* só); 3) *gad* és *lgad*-dal: *kozagadan* gazdagszom (*kozü* gazdag), *sokirgadan* megvakulok; *pižilgadan* zöldülök (*piže* zöld). — Az ezeknek megfelelő átható társigék készülnek 1) *pt*-vel: *akšiptan* feheríték, *laftiptan* gyöngíték; 2) *jaft*-tal: *saljaftan* sózok, *purjaftan* krétával bemázolok,

feheríték; 3) *gaft*, *lgaft*-tal: *kozagaftan* gazdagítók, *sokirgaftan* vakítók, *pižilgaftan* zöldíték. Azaz: az átható igék itt nem egyenesen az alapszóból, hanem az ebből már eredt benható igéből képeztetnek, *t* és *ft* causativ vagy míveltető képző által; mert az 1) alatti *pt* annyi mint *mt*, mely a moksa-mordvin hangtan szerint szükségképen *pt* lesz, s Ahlqvist (Moksa-mord. gr. §. 118.) azt tartja, hogy ebben a *pt*-ben a teljes *ft* causativ képző járult hozzá az *m*-hez (*m-ft*) s az *f* csak kiesett belőle; a 2.) alattiakban világos az *ft* causativ képző, a benható *j* után, valamint 3.)-ban is a *gad*-ból megmaradt *ga* után, a miért is bizonyos; hogy *gaft* e helyett való: *gadft*, a melyből kiesett a *d*. — Még egy 4-dik osztályt lehet fölállítani, hol a benható igető egyenlő az alapnévszóval, de az átható ige megint *ft* képzővel alakul, az előbbieket analógiája szerint a benható igéből, nem egyenesen a névszóból: *kelmü* hideg (finn *kylmä*), *kelman* hidegülni, hülni (f. *kylmän*), *kelmiftan* hütök; *načka* nedves, *načkan* nedvesedem, *načuftan* nedvesíték; *koškü* száraz, *koškan* száradok, *košuftan*, *košftan* szárítók.

A cseremiszb en találunk benható denominativ igéket 1) *m*, *ng* (*em*, *ang*) képzővel (l. NyK. IV, 56): *ošemam* fehérülök (*ošo*, *oš* fehér), *kojangam* kövéredem (*koja* kövér); 2) *g*, *k*-val, l. ugyanott 58. l.: *kagergem* görbedek, *susurgem* megsérülök (*kager* görbe, *susor* megsérült, beteg); 3) látható képző nélkül: *levem* olvadok (*leve* langyos), *kölmem* fagyok, fázom (*kölme* fagyott, hideg), *ojar*em kiderülök (*ojar* derü nap), *šopem* savanyodom (*šopo* savanyú), *jokšargem* vörösödöm (*jokšarge* vörös). Az ezekkel társas átható igék készülnek: 1) *md*, *ngd*-vel: *ošemd*em fehéríték, *kojangd*em, kövéríték; 2) a *g* képzőt elhagyva vagy kiszorítva *t*, *d*-vel: *kagert*em görbíték, *susurtem* megsérték; 3) részint *kt* causativ képzővel, részint *t*-vel mint 2. alatt: *levekt*em olvasztok, *kölmökt*em fagyasztok, *šopoktare*m (helyesebben *šopokt*em) savanyítók, *jokšart*em vörösíték. Azaz: a cseremiszb en is csak a benható igetöböl indul ki az átható ige, a mi szemmel látható az 1. alatti *md*-n (= mord. *pt*, e. h. *mt*); a *levekt*em-féle áthatók meg a fent említett mordvin *kelmiftan*, *košuftan*-féléknek felelnek meg (a mi mellett tudni kell, hogy a mord. *ft* míveltető képző alakilag is = cser. *kt*; mert amaz *xt* helyett van); a 2. alatti igékben a csupa *t* képző előtt a benható *g* képző csak kiszorult, mert ezek a mordvin 2. és 3. alattiaknak felelnek meg, úgy hogy a *susurtem* ige mordvinúl így hangzanék:

*susurjaftan v. *susurgaftan*, s hogy a cseremiszb en csak *susurtem* van, s nem p.o. *susurgektem*, abból ered, hogy a cseremiszb, ezen szóalak összerántása után, nem tűrheti vala többé ezt a mássalhangzótorlatot: *rgkt*, vagy csak *-rkt*, hanem elejté az *r* és *t* közé eső mindegyik gutturalist. Az össze nem rántott *kölmöktem*-ben, megvan az egész *kt* képző = mord. *ft*: *kelmiftan*; de megint csak cser. *t* és nem *kt* áll ellenében a mord. *ft*-nek ebben: *jomt*, praes. *jomdem* elvesztek = mord. *imaftan*.

A v o t j á k b a n a mordvin és cseremiszszel egyezőleg vannak *m* képzőjű benható és *mít*-féle átható igék: *burmo* gyógyulok, *burmítő* gyógyítok (= cser. *paremam* és *paremdem*), ettől: *bur* jó; *nűsmo* tompulok, *nűsmítő* tompítok (*nűš* tompa, = mord. *noška*; *noškiman*, *nošképtan*). Vannak azonban *m*-es benható mellett álló oly átható igék is, melyeknek *kt* v. *t* képzője közvetlenül az alapszóhoz látszik járulni: *kűsmo* száradok és *kűseкто* szárítok (*kűš* száraz). Azonban könnyen átlátható dolog, hogy valóság szerint a cser. *koškem*, mord. *koškan*-nak megfelelő valamely votják benható igéből kell a *kűseкто* igét származtatni (a mint p.o. megvan votj. *kűnmo* fagyok = cser. *kűlmem*, mord. *kelman*). V.ö. *mozmo* menekszem, *mozmítő* vagy *mozto* menteni (az alapszó hiányzik). Vannak azonban oly benható és átható társigék is, melyeket nem lehet egymástól származtatni: *cűrsato* savanyít (*cűrs* savanyú); *lapkalo* alacsony lenni és *lapkato* alacsonyít (*lapék* alacsony)). Végre olyanok is, hol a benható csak az áthatóból lesz: *bűdeto* teljesít és *bűdetűško* teljesedni, teljesülni.

A z o s z t j á k b a n megint az *m*-féle benható igéket találjuk: *űnmem* nőni (*űne* nagy), *űšmem* tompúlni (*űš* tompa); a mellette álló áthatók: *űnmettem* növelni, növesztetni, *űšmettem* tompítani. — Egy másik benható képző *d*: *űdedem* savanyodni. (*űda* savanyú), áth. *űdeptem*; ez is alkalmasint úgy készült mint a mordvin *-gűft* e h. *gűd-ft*: a causativképző az osztjában *tt*, de néha még *pt* is, p.o. *kereptem* ejteni, *kergem* esni, *űűdeptem* elhagyni, odahagyni, *űűdűdem* maradni. Ugyane *pt*-t mint causativképzőt (= mord. *ft*, cser. *kt*) találjuk még ezekben: *pűűgűptem* ijesztetni (mellette van: *pűűknem* ijedek) és *tűűgűptem* repeszteni (*tűűűnem* repedni). De ez utóbbiak, úgy látszik, nem egymástól származnak.

A v o g u l b ó l, míg bővebb szótárt kapunk, csak ezeket hozhatjuk föl: *űűniműem* nőnök (= osztj. *űűnmem*; *űűni* = osztj. *űűne*

nagy, *rotmém* csendesedem, állapodom (*rot* csendes állapot), melyektől ezen áthatók származnak: *jänmeltém* nevelek, *rotmeltém* állapítok. Ez utóbbiakban csak az *l* feltetsző, mert az egész *-melt* ellenében áll a cseremisz *md*, mordv. *pt* (*mt* helyett), votj. *mät*, oszt. *-mett*-nek, melyek mind csak *m* beható és *t*, *tt*, azaz eredetileg *kt*, *ft* causativ képzőből állanak, s különben is a vogulban a caus. képző csak *t*, nem *lt*, p.o. *kujitém* fektetek (*kujém* fekszem), *téltém* teremtek (*télém* termek, születem). Erről majd csak bővebb vogul nyelvanyagból fogunk okoskodhatni.

A fin n (szuómi) nyelvben található nagyszámu denominatív igék közül most kiválasztván azokat, melyek a valamivé-levés és valamivé-tevés jelentésével vannak, főleg a melléknevektől származókat kell tekintenünk. Így találunk 1) *n* képzővel behatókat: *enenen* szaporodom (*enä* több), *kovenen* keményülök (*kova*), *suurenen* nagyobbodom (*suure*), *pimenen* sötétülök (*pimeä*); a megfelelő áthatók pedig ezen behatókból keletkeznek *ta* képzővel: *enennän* szaporítok (tő: *enentä*), *kovennan* (-*nta*) keményítetek, *suurennan* (-*nta*) nagyobbítok, *pimennän* (-*nta*) sötétítetek. — 2) A mint látszik, közvetlenül melléknevekből képez átható azzátevési igéket maga a *ta* (illetőleg *tta*) képző: *kovitan* (tő: *kovitta*) keményítetek (= *koventa*, 1. alatt), (*kova*); *suoritan* v. *suorran* (tő: *suoritta* v. *suorta*) egyenesítetek (*suora*); *pahoitan* elrontani (elrosszítani, *paha* rossz) = *pahennan*; *pitkitän* hosszabbítok (*pitkä* hosszú); *lujoitan* v. *lujitan* erősítetek (*luja* erős) stb. A megfelelő behatók *tu* (*ttu*)-val képeztetnek (ha helyettök nem más alak, p.o. az *n* képzőjü beható, vagy az *nta*-ból képzett *ntu* szolgál), azaz az *u* visszaható képző járul a *ta*, *tta* causativ képzőhöz: *lujoitun* (v. *lujenen*, *lujennun*, tő: *lujentu*). — 3) Áthatók *sta* képzővel: *koristan* ékesít (*korea*), *nirkastan* hegyesít, élesít (*nirkka* hegyes), *punastan* v. *punistan* vörösítetek (*puna*), *vahvistan* erősítetek (*vahva*), *uudistan* megújítok (*uusi*, tő: *uute*) stb. Ezekből megint *u*-val (*stu*) behatók származnak: *punastun* vörösödöm, *vahvistun* erősödöm, *uudistun* ujulok, v.ö. *yhdistyn* egyesülök, *kellastun* sárgulok, *lähistyn* közeledem, *mykistyn* némulok stb.

Nem ok nélkül mondám az imént, hogy a *ta*, *tta* képző a mint látszik közvetlenül melléknevekből képez átható azzátevési igéket. Mert ez a *tta* képző különben igetökhöz járul, mint causativ képző, a nélkül, hogy közte és az alapigető között más hangzónak nyoma volna, p.o. *a*, *ä*-végü igetökhöz így: *elä-tän*

(*elü-ttü*) éltetek, *kasva-tun* (*kasva-tta*) nevelek, növesztek, *nauratan* neveltetek stb. Soha sem találunk p.o. *kasvoitan*, *nauroitan*-féléket, míg ellenben a névszókból származtató *tta*-t rendszeren még *i* önhangzó előzi meg, mely az alapszó végönhangzóját sokszor ki is szorítja: *lujoitan*, *lujitan*, *luja*. Ugyanezt látjuk akkor is, midőn a *tta* főnevekből képez denominativumokat: *haavoitan* megsebesíték: *haava* seb, *jauhoitan* megliszteztek: *jauho* liszt, *kirjoitan* írok: *kirja* írás, *könyvv*, *kunnioitan* tisztelik: *kunnia* tisztelet, *lahjoitan* ajándékoznak: *lahja* ajándék, *lannitan* trágyszemek: *lanta* trágya, *ositan* részekre osztok: *osa* rész, *paloitan* darabolok, *apritok*: *pala* darab, *rasvoitan* zsírozok: *rasva* zsír, *rauhoitan* békíték: *rauha* béke, *raudoitan* megvasalok: *rauta*, *sioitan* helyezek: *sia* hely, *tarhoitan* bekeríték: *tarha* kerítés, *valloitan* meghodítok: *valta* hatalom stb. Itt tehát az *i*-ben egy új tényező lép elénkbe, mely az alapszó vég *a*-ját épen úgy módosítja, mint a pluralisi *i* (p.o. *kirja*, több. *incisivusa*: *kirjoissa*, *osa*: *osissa*) vagy a praeteritumi *i* az igetők vég *a*-ját (p.o. tö: *anta*: praet. egy. 3. *antoi*, *aja*: *ajoi*, *osta*: *osti*), azaz vagy *o*-vá gyengíti vagy egészen kiszorítja. Az a körülmény pedig, hogy a szintén *a*-végű igetők vég *a*-ját a *tta* causativ képző nem módosítja, mert nincs előtte még *i* hangzó, arra a fölvételre kényszerít, hogy az *-itta* (praes. *itan*)-féle denominativ igetők képzőbeli *i*-jében egy oly képzőrészt ismerjünk el, mely az alapnévszót először beható igévé alakítván, azt a causativ *tta* képző fölvételére alkalmassá tette: tehát *lujoitta* = *luja-i-tta*. Csak az *-itta*-nak ilyen fölfogása mellett meg is tudjuk itt a finnt egyeztetni egyik közeli rokonával, a mordvinnal. Előre bocsátom, hogy a mordvin *ft* (= cseremis *kt*) causativképző egy a finn *tt*-vel (mely *ht*-ből lett, mely utóbbi a *tt* helyett mutatkozik is még némely denominativ igéken), v.ö. mord. *näftan* mutatok (láttatok) = f. *näyttä* (pr. *näyttän*), cser. *onžokto*; mord. *kolgaftan* folytatok = f. *kuljetta* (pr. *kuljetan*); mord. *solaftan* olvasztok = f. *sulatta* (pr. *sulatan*) stb. A mordvinban pedig, mint fentebb láttuk, az átható (azzá-tevési) denominativ igéket csak a *ja* (*ga*), *gad* beható képző közvetítésével képezheti a causativ *ft* igeképző, vagyis az összetett *jaft*, *gaft* képzővel alakulnak ilyen átható igék. Ezen *jaft*, *gaft* nyilván a finn denominativ *-itta*, (*i-tta*, **i-hta*) képző megfelelője, p.o. *saljaftan* (szók)-nak *jaft*-ja épen az a mi finn *haavoitta* (sebesít) igetőnek *ittu*-ja, vagy mord. *šormagaftan* tarkítok, himzek-nek *jaft*-ja az a mi *lujoitta*-ban megint

az *itta*. Ennélfogva ennek az *itta*-nak az *i*-je is az a mi mord. *jaft*-ban a *ja*, azaz : benható azzá-levési igeképző. A mordvinban pedig ezen *ja*, illetőleg *ga*, maga sem egyéb mint a *gad* képzőnek rövidült alakja; a mi mellett az is szól, hogy a *gad*-hoz járulván *ft* causativumképző, *gaft* lesz belőle, noha a mordvinban a *gatft* hangzótorlat igen is tűrhető volna (v.ö. *simftan* itattatok). Azonban az *itta*-beli *i*-nek ezen értékét (= mord. *ja*, *gad* képző, cser. *ge* ebben : susurjem — megsérülök) kétségtelenné teszi az, hogy magában a finnben is van, bár csak egynéhány, *i*-vel képzett benható denominatív ige: *hädin* (tő *hätti*) nagy sietségben vagyok : *hättü* veszély sietség; *kengin* czipőt húzok föl (mintegy : megczipősülök, v.ö. mord. *eröäjän* megnősülök), *sukin* harisnyát húzok föl : *sukka*; *kiilin* : brünstig sein : *kiila*, *pojın* megfiadzani : *poika* fiu; *vohlin* megellik (kecske) : *vohla* gödölye, kecskeolló; *märin* genyedekek : *märkä* nedves, genyes (p.o. tulee märille = genyedésbe megy át); *poudin* száraz lenni (időről mondva) : *pouta* száraz idő; *perin* örökölni (azaz succedálni, szlávul : naslédovat örökölni, tkp. rákövetkezni) : *perü* utórész (ettől van : *perüän* „után“). Vannak *i*-végü átható denominatív igék is, melyekben *itse* helyett van az *i*, p.o. *munia* tojni : *muna* tojás (v.ö. cseremisiz *munžaš* tojni : *muno* tikmony, tojás), Az előbb említett benható *i*-t bátran állíthatjuk a mordvin *gad*-dal szembe, s nem kell csodálkoznunk még azon sem, hogy a finnben ennek oly nagyon összerövidült, összezsugorodott mása van : mert általán tekintve a finn nyelvalakokat, egyrészt meglehetősen hangépségben megmaradt alakokat látunk, másrészt igen erős kopásokat s összevonásokat is, teszem p.o. azt, hogy a többesi *i* egy egész, valamikor *t* hanggal kezdődő szótag helyett van, szintígy a praeteritumi *i*. Az említett benható *i* képző ugyanis olyformán viszonylik a mord. *gad*, cser. *ge* képzőhöz, mint a finn *isi* conditionalisképző a cser. *ge-če*-hez (l. NyK. IV, 81. l.), úgy hogy a finnben legközelebb *id* felelne meg a mord. *gad*-nak (mely különben magában a mordvinban is kifejlődött : *siridan* öregedem : *sirä* öreg); hogy ezen *id meg csupa *i*-vé lett a finnben, teljes analogiában áll egy másik gyakoritást vagy folytonosságot jelentő *i* igekepzőnek hangfejlődésével, mely utóbbi = cseremisiz *ed* gyakorító képző (l. NyK. IV, 52. l.) és = osztják *üd* (*jástem* mondani : *jástüdem* gyakran m., *töxnem* találkozni : *toh-nüdem* gyakran t.), v.ö. p.o. finn *sohten* taposni : *sohtin* taposgatni, egyre taposni, *viilen* metszeni, vézni : *viilin* folyvást m., *pusken* bök-

ni: *puskin* egyre b. stb, s meg kell jegyezni, hogy van oly *i*-végű igető is, melynek jelentése gyakorító, s mely csak ezen alakban létezik, p.o. *poimi*- szedni, *etsi*- keresni, *lakki*- szörpölni, *orkki* összekaparni stb. — Így a finn denominatív *itta* képző, a mordvin párjával egyezőleg, összetettnek mutatkozik, még pedig *i* (eredetibb *id*, *gad*, *jad* helyett való) denominatív benható igeképzőből és *ttu* causatív képzőből, és ha p.o. *kengi*- németül: sich beschuhen, a *kengittä*- (beschuhen) csak ettől származó causativum, épen úgy mint mord. *erväjaftan* (beweiben — férfit) causativuma ennek: *erväjan* (sich beweiben, megnősülni). Csak azt kell megjegyezni, hogy az alapúl szolgáló *i* képzőjű benható igék azért ritkábban fordulnak elő a finnben, mert más hasonértékű alakok (az *-ene* féle benhatók, s megint az áthatókból képzett reflexivumok: *ittu*, *isttu*, *-nttu*) nyertek nagyobb tért s amazokat úgyszólván kiszorították.

Hátra van még a fent említett *sta* átható finn denominatív képző, melytől megint a benható *-stu* származik. Itt legelőbb azt kell kérdeznünk, hogy előfordul-e a *sta* a finnben mint igetőhez járó causativképző is (= *tta*)? Előfordul bizony, ámbár ritkábban: *rippu*- függni: *ripusta* függeszteni; továbbá *hiosta* (*hikosta*) izzaszt ettől: *hikoo* izzad (van *hiotta* is = *hiosta*); *peljästy*- megijedni, ettől: *pelkäü-n* félni (inf. *peljätti*) felteszi ezen átható igeképzést: *peljästä*-megijeszteni (in furcht setzen; innen *peljästy*- = sich in f. setzen); *menesty*- sikerülni, előmenetelt tenni, ettől: *mene* menni, fölteszi ezt: *menestä*, mintegy: menetni, azaz: vorwärts bringen, úgy hogy *menesty*- = vorwärts gebracht werden, v. kommen, gelingen. Így már jogosítva vagyunk, az *sta*-t olyannak nézni, milyen a *tta*, azaz: causativ igeképzőnek. Ehhez hozzájárul, hogy a *sta* előtt is, mikor denominativumokat képez, szintúgy mint a *tta* előtt, bár nem oly rendszeren, *i* hangzó mutatkozik, v.ö. *omistan*, *vahvistan*, *nykistyn*, úgy hogy az egész *ista*-t mint denominativképzőt lényegesen az *itta*-val azonos összetételnek tarthatjuk. E gyanítás megerősítettetik a *tta* képző hangtani fejlődése által is, s az által, hogy a mordvinban az *ista*-nak, a fent magyarázott *jaft*, *gaft*-alakokon kívül, semmi más közelebbi megfelelőjét nem találjuk. Ugyanis a finn *tta* causativképzőnek *tt*-je, mint már fentebb láttuk, legközelebb *ht*-ből lett, s megfelel a cseremiszt *kt*-, mord. *ft*-nek; ezen *ht* még találkozik is a finnben, részint *tt*, részint *st* mellett: *menesty*- vagy *menetty*- odalenni, elveszni, ettől: *mene* menni, v.ö. *menesty*-, melytől *mneesty*

csak abban különbözik, hogy az alapige „elmenni“ jelentéssel van véve, *menesty*-ben pedig „előre menni“ jelentéssel; *tulehtu*- v. *tulettu*- megérni (reifen), v.ö. *tuletta* jövetni, v. megérlelni (reifen lassen), ettől: *tule*- jöni, valamivé lenni; s mint denominativum *tulehtu*- tüzesedni (= *tulentu*-, és *tulittu*-), ettől: *tuli* tűz; *kiukuhtu* = *kiukustu*- haragba jöni, ettől: *kiukku* hév, harag; *näivehty*- nedvesedni v. *näivetty*, ettől: *näivä* nedves; *punehtu* v. *punettu* vörösödni, ettől: *puna*, v.ö. *punastu*; *pulehtu* darabokra török, ettől: *pala* darab. Ha mar ebből is valószínű, hogy a *sta* alakilag is = *tta* (azaz: *hta*), melynek úgyis értékével bír, ezt megerősíti azon körülmény is, hogy a cseremiszből a *sta*-hoz hasonló *šte*, mint denominativképző fordul elé, melyet fentebb a 59. lapon a cser. *ešte* tenni, csinálni igével azonosnak magyaráztam. De most magát ez igetöt is úgy vélem magyarázhatni, hogy az, miután mellékalakja *lište* (így hangzik mindig p.o. a Cseremiszből prédikációban, NyK. III, 139. s köv.) s votjákül is *lešt* = csinálni, voltaképen a *li* „lenni“ igének causativuma s benne a *šte* valóságos causativ igeképző; az *ešte*, *lište* „tenni, csinálni“ ige akkor úgy készült volna, mint a latin *facio* (szkr. *bhāvajāmi*) a *fio* (szkr. *bhāvāmi*) igéből, mint causativ alak. A rendes cseremiszből causativképző alak pedig *kte*, melynek finn *hta* felelne meg; finn *ht* különben cseremiszből *št*-nek is felel meg, mint p.o. ezekben: *mahta* = cser. *moštem* tudni, bírni; f. *tohti* = *toštam* bízni, merni. Nem merész tehát az a gyanítás vagy alajtás, hogy az eredetileg *kt* alakú causativ képző már korán két alakra oszlott, úgy a cseremiszből mint a finnben: 1) cser. *kt*, mely a finnben *ht*-, s aztán *tt*-, a mordvinban *ft*- lett; 2) cser. *št*-, ebből: *ht*, melyet a cseremiszből nem szeret; a finnben *st*-, szintén ebből: *ht*, a mint a finnben másként is *t*-vel találkozó *h* *s*-szé lett, p.o. az *-aha* stb. végű névtők, melyek nominativusa *as*-szá rövidül az indefinitusi *ta*-val *-asta-t* képeznek (*armas*, tö: *armaha*, indef. *armasta*); 3)-dik alak a finn *ht*- volna, ha külön akarjuk számítani.

Nem ritkán a finnben az azzátevési denominativusok képzése a csupa *tta* (*ta*) és a benható azzálevési igéké *ttu* (*tu*) által megvégbé, a nélkül, hogy a közvetítő *i* találattnak előtte, p.o. *helpotta* könnyíteni (*helppo*), *muutta*- másítani, változtatni (*muu* más), *suorta*- (v. *suoritta*) egyenesít (*suora*), *köyhty*- szegényülni (*köyhä*), *säättä*- v. *säättä* rendezni (= *sääntä*, ettől: *sää* rend, tehát mintegy: rendít v. rendesít), *saarta* elszigetelni (szigetetté tenni), ettől: *saari* sziget.

Hogy ilyenekben az *i* csak kiszorult, s értékileg mégis oda kell azt gondolni, mutatja kivált a *suorta-* mellett álló *suoritta-*, a *suositta* mellett álló reflexiv *suostu* bele v. megegyezni (e h. *suosittu*, ettől: *suosio*, *suosi* egyesség, egyetértés), s nincs mit csodálkozni ezen, ha látjuk, hogy mily könnyen ejti el a finn nyelv különben is úgy a szóragozásban mint a szóképzésben az alapszó végönhangzóját, p. o. *mieltä* e h. *mielettä*, *juosta* e h. *juokseta*, *onnetonta* e h. *-tomata* stb. Az *i*-nek hasonló eltűnését leggyakrabban látjuk az *ise* névképzőn: *poikase* e h. *poikaise-*, *emose-* stb. Különösen *-as* végű (*-aha* töjű) nevektől képeztetnek így *-asta* végű igetők, tehát az *as* után csupa *ta*-val, *tta*, sőt *itta* helyett: *paljasta-* meztelenít: *paljas*, *kirkasta-* világosítani dicsőíteni, *rikkasta-* gazdagítani: *rikas* (*rikastu-* gazdagodni), *raikastu-* megfrisülni: *raikas*; szintígy *is* végű névből: *kallista* drágít, *kau-nista* szépít; ezekben nem *sta*, vagy *ista*, hanem *ta*, illetőleg *tta*, *itta* a denominatív képző; mert olyanok, melyek különben nem változtatják *s*-szé a többeli *h*-t, p. o. *vapaa*, tö: *vapaha*, így képzik a denominatívumot: *vapahta* (nem *vapasta-*) szabadít, *home'* (*homehe*) penész: *homehtu* v. *homettu* penészedni (a mint *home'*-nak indef. casusa is *hometta*). Ezekben azonban: *ahdista-* szorít (nem: *ahdasta-*), *puhdista* tisztít (nem: *puhdasta*) ezektől: *ahdus*, *puhdas* (tök: *ahta*, *puhtaha*) a *sta*, illetőleg *ista* képzőt látjuk, mert különben az *i* megmagyarázhatatlan: *ahdista* ebből: *ahdaista*.

Midőn így a teljes *itta* helyett (= mord. *jaft*, *gaft*) a csupa *ta* lép föl*), tehát az ebbeli *tta* (= *hta*) causatívképző helyett az egyszerű *tu* mutatkozik: azt a kérdést is tehetjük itt, hogy vajjon nem általában is, a hol a *ta*-t mint causatívképzőt találjuk, ezt a teljes *tta* (eredeti *hta*, mord. *fta*, cseremiszké) helyettesítőjének kell-e tartanunk? S csakugyan, a nyelvhasználatától kérve itt a feleletet, annak kell tartanunk az egyszerű *ta*-t, a mordv.-ban, cser.-ben, osztj.-ban is, hol azt mint causatív képzőt, részint *ft*, *kt* (= *f. tta*) mellett találjuk. Ugyanis a finnben az alapigének végönhangzója más levén mint *e*, egyáltalában nem tűnik el a kettős *tt* a causatívképzőből, mert az előtte való önhangzó sem hagyatik el: *elättä*, *uskotta*, *puhutta-*, *laulatta*; az *e* sem igen hagyatik el a causatívumi képző előtt: *kuoletta*, *kuljetta*, *menettä*, *vie-*

*) Ugyanaz történik a cseremiszkben is midőn p. o. *susurg-* causatívuma (mely a finnben rendszeren *susurilla*, a mordvinban *susurgaft* volna) *susurt-tä* szorúl össze.

rettä stb., csak néha megelőző egyszerű s után: *pääste* (e h. *püüsettä*), *piristä* (e h. *pirisettä*), és az *ene* végű benható denominatívumokról, melyekhez a causativ képző járulván, *-entä* lesz az átható igető vége: *koventa-*, *enentä-*. Noha látni való, hogy az egyszerű *t* csak azért van, mert mássalhangzó után könnyebben ejtődik egyszerűen mint kettősen, mégis fölhozzuk, hogy a teljes *tta* alaknak hozzájárulása az által bizonyul be, hogy az *-enta* vég helyett néha, a *tta* nyomván túl, az *n* kiszorulásával *etta* lép föl, p.o. *murene*: *murenta* v. *muretta* aprítani; továbbá az *nta*-nak megfelelő osztják *mett* (lásd fentebb 147. l.) a causativképző mássalhangzóját még az *m*-től elválasztva és kettősnek mutatja, szintígy a votják *-mit* alak; pedig, ha a finn *ne*-nek *e*-je megmarad, csak is *-netta*-t találhatnánk a finnben *nta* helyett; a *tta*-ról pedig fentebb kimutattuk, hogy *htu*-ból lett, s hogy a cseremisiz *kte*, (mord. *fta*)-nak felel meg: ennél fogva a cseremisiz *-md*, *-ngd*-féle igék is, melyek a finn *nta*-féléknek felelnek meg, eredetileg *m-ktng-kt* (*mekt, ngekt*)-félék voltak, de a közbenső önhangzó kiszorulásával szükségképen *mt, ngt* (pr. *mden, ngden*) végüekké lettek; ennél fogva most bátran állíthatjuk, hogy a mordvin *pt* is, mely a finn *nta*-nak felel meg (l. fentebb 146. l.) csakugyan úgy a mint Ahlqvist gyanítja, az *f* (vagy az ezt idő szerint megelőző χ) kivételével, *m-ft*-ből lett. Ezen kívül a csupa *t* (és nem *kt, ft*) mint causativképző nagyon ritka a cseremisizben és mordvinban. A cseremisizben vannak ezek: *ovart, purt, kñild, jükstüld, voštuld, šold, jomd, kurgušť, kuškušť*; néhány *rt, št* végüek, melyeknek *r, š*-jük után még az alapigéhez tartozó gutturalis esett ki: *užart* zöldít, *košt* szárít; végre *šind* ültet, melyben a *šin* e h. van: *šinž*, l. Ny.K IV, 54. 55. ll. Tehát főleg *r, l, m, š* után fordul elő az egyszerű *t*. A mordvinban vannak ezek: *simdan* itatni, *pidan* főzni (*pian* főni), *mänd-* hajlítani, *ežd* melegíteni, *šamd-* üritni, *mat* oltani (*madan* elalunni, erlöschen), *kevird* görgetni (*keviran* görgeni), *nevid* elkoptatni (*nevilan* elkopni), *pamerdan* aprítani, *pjäjärd* szétszórni (*pjäjärszézszóródn*). Ámde a cseremisiz *jükstüld*-nek ellenébe állíthatjuk a teljes képzőjű mord. *jäšelaft*-ot, a *jomd*-nak ezt: *imaft*, a *šold*-nak ezt: *solaft*; a cseremisiz *užart, košt*-féléknek pedig mind csak mordvin *ft*-félék állanak ellenébe, p.o. *košuft* = cser. *košt*, a cser. *užart* meg képzésmódja szerint, mordvinúl csak *užargaft* lehetne (l. fent. 147. l.). Megint a mordvin *pid*-nak is áll még teljes *kt* képzővel ellenében a cser. *kükt*, a mord. *kevird*-nek a cser. *jörükt*. Tehát előg

valószínű, hogy egyik felel sem volt eredetileg a csupa *t* a causativképző, hanem csak rövidült azzá, euphonicus okokból. Az osztjákra nézve, a melyben szintén *t* és néha *pt* a causativképző, (l. fent. 147. l.) elég megjegyezni, hogy a *t* gyakran megkettőztetik, tehát úgy mint a finnben: *tēbettem* téveszteni (*tēbem* tévedni), *sergettem* rázni (*sergem* rázódni).

A legnagyobb valószínűséggel, sőt bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy az érintett nyelvekben a causativképző soha sem volt csupa *t*, hanem egy olyan alakkal bírt, melyben a *t* előtt gutturalis áll vala: *ht*, *kt*, melyből megint részint *st*, *št*, részint *ft*, *tt* állott elé; s a hol mégis a csupa *t-t* találjuk, azt hangkopásnak, alakrövidülésnek kell tartanunk. Ezt a valószínű causativképzőről mondjuk, de nem terjesztjük ki azon egyszerűen átható (de nem azzátevési) denominativumokat képző finn *ta*, *tta*, cseremiszi *t-re*, mely értékénél fogva főleg a magyar *l* vagy *z* főnevekből származtató képzővel egybetalálkozik, mint p.o. ezekben van: *au-tta*- segíteni (*apu*), *kangotta*- emelő rúddal emelni (*kanko*), *nimittä*- nevezni, *päättä* befejezni, *syttä*- vádolni, okolni, *yöttä* az éjt tölteni (éjelni), *jäättä* jegezni (azaz: jeget képezni, befagyni — folyó), v.ö. a cseremiszből: *tumušt* foltozni, *lümd* nevezni, *šinžald* sózni. Nehéz azonban szoros határvonalat húzni ezek között s az azzátevési igék között, mert p.o. „sózni“ lehet = „sóssá tenni“, s így mondatik is a mordvin *saljaf*-ban. Az azzátevési (*itta*, *tta*-féle) igék összetett (benható és causativ) képzővel készülnek; de az említett *autta*-féle igékre nézve, melyeket nem lehet azzátevésieknek fölfogni (mert azok tulajdonképpen azt-tevési vagy avval-tevési igék), nem lehet állítani vagy kimutatni a közvetítő benható képzőt, mely p.o. az *itta*-féle azzátevésiekben az *i*-ben rejlik. Igaz ugyan, hogy képzőjük a causativ *tta* képző alakját mutatja; de ezen nincs is mit fenakadnunk. Mert a causativképzőnek, mint valamikor önállóan is megvolt igetőnek, utolvégre nem lehet más értéke és jelentése, mint egy „tenni“ igéé (így p.o. a mongol *gul*, *gül* causativ képzőt föltaláljuk az önálló török *göl*-mak igében); egy ilyen „tenni“ ige pedig más részt az *autta*féle denominativumok képzője, közvetlenül hozzájárulván az alapszóhoz. S megjegyezni való, hogy a *tta*, (= cser. *kte*, mord. *fta*) causativképzőnek fő hangelemei (*k-t*) megfordított rendben fordulnak elé a finn *teke*- „tenni“ igetőben (= magy. *tev*-). Az *autta*- tehát alkotó részei szerint = „segítség (*apu*)- tenni (*tta*)“, olyforma mint a

török „jardim-itmek.“ Így kell fölfognunk főleg interjectiókból vagy hangutánzó alapszókból keletkezett denominativumokat is: p.o. *nohitta* v. *nohotta* nógatni (noh, noh! -kiáltani), *kaiutta* v. *kajotta* élesen kiáltani, aztán: hajtani; *huohotta*- sohajtani; *hototta* hebegni; *usitta* v. *usutta*, *husitta*- uszítani (usz! kiáltani) stb.

II.

Mielőtt a fentebbiek nyomán a magyar azzátevési és azzálevési denominativ igék fejtegetéséhez fognánk, a magyarban rendszeren használt causativképző alakjait kell közelebbről megtekintenünk. A magyarban van. 1) Egyszerű *t* mint causativképző, mely közvetítés nélkül mássalhangzó végű igetőhöz is járulhat: bán- bánt, kelt, teremt; az *an*, *en* végű egyszerűséget jelentő benhatókhoz: -*ant*, -*ent*: csattant, pattant, durrant stb. Rendszeren azonban, főleg egytagú igetőkhez (de *og*, *eg* képzőjü többtaguakhoz is) úgy járul, hogy az igető végmássalhangzójától, ha ez egyszerű is, *a* *e* által van elválasztva: *mosat*, *irat*, *veret*, *hozat*, *ület*, *hallat*; zörget, csikorgat, forgat, ugrat. 2) Egész szótag: *tat*, *tet*, mely egy és többtaguakhoz járul: *emtet*, *életet*, *koptat*, *olvastat*, *neveltet*, *áztat* stb. — A csak egykét példán mutatkozó *al* és *lal*-t (p.o. *hizlal*, *érlel*, *forral*) egyelőre mellőzzük.

A legközelebbről rokon (finn-ugor) nyelvek causativképzőjével összevetve, először is az egyszerű magyar *t*-ben a finn *ta* (a milyen *koventa*-ban van, ettől: *kovene*-, v.ö. magy. *teremt* és *terem*), vagy a cseremis és mordvin *t* (a milyen cser. *purt*-ban van ettől: *pur*, vagy mord. *šimt*-ben ettől: *šim*) felemását ismerjük föl. De miután, a mint fentebb láttuk, a finn *ta*, cser. mord. *t* csak kivételesen fordulnak elé, midőn t.i. előző mássalhangzóhoz vannak hozzászorulva, és ezek voltaképen csak az eredetibb teljes (és különben rendszeren kasznált) finn *tta*, cser. *kt*, mord. *ft* képzőalak helyett állanak, melynek alaki lényege abban áll, hogy a *t* előtt még egy gutturalis van (*kt*, *ht* — melyből mord. *ft*): mindenesetre kérdeznünk kell, hogy vajjon, a közös causativképző ezen eredetibb alakjának nem maradt-e valamennyire nyoma még a magyarban is?

Ilyen nyomot először is abban láthatunk, hogy a magyar egyszerű *t* képző, az *ant*, *ent* féle igeosztályon kívül csak kivételesen ragad az igető végmássalhangzójához (kelt, bánt, veszt), s rendszeren ettől bár egyszerű mássalhangzótól el van választva: *veret*, *ület*,

irat, lövet stb. Ugyanis arra mutat ez, hogy a *t* tulajdonképen ketős volt vagy még egy előző mássalhangzóval járt, úgy hogy a mássalhangzótorlat miatt nem tudott könnyen az alapige végmássalhangzójához hozzásimulni. Azaz a magyar *t* képző hajdan *tt*, vagy a mint ezt is más analogiák szerint restituálhatjuk, *ht* volt, s e miatt történt hogy p.o. *irat* (*iratt, *iraht*), *veret* (*verett, *vereht*), nem vonódtak össze ezekké: *írt*, *vert*. Tudva tehát, mily fontos és nélkülözhetetlen képző a causativképző az altaji nyelveknek, s látva ennek közös és (legalább a mi a *t*-t illeti) egyenlő alakkal való megvoltát, egyes példákat is állíthatunk egymással szembe, melyekből szintén némileg kiderül, hogy a magyar *t* eredetileg csak *tt*, *ht* lehetett:

magy. *mosat* = cser. *moškukt*-, mord. *muškajt*-, finn *pesettä*-
 " *veret* = cser. *kerekt*-
 " *folyat* = mord. *kolgajt*-, finn *kuljetta*-
 " *szidat* = mord. *šudžift* (elátkozni; cser. *šüdökt* paracsoltat).
 " *tudat* = mord. *sodaft*- (jövedölni: tudatni a jövőt; *tudok*
 = mord. *sodan*).

Hogy pedig az így feltett *mosaht*, *vereht* alakokból, melyek a magyar *t* képzőt a finn-ugor nyelvekbeli causativ képzőalakokkal meg-egyeztetik, a magyarban csakugyan (*mosatt*, *verett* által) *mosat*, *veret* válhatott, mutatja a *jut* ige, mely = vog. *joht*, tehát nyilván *juht*-ból keletkezett.

Egy másik, még világosabb nyomot abban láthatunk, hogy némely magyar igen mint causativ ige képző eléfordul még az *ít* képző, részint az egyszerű *t* mellett; az *ít* képző pedig tudvalevőleg régibb *ajt*, *ojt*, *ejt*, *öjt* helyett van, a mely alakok szintén eredetibb *aht*, *eht*-ből legkönnyebben magyarázódnak. Nem értem még a denominativ *ít*-et (szepít, szabadít, melyről alább lesz szó, hanem azon *ít*-et, mely kész ige-tők causativumát képi: *veszít* (elveszít valakit v. valamit) régibb alak: *veszejt* = *veszeht, a melyet így taglalunk: *vesze-ht*, az egész *vesze-t* vévén az eredetibb teljesebb ige-tőnek; most lett belőle már: *veszt* (elveszt valakit v. valamit); *térít* (tér-*ejt*, *téreht: *tére-ht*; megtér és megtérít); *szállít* (p.o. leszállít: leszáli), *szólít* (megszólít — azaz szólásával eszközölni, hogy a másik is szóljon, v.ö. finn *puhutta* v. gyakorítóval: *puhuttele*). Hogy az *aht, *eht*-ből egyaránt lehetett egyfelől *at*, *et*, másfelől *ajt*, *ejt* = *ít* mutatják a *feled* és *felejt* páralakok. Még az *ejt* ige-t is kell itt meg-

említeni, mely kétség nélkül az *es*-nek causativuma: ánde *esteni-ből sehogy sem lehet azt magyarázni, de lehet *eseht, *esejt*, *e'ejt*-ből. E szerint tehát az eredeti *ht* alak még mint *jt* maradt fenn a magyarban. Ugyanezt mutatja még a magyar *tanojt* (*tanít*) ige, mely mellett *tanúl* áll, de melyet *tanúlt-ből szintén nem lehet magyarázni; nincs meg a magyarban az az ige, melynek egyenes s valóságos causativuma a *tanojt*; de az kétségtelen, hogy = cser. *tünükt* (melynek a cseremiszbén szintén nincs alapigéje) és = mord. *tonaft* (mely igen is a mord. *tonad* *tanúl*-ből származik); kétségtelen tehát az is, hogy az ebbeli *ft* (= *ht*), *kt* causativképző a magyar *tanojt*-beli *jt*-nek felel meg, mely így megint eredetibb *ht*-ből eredetnek bizonyul be. Szintígy megemlítjük, hogy a magy. *merít* (*merejt*) = osztják *emerdem*, szurguti dialectusban: *emregdem*, miből megint a *jt* = *ht* bizonyul be; valamint arra, hogy az eredeti *kt*, *ht* részint *tt*, részint *jt* lehet, a legjobb példa a *kettő* és *két* szó, a valamikor megvolt *kekt*, *keht* (= cser. *kokt*, mord. *kafta*, finn. *kahte*) helyett, mely ott a *kettő*-ben *kett* lett, meg a *két*-ben legközelebbi *kejt*-re mutat vissza (mint az *ejt*, *ojt* képző is egy időben *ét*-nek ejtetett, s csak későbbben *ít* lett).

A mi tehát az egyszerű *t* magyar causativképzőt illeti, a magyar és legközelebbi rokonai között még teljes megegyezést találunk: a magyarban is, mint a cseremiszbén, mordvinban, finnben ennek teljesebb alakja egy gutturalis meg *t* hang (*kt*, *ht* — mely a finnben *tt*, a mordvinban *ft*, az osztjákban *tt* vagy *pt* lesz). Másképpen van a dolog a magyar *tat*, *tet* causativképzővel, melyet a finnugor nyelvekben épen nem találunk; pedig a magyarban épen ez a képző vagy képzőalak vált a legközönségesebb causativ képzővé. Mert azt csak nem tarthatjuk alapos egyeztetésnek, ha valaki azt állítaná, hogy a magyar *tat* úgy felelne meg a finn *tt*-nek, hogy a két *tt* szétválván egymástól, egy elválasztó önhangzót vett föl; mert bátran lehet állítani, hogy akkor midőn a magyar a finnel még együtt volt, még ebben sem volt két *tt*, hanem *ht*, v. *kt*, mely csak a külön vált finnben lett *tt*-vé; valamint külön a magyarban is *tt*, *t*; amúgy is nagyon bajos elképzelni, hogy ha a magyarban valamikor p.o. *élett, (*éleht* = finn *elättä*, cser. *ilekte*) volt, ez miért vált volna *éltet*-té. Nem, azt látja mindenki, hogy a magy. *tat* között és a finn *ttä* között nem áll az aequatio, s hogy amaz egy csak a magyar nyelv terén kifejlődött termény, melynek alkotó elemei talán

közösen megvoltak, de melynek ilyen értékkel és alakkal való kifejlődése épen csak a magyar nyelvet illeti. A következőkben ki akarjuk fejteni az erről való igénytelen véleményünket.

Azt mondhatnók ugyan, hogy a *tat* képzőt a nyelvvalakokban amúgy is oly dús magyar nyelv kifejtette, mint külön eredetű causativképzőt; hiszen a törökben is két merőben különböző causativképző van (*t* és *qir* stb.), mi bajunk van avval, hogy a finn stb. rokon nyelvekben csak egy van? Ezt csakugyan kellene mondanunk, ha a magy. *tat* képzőnek hogyan keletkezéséhez még hozzá sem sejtethetnénk. De egy kicsit, azt hiszem, mégis sejtethünk hozzá. Vegyünk p.o. elé oly igét, mely mind az egyszerű *t* (= finn *tta*, *ht*) mind a specialis magyar *tat* causativképzőt fölveheti. Ilyenek p.o. a *foly* és *jár* igék, a melyektől vannak mind ezek: *folytat*, *járat*, mind ezek: *folytat*, *jártat*. Amde nem csak épen azt jelenti vagy éri a *folytat*, a mit a *folyat*, sem a *jártat* azt, a mit a *járat*. Ez utóbbiak (*folyat*, *járat*) egyszerű causativumok, s nincs semmi mellékértelmük: *folyat* = „eszközli, hogy valami folyjon“ (elfolyatni, kifolytatni bort, vizet stb.), *járat* = eszközli, hogy valaki járjon (templomba, iskolába járatni a gyermeket). Ellenben *folytat* (itt a NSzótár értelmezését követjük) = 1) valamit tartósan üz, gyakorol (kereskedést, mesterséget, pert, háborút folytatni); 2) a mi ideiglen félbenszakadt, abba ismét belekezd (ebéd után folytatni az aratást, holnap folytatjuk); *jártat* = vezetés által mást a járásban gyakorol, jártatni tanít v. járásra kénytet (kis gyermeket, lovakat jártatni); átv. értelemben: szemét jártatni valamin = valamit jól megnézni; esztét jártatni valamin = valami fölött elmélkedni, gondolkodni. Mi tehát az ezen értelmezésekből a *folytat*, *jártat* *tat*-os causativumokra nézve kilátzó vagy kiérezhető különbség? Úgy vélem, nem más, mint valami ismétlés, gyakorítás vagy folytonosság-féle mellékértelmelem, mely még az egyszerű causativ módosítás mellett szerepel vagy lappang ezen *tat*-os igékben. *Folytatni* ugyanis vagy azt teszi, hogy „ismételt (vagy újból fölvevett = ismételt) bizonyos actiókkal eszközteni valaminek, p.o. a munka folyását“ vagy azt teszi, hogy „(valaminek, p.o. a munkának (nem csak egyszerű, hanem) akár félbenszakadás után ismétlődő folyását eszközteni, — a miszerint t. i. ezt az ismétlés, gyakorítás-féle mellékértelmelem a kész causativ ige fogalmához kötjük (eszközölgeti, hogy stb.), vagy a nem-causativ alapige fogalmához (eszközli, hogy a folyás ismétlődjék),

vagyis a *tat*-nak vagy első vagy második *t*-jében látjuk az ismétlési mellékértelemnek kifejezőjét. Hogy melyiket lehet itt nagyobb valószínűséggel fölvenni, még nem akarjuk eldönteni, hanem fölhozunk még néhány *tat*-os igét, melyekben szintén, mint az említettekben, valami ismétlési mellékértelem kiérződik: *bíztatni* (valakit folytonos rábeszéléssel), *áztatni* (kendert, lábakat), *altatni* (gyermeket a dajka), *megnyugtanni*, *szoktatni* (nyilván oly cselekvés, mely soha sem mehet végbe egyszeriben), *oktatni*, *emtetni*, *szoptatni*, *koptatni* (többszörös használat által), *éltetni* (életben tartani), *türtetni* (magát = sich zur geduld bringen, sich gedulden), *lúktetni*, *léptetni*, *vágtatni*. Határozottan érezzük a *tat*-tal járó ismétlési vagy tartóssági mellékértelmet az *og*, *eg*-végű igéknél is, ha az egyszerű *t*-vel képzett alakokat is tartjuk a *tat*-osak mellé, p.o. ezt mondva: *ugortatni*, más (még pedig folytonosabb) cselekvést értünk, mint ezen: *ugratni*; egyszeri ugrás tételését soha sem lehetne *ugortatni*, de igen is *ugratni* igével mondani; így: *zörögтет* — *zörget*, *forogtat*: *forgat*, *csepegettet* — *csepeget* stb. Csak hogy ezeknél a *tat*-os causativum ritkán használtatik, mert a *g* képzős alapigében is többnyire a folytonosság értelme eléggé érezhető. Fontosabb és nagyon figyelemre méltó azonban egy másik körülmény, az t. i., hogy a benható verba subita (*-an*, *-en*), p.o. *durran*, *pattan*, melyek jelentésével meg sem fér az ismétlés vagy folytonosság értelme, soha nem is vették föl a *tat* causativképzőt, hanem az egyszerű *t*-t: *durran*t, *pattan*t; pedig ezen igék mind kéttaguak s a közönséges szabály szerint a *tat* képzőt kívánák; jele annak, hogy a *tat*-ban eredetileg rejlik valami azon igék természetével ellenkező; nem kapták a *tat* képzőt az inchoativ-fogalmú igék sem, p.o. *indít*, *rendít*, mert ezekkel sem fér meg jól az ismétlési vagy gyakoritási mellékértelem.

Mind ezen példákból és jelekből azt következtetjük, hogy a magyar *tat* képző, eredetileg egyszerű causativ és frequentativ képzőkből össze levén téve, eleinte csak is gyakorító mellékértelemmel használtatott. De miután a gyakorság vagy bizonyos folytonosság épen olyan affectiója az igefogalomnak, melyet legkönnyebben lehet, ha nincs is kifejezve, beléértetni, és ha ki is van fejezve, nem különösen érezni: nem lehet csudálni, hogy a *tat*-ban lassanként az amúgyis fontosabb, lényegesebb causativ jelentés lett oly túlnyomóan érezhetővé, hogy mellette a gyakorító jelentés majdnem egészen eltűnt; alig hogy az még itt-ott a nyelv öntudatában annyira meny-

nyire lappangva megmaradt. A nyelv csakhamar az egész *tat*, *tet*-et, elfejtve alkotó részeit, egységes képzőnek vette és mind nagyobb tért engedett neki, mint egyszerű causativképzőnek. Helylyel közel még látjuk is, hogy a régi nyelvben egyszerű *t*-vel volt oly causativum, mely ma *tat*-os: p.o. *gyóntó* ma: gyóntató, *feketni* (a Tatrosi codexben) ma: *fektetni*. Hogy a bár kifejezett gyakoritás értéke a nyelv öntudatában elhomályosul, arra a mi altaji nyelveink, a magyar is, elég példát nyújtanak. A finn nyelv, úgy szólván hemzseg a sok *ele*-féle gyakorítótól, s azok oly közönséges használatuak, hogy semmiképen nem veheti már a nyelv teljes értékűnek. A magyarban a *birodalom*, *győzedelem*, *viadalom* kettős gyakorító képzővel vannak (*od* = cseremisiz *ed*, *al* = cser. *el*, *al*); sőt épen azt a gyakorító képzőalakot, melyet a *tat*-ban vélünk lappangani, t. i. *t* képzőt, találjuk még, alig érezve, némely magyar igében. Van ugyanis *szeret* és mégis *szerelem*; ez azért van, hogy a *szeret*-beli *t* gyakorítóképző, mely a *szerelm*-ben egy másik (*l*) gyakorító képzőalakkal föl van cserélve; van *vezetni* = cser. *videdem*, mely a *videm* (= finn *vetä*-) rendes gyakorítója; van *félteni*, melyben a *t* sehogysem lehet causativ, hanem mint gyakorító szépen illik a „folytonos *félésre*“; van *várt* ebben: kis *vártat* múlva; az *ugat*, *jajgat*, *béget* igékben, a melyek mások analogiájára (huhog, bög, mekeg, suhog sth.) így is lehetnének: *uvog*, *jajog*, *bég*, a *t*-t szintén legalkalmasabban eredeti gyakorítónak nézhetjük; ugyanily *t*-nek vehetjük a *fogyatkozik* (*fogy*), *keletkezik* (*kel*), *hivatkozik*, *únatkozik*, *vonatkozik*-beli *t*-t is. A mi azt illeti, hogy a *tat*-ban melyik *t* legyen a gyakorító, melyik a causativ, azt hiszem az első a causativ, a másik a gyakorító; mert különben is a magyar a már meglevő causativumot gyakorítja, p.o. *vigasztal*, *marasztal*, *hasogat* (e h. *hasitgat*) stb., s így a finn is a *tta*-hoz *ele*-et csatolván (*-ttele*), és a mordvin az *ft*-t *fü*-vé változtatván gyakorított causativ igéket képeznek, p.o. finn *elüttele*- folyvást *éltetni*, *juohtele* *itatni* (*itatgatni*), mord. *jotafnán* vagy *jotafstán* ettől: *jotafstan* *átkeltetni*, mord. *näfnán* ettől: *näftan* (= f. *näyttä*) mutatni. A *tat* alak tehát, alkotó részei rende szerint, a cseremisiz *kted*-nek felelne meg: *tüüñkted*- tanítgat, *erikted*- tisztítgat. Ha pedig p.o. ezt *éltet* valaha megvolt eredetibb **élettet*, *élehtet*-ből összevontnak tekintjük, ez nem különb annál, hogy *bánt*, *tölt*-félék is **bánaht*, *banatni*-félékből lettek, vagy *veszteni* ebből: *veszejt*, *veszeht*.

Ezek után nézzük már a magyar azzá-levési és azzá-tevési

denominatív igéket. Első helyen hoztuk értekezésünk elején föl a benható *ad* és átható *aszt* végüeket. Ezekre nézve most első kérdésünk az, hogy egymástól függetlenül, egyenesen az alapszóból ered-e itt mind az átható mind a benható alak? Mert hiszen fentebb, a hasonnemű finn-ugor nyelvekbeli ilyen igékre nézve azt tapasztaltuk, hogy az átható alak, csak egy már kész benhatóból, causatív igeképző által, ered, úgy hogy az egész átható denominatívképző benható denominatívképzőből meg a rendes causatívképzőből összetettnek mutatkozik: mord. *gaft* = *gad-ft*, finn *i-tta*, *en-ta*, stb. csere-misz *ng-d*, *em-d* stb. És csakugyan, hogy a magyar *aszt*-féle igék csak az *ad*-féléknek causativalakjai, már a jelentéseikből is kiérezhető; mert p.o. *likaszt* azt teszi: eszközli, hogy valami likadjon, *horgad* — hogy horgadjon; még határozottabban teszik föl a benható előbbségét azon *aszt*, *eszt*-félék, melyek mellett már nincs még divatozó névszói alapszó: *maraszt*: marad (finnül: *pysyttä* és *pysy*), *ereszt*: ered, *ijeszt*: ijed, *hervaszt*: hervad, *olvaszt*: olvad stb.; vagy végre az alapszó már maga is igető, melyhez mind *ad* mind *aszt* járul: *éleszt*: *éled* (*éleszt* = *aufleben* [éled] *machen*, nem pedig = *leben* [él] *machen*), *gyúlaszt*: *gyúlad* stb. Világos tehát, hogy az *aszt*-féle igék jelentésükre nézve az *ad*-féléknek teljes igefogalmából indulnak ki, s ennél fogva föl kell tenni, hogy eredetileg és valóság szerint alakjuk is az *ad*-félék alakjából indul ki. Hogy ez valóban így történik, és hogyan történik így, a fentebb a mordvin és finn ilyen igékről mondottak után s a magyar *t* causatívképző eredeti alakjának tekintetbe vételével, most nem nagy bajjal ki is mutatható.

Eddigelé azt hittük, hogy az *aszt*-féle igékben csak *t* a causatívképző, s hogy ez is eredetileg csak *t* volt; így természetesen nem lehetett, magyar hangtan szerint, megérteni, hogy *ad-t*-ből hogy és miért lesz *aszt*. Mások azt tartják, hogy az *aszt* tkp. annyi mint *as-t* azaz: a melléknévképző *as*, melynek változata *asz* volna, és *t* igeképző. Így lehet ugyan megmagyarázni ezt: *likaszt* = *likas-t*, de nem a *gyúlaszt*, *éleszt*-féléket, nem a *fúlaszt*, *riaszt*-féléket, mert *gyúlas*, *éles*, *fúlas*, *rias* mint melléknevek nem is képzhetők. De egészen másképen fejtődik meg a dolog, ha egyszerűen a *szt-t* vesszük causatívképzőnek, mely az *ad*-koz járulván ennek *d*-jét kiszorítja; vagyis ha azt tartjuk, hogy *aszt* = *ad-szt*. És joggal tehetjük ezt. — Ugyanis az *aszt* az *ad*-nak olyféle causatívuma, mely már

régi időktől fogva ilyen alakban megmerevült: nem kérdezzük most többé, hogy készítsük a *marad*-nak causativumát a mai nyelv képző eszközeivel (a melyekkel csak *maradtat*-ot birnánk elérni), hanem egyszerűen az *ad* helyébe az *aszt*-ot léptetjük, s kész a causativum, melyben az *-ad* is ben van foglalva. Az *aszt*, más szóval, már régen összeforrt kettős képző, = benható *ad* + causativképző. Ez annyival bizonyosabb, mert tökéletes hasonmását a rokon nyelvekben is találjuk; fentebb kimutattunk a finnben egy *peljüstü* igét „ijeszt“ jelentéssel, a *pelküü* igétől, mely a magyarban hasongyökű igével fordítva így hangzanék: *féleszt*, a mi az *éleszt* példájára meg is lehetne a magyarban; maga a finn *pelküü* nem felel meg alakilag a magy. *fél*-nek, hanem egy **féled* alaknak: mert *pelküü*-nek valódi töje *pelkütü*, mely p.o. az optativusi *peljütkö*-ből kivethető. Ugyanott (fent. 151. l.) láttuk, hogy a *peljüstü*-ben *sta* van mint causativképző, mely még másutt is kimutatható, és az eredeti **hta*, **hta*- causativképzőalaknak csak változatja. Ugyane *sta* causativképző előfordul gyakrabban az *-ista* féle átható denominativumokban, melyekben az *i* mint összevont benható képző előzi meg (= mordvin *ja* és *gad*), p.o. *vahvista* erősíteni; megfelel pedig ez az *ista* (*i-sta*) a mordvin *ja-ft* és *ga-ft* (*gad-ft*)-nak, minthogy a finnben az egy mordvin *ft* = eredeti *ht* causativképzővel szemben áll mind *tt* mind *st*. No, ezen finn *sta* causativ képzőalaknak megfelelője a magyar *szt* is az *aszt*-ban; mely tehát szintén az eredeti *ht*, *kt* alaknak változatja, még pedig alkalmasint már a finn *sta*-val együtt kifejlődött változatja. Egy értékűek és eredetűek e szerint: magy. *t* (*ht*) és *szt*; finn *tta* és *sta*; mordvin *ft* (*ht*). Ennek életűtetésére először némely mordvin és magyar példát, képzésmódjukra nézve, állítunk össze, egyszersmind az *ad* képzőnek a mordvinban való hasonpárjaira figyelmeztetvén:

- mord. *üvedan* = *ijed*, *üiftan* = *ijeszt*
 „ *naksadan* *rothad*, *naksaft* *rothaszt*
 „ *reskaftan* ledönt, v.ö. *roskad*, melytől *roskaszt* lenne a causativum.
 „ *sokirgadan* megvakúl, v.ö. *porhad*, *terjed*, *hírhed*, *sebhed*, *sokirgaftan* vakít, v.ö. *porhaszt*, *terjeszt* híreszt[el].

V.ö. még: mord. *iladan* megmarad, *kiladan* reped, *liviskidan* izzad,

vorgidan elszalad, elered (*voran* elmenni). — A finnből is némely érdekes példákat hozhatunk föl:

- finn *repee* azaz: *repet'* (opt. *revetkő*), magy. *reped*; *revettä* — repeszt,
 „ *heräü* — *herät'*, v.ö. ébred; *herättü* — ébreszt.
 „ *karkaa* — *karkat'*, futni; v.ö. szalad, halad, ered; *karkotta*
 — szalaszt,
 „ *katoo* — *katot'*, elveszni, v.ö. téved; *kadotta* — elveszt.
 „ *uppo* — *uppot'*, v.ö. elsülyed; *upotta* — elsülyeszt.
 „ *vajoo* — *vajot'*, v.ö. besülyed.
 „ *lepäü* — *lepät'*, v.ö. nyugodni; *levättü* — nyugoszt.
 „ *sulaa* — *sulat'* (v. *sula*), v.ö. olvad; *sulatta* — olvaszt.
 „ *makaa* — *makat'*, v.ö. nyugodni, feküdni; *makatta* — fektet,
 altat.
 „ *hikoo* — *hikot'*, izzad (*hike* izzadság).
 „ *taukoo* — *taukot'*, elállni, mogszünni, v.ö. elakad, megszakad.
 „ *katkea* — *katket'*, elszakad.
 „ *halkee* — *halket'*, v.ö. hasad.
 „ *lankæe* — *lanket'*, leesni, v.ö. lankad; *langetta* ejt, v.ö. lankaszt.
 „ *lahoo* — *lahot'*, v.ö. rohad, porhad; *lahotta* — rohaszt.
 „ *palaa* — *palat'* visszatérni; v.ö. halad, szalad.
 „ *losaa* — *losat'*, darabokra törni, romlani, v.ö. roskad (*losa*
 apró darabok).
 „ *hajoo* — *hajot'*, v.ö. elszéled; *hajotta* — elszéleszt.
 „ *ihaa* — *ihat'*, örülni, v.ö. vigad; vagy: *ihastu*, v.ö. fent
peljästy, ebből: *pelkäü* (*pelküt'*).
 „ *pehmee* — *pehmet'*, lágyulni (vagy: *pehmi*), v.ö. hígad, dermed
 (*pehmeü* lágy).

Ezekből eléggé látható, hogy *d* hanggal készülő benható igék, akármiből eredjenek is, megvannak úgy a magyarban mint a finn-ugor nyelvekben; látható továbbá, hogy ezen *d*, *t*-hangú igeképző a mordvin *ft*, finn *tta* causativképző előtt elveszti *d*-jét, mert meg kell jegyezni, hogy a finnben már csak néhány igeragozási alakok tartják még az ígető *t*-hangját, a melyekben *t*. i. *k*-hang következik utána; mutatkozik még a perfectumi *nut* előtt, melyhez áthasonul (*n-nut*) és a praeteritumi *i* előtt, mely előtt *s*-szé válik; így p.o. a *lanketa*, *lanket'* tö, praes. 1. *lankean*, *lankeen*, igenév: *lankeema*; azonban opt. *langetko*, perf. *langennut*, praet. *lankesi*. Eltűnik a *t*

további igeképző előtt is, p.o. a *lankeile* gyakorító alakban; vagy az reflexiv *u, y* előtt: *herät'*: *herüy, halket'*: *halkeu* stb. — Midőn tehát a magyar *ad*-ról is, a causativ *szt* előtt, elenyészik a *d*, ebben, mint közvetítő stadiumot, fölismerjük a *d*-nek *v*-vé lágyulását, mely némely igék ragozásában, p.o. *nyugod* -: *nyugovás, fekiüd* : *feküvék, haragudni* : *haraguvék, aludni* : *aluvék, alvás* stb. állandóan előfordul. A mint tehát *nyu.jod, nyugov*-ból lesz *nyugoszt* (isten nyugoszsza meg), lesz *lankad, *lankav*-ból is *lankaszt*; épen úgy mint finn *peljüt'* (*pelkää*)-ból *peljüsty, ihat'* (*ihaa*)-ból *ihastu*. Más szóval a causativ képző előtt az *ad* végű benható igék úgy lépnek föl, mintha csak *a*-végűek volnának, p.o. *lankadni* ez: *lankani*. A finnben és mordvinban is rövidül sok ilyen ige annyira, hogy egyáltalában már nem tűnik föl nyoma a *t*-hangnak: p.o. finn *sulaa* (tö *sulat'*) mellett van *sula* is (opt. *sulako*, perf. *sulanut*) = mord. *sola* = magy. *olvad*; finn *lahoo* (*lahot'*) mellett *laho* (inf. *lahoa*, nem *lahota*, mint a *lahot'* infinitivusa); a mordvinban ilyennek nézhetjük még: *lotkan* megszün, megakad (caus. *lotkaftan*), *sisän* elfárad (caus. *siseftan*), *valgan* leszállni, leáldozni (= cser. *valaš, volaš*) stb., s általában a benható *ja, i* képzőről állíthatjuk, hogy *jad, gad*-ból eredt, mint egy megfelelő benható *i* is a finnben (l. fent. 150. l.). Hogy egyáltalában *gad* azon alak, mely mind ezen benható képzőalakoknak (mord. *ja, i*, magy. *ad*, finn *at', et', i*) eredetibbjének tekinthető, szintén már fentebb érintettük, s a magyarra nézve a *porhad, sebhed, hírhed*, példák által is bebizonyúl. Ebből legelőbb eltűnik a *g* (*h*): *híresztel* (e h. *hirhesztel*) s úgy látszik, hogy némelykor a *d* a magyarban is, a mit mind ott gyaníthatunk, hol *aszt*-féle ige mellett csak *ad* nélküli egyszerű benható ige van: p.o. *választ* : *vál, növeszt* : *növ, nő, fogyaszt* : *fogy*. Talán a *veszni* is e helyett van: *veszed, vesze'*, v.ö. *veszedelem* és *nyugodalom*; causativuma *veszejt*, a mint látni fogjuk, egy nem szokott *veszeszt*-tel azonos.

Az *aszt* féle átható igéknek *ad*-féléből való hogyan származása azt hiszem ezzel eléggé meg van fejtve. Föltetsző csak az, hogy az *aszt*-igékből képzett kétféle gyakorító alak közül az egyik, a *gat*-os, mely néha az *aszt* helyébe *ogat* ot tesz, egészen eltünteteti az értelmileg fontos *szt*-t (*támogat, halogat, ereget, szárogat*), míg a másik, az *al*-os érintetlenül hagyja az *szt*-t (*engesztel, híresztel, marasztal*). Bajos is volna *asztgat* ból magyarázni az *ogat*-ot. Azt hiszem ez úgy fejthető meg, hogy az *aszt*-nak hajdan divott mellékalak-

jából származik az *ogat*, t. i. *ot*, azaz *oht*-ből, mely az *ad*-hoz, nem tekintve az *a* és *o* lényegtelen hangkülönbségét (v.ö. nyugod) szintén a *d* elenyészésével, hozzáteszi a másik causativképzőalakot, t. i. a fent kimutatott *ht*-t, mely részint *tt*, részint *jt* lesz. Így van a várható *sebheszt* helyett *sebhet* vulnerare, és a várható *hasaszt* helyett *hasít*, azaz: *hasoijt*, *hasoht. Ilyen *oht* vagy *-ott*, *ot*-hoz járulván *gat*, könnyen megérthető, hogy lesz abból *ogat*; épen úgy lesz, mint *sántikál* e h. *sántitkál*, *csikó* e h. *csitkó*, *hajigál* e h. *hajítgál*. Tehát *ohtgat*, *ohgat* után lesz *ogat*, s megjegyezzük, hogy épen a *hasít* (*hasoijt*, *hasoht*) olyan ige, mely *hasad* mellett nem is engedte dívatba jöni a *hasaszt*-ot s melynek gyakorítója *hasogat*.

Elérkeztünk most az *ül*, *ül* (régiesen *ól*, *öl* is) és *ít* (régii *oijt*, *oijt*; *út*, *öt*; *ét*)-féle magyar denominativ igékhez. Ezek páros benható (*ül*) és átható (*ít*) igék, s vajjon itt is az átható ige, causativképző által, a megfelelő benhatóból indul-e ki? Azaz vajjon az *oijt* ebből lett-e: *-ólt*, *ült*, illetőleg *ól-ht*, *ül-ht*, ha az eredeti causativ alakot alkalmazzuk? Nem hiszszük, hogy úgy volna. Mert az *ül*-beli *l*-en nem mutatkozik semmiféle jésítés (*ly*), a nélkül pedig bajos az *-ólt*-ből *oijt*-ot fejleszteni; a magyar nyelv nem szokta az *lt*-t *lyt*, *jt*-té változtatni; már régi ige a *kiált*, *kajált*, mégsem lett *kajít*, *kajajt*; legfelebb elnyomja az *l*-t egészen, p. o. *vót*: volt, *imád*: imáld (cser. *jumald*). A Régi Nyelvemlékekben előfordulnak ugyan *szabadultatik*-félék e h. *szabadojttatik*, mint szenvedő alakok, de ezek sem bizonyítanak semmit az *oijt*-nak *ült*-ből való keletkezéséről. Mert ha végig nézzük az előforduló példákat, mind csak passivumi alakot találunk, úgy hogy a *tat*-ot joggal csak bővölködő, vagy rosszszül alkalmazott passivképzőnek kell tartanunk; mert megszabadul értelmileg annyi mint megszabadojttatik, s rosszszül van: megszabadultatik. Pedig, ha csakugyan bizonyítának valamit ezen alakok az *oijt* eredetére, csak *szabadultja* e h. *szabadojtja*-féle példa kellene. Előfordul p. o. a Tatarsi codexben: *bátoroltatik* confortatur, *dicsövöltessék* glorificetur, *fényesöltetik* clarificatur, *gonoszboltatni* scandalizari, *megháboroltaték*, turbata est (v.ö. mellette: *háboról* turbatur), *igazóltatol* justificaris (*igazól* justificatur), *megindóltatnak* commovebuntur, *mozdóltaték* motus est (*mozdól* movet se), *megpusztóltatik* desolabitur (*pusztólat* desolatio), *megtisztóltaték* mundata est, *szabadóltatván* liberati (sza-

badólat redemptio). — A Bécsi codexben : *ékesöltetik* decorabitur, *háboroltatik* vala turbabatur, *megindóltatnak*, *sokasoltassék* multiplicetur, *szabadóltatnak*. Az activumi alakok pedig mind *ojt*, *öjt*, *ejt*-tel vannak : *dicsővejt*, *elevenejt*, *hábořejt*, *szabadojt*, *tisztojt*, *velágoajt*, *bizonyajt* stb. — Hogy miből indul ki az *ojt* (*ít*)-féle átható képző, mutatják részint némely példák a magyarban, részint a rokon nyelvekbeli megfelelő alakok. Ugyanis van némely *ad*-féle benható ige, melyek mellett nem *aszt*, hanem *ít* áll mint átható, vagy legalább *aszt* mellett *ít* : *hasad* : *hasít*, *szakad* : *szakít*, *szakajt* (és *szakaszt*), *szalad* : *szalajt* (szokottabb : *szalaszt*) ; vagy pedig az *ít* áll *od*, *ed*[ik] mellett, mint : *fehéredni* : *fehérít*, *hengeredni* : *hengerít* stb., v.ö. *haragudni* : *haragit*. Az *od*, *öd* pedig, ha *ikes* is, nem különbözik a nem *ikes ad*, *ed*-től, valamint az *ud*, *üd* sem. Ebből az következik, hogy az *ít*, azaz *ojt*, *öjt* (hogy csak a legteljesebb régi formáját használjuk) az *aszt*-tól lényegesen nem különbözik, és szintén az *ad* (*od*) benható alakból, az *szt*-vel egyértékű *ht*, *jt* eredeti causativképző által, van képezve, épen úgy eltűnván a benható alapigének *d*-je mint az *szt* képzőalak előtt. Tehát *ifjojt*, ebből lesz : *ifjod-ht*, *ifjo'-jt*. De a rokon nyelvek is szolgálhatnak erre bizonyítékkal. A régi jó magyar *tanojt* ige a mordvinban *tonaftan*-nak hangzik, mely tudvalevőleg *tonaht* helyett van ; a *tonaft* ige pedig megkérdhetetlenül *tonad*-an (tanulok)-ból *cred* causativ *ft* képző által ; a mordvin *ad*-féle benható igéknek pedig, mint fentebb láttuk, a magyarban szintén *ad*, *od*-félék felelnek meg ; a magyar *tanojt* tehát egy már nem létező **tanod*, *tanad*-ból ered, melynek *d*-je szintoly természetű mint a *nyugod* igéé : azaz *tanojt* ebből eredt : *tanod-ht*, *tano'-jt*. A föltett *tanad*, *tana'* ige (= mord. *tonad*) azonban még megvan a *tana-kodni*-ban, és *tanó*-ban (= mai *tanu*) e h. **tanavó*, *tanoró* (v.ö. *nyugvó*, *alvó*). A finnben ezen igen fontos ige alkalmassint a *tunte* ismerni igető által van képviselve ; ez **tunete*, *tunet'* helyett van, és csak az első *e* kiszorulásának köszönheti, hogy nem pusztult el a *t*-je, s nem lett praesense *tuneen*, hanem *tunnen* (e h. *tunten*). — Így magyarázódik meg a *haragojt* (*haragit*) is *haragod*, *haragud*-ból, veszejt a föltehető *veszed*-ből (*veszedelem*). A többi *it*osek mind denominativ, még pedig rendszeren melléknevektől származó igék, a részint meglevő (*fehéred*, *vörösöd*, *ifjod*, *nagyobbod*-), részint szintén föltehető *od*, *öd*, *ed*-es benható denominativokból : *szépejt* = *szeped-ht*, *szépe'-jt* ; még pedig megvannak ezen föltett *od*, *ed*-féle

denominativumok (*széped, szabadod) az *ojt*, *ít* mellett álló benható *ül*, *üül* (*ól*, *öül*)-ben is alapúl, a mint mindjárt látni fogjuk. A finnben, kétség nélkül, ezen melléknevektől származó *ít*, *ojt*-os igéknek az *itta*-félék felelnek meg, melyeket fentebb 149. l. képzésmódjukra nézve megmagyaráztunk; *kovitta* = *kova-itta*, *kova-i-tta*, v.ö. keményít, = keményejt, kemény-e'-jt, kemény-ed-ht; megegyezik tehát a képzésmód tökéletesen, tekintetbe véve azt, mit az *i*-nek mint benható képzőnek a mordvin *gad*, *jad*, *id* s a magyar *ad*-hoz való viszonyáról fentebb 150. és 165. ll. mondtunk. A mordvinban csak az egy *gaft* áll ellenében a magyar *asz-t*-nak és *ojt* (*oht*)-nak is.

Hátra van most az *ül*, *üül* benható képzőnek fejtegetése, mely nélkül az *ojt*, *ít* é is hiányos, sőt talán kétséges is volna. — Nézzük elsöben is az *ül* jelölési értékét az *ad*, *od*-hoz hasonlítva, a hol ugyanazon alapszótól mind *ül*, mind *ad*, *od*-féle benható van. Ilyen p.o. *fehéréd*- és *fehériül*, *görbed* és *görbül*, *vénhed* és *vénül*, *ifjod*- és *ifjúl*, *keményed*- és *keményül*, *domborod*- és *domborúl*, *csillapod*- és *csillapúl* stb. Igaz ugyan, hogy ezekben nem nagy a különbség az *od* és *ül* között, a mi a jelentést illeti; annyit azonban mégis vehetünk észre vagy érezhetünk ki, hogy az *ül*-félékben az azzá-le v és vagy válás, vagy az illető állapot belépése némileg jobban ki van emelve. — A mi most az *ül* (*ól*) alakját illeti, mindenek előtt figyelembe kell venni, hogy sajátképen hosszú *ú*, *ü* (*ó*, *ö*)-vel van; a mi eleve is ezen *ú*, *ó*-ban két eredetileg külön állt önhangzó összevonását gyaníttatja. Hogy milyen elemek pedig rejlenek ezen hosszú *ú*, *ó*-ban, s az egész *ül*, *ól*-ban, földérii nekünk a finn nyelv megfelelő módon képzett igékkel. — Ugyanis a finnben igen közönségesen átható igék tétetnek belszenvedökké, és máris benható igék az azzá-le v és határozottabb kifejezésével szintén belszenvedökké, az igetökhöz járuló *u*, *y* képző által. Példák: *anta adni*: *antau adni* magát (valamire), *laske* ereszt: *laskeu* cresszkedni, *kuule* hallani: *kuulu* v. *kuuluu* e h. *kuuleu* hallik, hallatszik, *muutta* változtatni: *muuttu* változni, másuvá költözni stb., v.ö. fentebb (148. l.) az *-ntu* végűeket *-enta*-ból, minthogy ezen *u* az alapige végönhangzóját is gyakran kiszorítja. Már is benható igéktől:

heräü (*herüt'*) ébredni: *heräy* wach werden.

ihaa (*ihat'*) örvendeni, froh sein: *ihau* froh werden.

karkkaa (*karkat'*) szaladni, futni: *karkkau* megfutamni, die flucht ergreifen.

sulaa v. *sula* olvadni: *sulau* elolvadni.

lahoo v. *laho* rohadni, faulen: *lahou* verfaulen.

halkee (*halke'*) hasadni: *halkeu* sich spalten.

hajoo (*hajot'*) elszéledni, szétesni: *hajou* u. a.

kenki sich beschuhen: *kenkiy* beschuht werden.

hyppäü szökni, ugrani: *hyppäy* fölpattani, fölugrani.

umpee körül-, bezáródni: *umpeu* bezárul.

makaa (*maka'*) fekünni: *makau* verliegen, situ corrumpti.

palaa (*palat'*) visszatérni: *palau* (mintegy: visszatérülni).

hikoo (*hikot'*) izzad: *hikou* megizzadni, in schweiss kommen stb.

Hogy mily eredetű, alakra nézve, ezen *u*, mutatja egyrészt a vele összetett *utu* alak, mely mellette belszenvető igék képzésére használtatik, p. o. *antau* mellett van *antautu*, *kenkiy* mellett *kenkiyty* stb.; ezen *utu* pedig megfelel a cseremiszi *ald* passivképzőnek (l. NyK. IV, 50. l.), azaz első *u*-ja a cseremiszi *al*-nak, melynek *a*-jában azonban az igető eredeti végönhangzója is befoglaltatik, tehát finn *au* is = cseremiszi *al*. A finn nyelvnek hajlama van eredeti *l* hangot *u*, *y*-vel helyettesíteni, v. ö. *löytä* lölni, cser. *löldem* emelni; *käy* = *kelni*, *tüyte* = m. *teljes*. E szerint tehát a kérdéses *u*-ban először is eredetibb *l*-t látunk. Más részről meg némely egytagú, önhangzóvégű finn igetők az *u*-val való alakot úgy képezik, hogy helyette *pu* tűnik föl: p. o. *saa* elérni: *saapu* (pr. *saavun*) megjelenni, jelen lenni; *syö* enni: *syöpy* evődni, elmúlni; *jää* maradni: *jääpy* hátra maradni, hagyódni. Ezekből a belszenvető *u*-t kiegészíthetjük eredetibb *pu*-vá, azaz *p-l*, vagy *pol*-féle alakká, és nem lehet kétség, hogy ezen *u* = *pol* éppen a levési ige, finn *ol*, magy. *vol*, cser. *mord. ul*, a tör.-tatárban *bol*, mely mint belszenvető képző olyannyira összerövidült a finnben (*u* legközelebb *ou*, *vou*-ból); még jobban maradt meg a cser. *ald*-ban; a törökben is szerepel passivképzőül *ul*, *ül* stb. alakban. — Midőn tehát a magyarban *ül*-lal igetőkötől készülő belszenvetőket találunk, p. o. *vonul* (v. ö. finn *vetä* v. *vetäy*; *vetä* a. m. von) *járul*, *bedugul*, *nyomul* stb., ezeknek *ül* (*ól*)-jában először is az *ul* (*vol*, *ol*) passivképzőt ismerjük föl, mely az igető eredeti végönhangzójával összevonva hosszú *ú*, *ó*-val lett *ül*, *ül*, p. o. *vonul* körülbelül így: **vono-vol* v. *vono-ul* = *vonól*, *vonul*. Kétségtelen az összevonás a hosszú *ú*-ban a *fül*, *gyül* példák által is, melyek = török *bozul*, *jüyl*, tehát valamikor *fohul*, *gyöhül* voltak. És képesek

vagyunk ezen összevonás elemeit kimutatni azon *ül*-ban is, mely névszókhoz járulva az átható *ojt* (*ít*) mellett álló benhatókat képez. Először tekintsük a *tanúl*, *tanól* igét. Ennek átható társának, *tanojt*-nak alapja egy már önállólag nem divó *tanod*, *tanad* (*tano'*, *tana'*) ige = mordvin *tonudan*, finn *tunte* e h. *tunete*. Ehhez a *tana'*, *tano'* igetőhez a belszenvedő *ul*, *ol* járulván lesz *tano'ul* = *tanól*, *tanúl*, melynek alaki megfelelője a finn *tuntu* e h. *tunte u*, mely még hasonlóbb lenne, ha a *tunete* nem *tunte* hanem *tunee* (*tunet'*)-vé alakúl, a mikor is *tuntu* helyett *tunee* (*tuneol) lett volna. Hogy itt az *-ojt* és *ül* (*oul*) nem egyik a másikból, hanem mind a kettő egy alpból indul ki, összehangzásban van avval, hogy különben is a magyarban a belszenvedő *ul* a causativ *t* (*ht*, *jt*)-nek egy fokon álló társa p.o. *fúl* (*fo'ul*) és *fojt* (*fo'jt*), *gyül* és *gyíjt*, *nyúl* és *nyujt* igékben. Ha pedig most a *tanojt* és *tanúl* példájára a többi *ül*-féle igéket eredetileg benható *od*-féle benhatókból származtatjuk, melyekhez a belszenvedő *ul* járult (*-od-ul*, *-ovul*, *oul*), ezt annyival biztosabban tesszük, mert épen az *od*, *ad*-féle igéknek megfelelő finn *at'*, *et'*, *ot'*-féle benhatókhöz is hozzá látjuk járulni belszenvedő *u-t*, v.ö. fentebb *heräy*, *makau*, *halkeu* stb. igéket. Tehát a mint a finnben *heräy* (**herä'öl*) lesz *herä'ül*-ből, úgy a magyarban *szépül* ebből: *szeped-ül, *szépe'ül*. Ezen magyarázat ellen nem hozhatni föl azt sem, hogy hiszen most számtalan *ül* és *ít* (*ojt*, *ejt*)-féle igét képez a nyelv a nélkül, hogy *od*, *ed*-féle alapigéktől való származtatás csak eszébe is jutna valakinek. Az *ül* és *ojt* most egységes képzők, de összetett képzők, melyek összetételét az előbbieken csak fölfejtettük; igen természetes dolog, hogy az analogiák szerint a szókincset szaporító nyelv nem minden példán ismétli azon összetételi processust, melyet eleinte tán csak egy két példán végzett öntudatosan, és a harmadiknál már a kész *ül* és *ojt*-tal mint egységes közpökkal élhetett.

Hogy az *ül* és *ojt* már régen megállapodott képzők, bizonyítja az is, hogy némely velük képzett igéknek alapszavai tökéletesen kivesztek a nyelvkincsből. Íme az előbbi fejtegetéseink nyomán, egy két ilyen igét fogunk megmagyarázni. Van *borúl*, *borít*; de úgy látszik nem *ború*-tól származnak, hanem ez csak az azokban rejlő *boro'* (*borod*) benható igének participiuma, mint *tanó* (l. fentebb) a *tana'* *tano'* (mord. *tonad*) igének. Hasonlót vélekedünk a *derül*, *derít* és *derü*-re nézve. A *szorúl*, *szorít* névszói alapja a *szoros* szóból ve-

hető ki (= tör. *tar*). A *kerül* és *kerít*-ben rejlő *kered'* (*kere'*) benható ige megvan a finnben mint *kiertä*, ebből *kieretä*, mely épen úgy vonódott össze mint *tunte* e h. *tunete*; *kiertä* pedig = osztj. *keredem*; alak szerint a *kerül* = finn *kierty*; *kerít* = *kierrättä*. A *segít* (*segejt*) és *segedelem* olyan viszonyban vannak egymáshoz, mint *veszejt* és *veszedelem* (l. fentebb); azaz *seged.* a *sege'-jt*-ben rejlő benható ige.

Az *ül* és *ít*-féle igéknek még van egy osztálya, melyet még különösen kell szemügyre vennünk; a hangutánzó vagy kedélyszókból keletkező *dül* (*dól*) és *dít* (*dojt*)-féle igék osztálya, p.o. *fordül*, *fordít*, *kondül*, *kondít*, *csendül*, *csendít* stb. Jelentésükre nézve nem tiszta verba momentanea v. subita (a cselekvés egyszeriségét jelentők), milyeneknek Fábian úr tartja (NyK. II, 9.), hanem egyszersmind inchoativ elem van bennök; v.ö. *rezdül* és *rezzen*, mely tiszta momentán jelentésű; *zördül* és *zörren* stb. Mellettök állanak *g*-képzőjü durativ benhatók: *forog*, *kong*, *cseng*, *zörög*, *mozog* stb. A mennyire a *fájdül*, *tótdül* (*toldul*) példák után ítélnünk, a *dül*, *dít*-féle képzésnek kiinduló alapja igető, a melyet tehát a *fordül*, *csendül*-ben is kell látnunk a *dül* előtt, még azon fölvétel mellett is, hogy az czeckbeli *for*, *csen* a képzővesztett *forg*, *cseng* helyett van: *fordül* = *forg-dül*, *csendül* = *csengdül*. A mi továbbá a *dül*-beli egyszeriségi vagy momentánsági jelentést illeti, ezt mindenesetre a *d*-ben kell keresni, olyformán, hogy egy föltehető **forda-ni* **csende-ni* ige keletkezett (v.ö. *toldani*, *kérdeni*, e mellett: *tolni*, *kérni*), mely aztán a belszenvető *ol*, *ul* és causativ *t* (*jt*, *ht*) által szintűgy *dül* és *dojt* (*dít*)-tá alakul, mint *fo'ul* és *fo'jt* ezekké: *fül* és *fojt*. Ezt a *d* képzőt (mely után még önhangzót is tehetünk ki: *do*, *de*) megtaláljuk a magyar nyelvben még egyebütt is mint egyszeriség-jelentőt, t.i. gyakorító képzővel együtt a *dal* és *dos-ni* féle igékben: *vagdal*, *szabdal*, *rúgdal* stb. *verdes*, *fogdos*, *kapdos*; a tulajdonképi gyakorító t.i. czeckben *l* és *s*, melyek magukban is eléfordulnak (*marasztal*, *keres*, *olvas*) és különben = finn *ele*, cser. *l*, és mordvin *ś*. Most ugyan az egész *dal* és *dos-t* nézzük gyakoritónak; de különbséget kell tenni a folytonossági gyakorítás és a szakadozott ismétlés között; emez pedig úgy fejeztetik ki, hogy a gyakorító képző az egyszeriséget jelentő után tétetik ki, v.ö. a cseremiszbén *optaled* gyakran egyszer-rakni (*optal* egyszer rakni, *opt* rakni), *pualešt* fölfuvogat (*pual* egyet fűni, *pu* fűni); a finnben az *ahta*-féle egyszeriség v. rögtönösség jelentők gyakoritva: *ahtele-n* végződnek: *seisahtele* meg-megállni

(*seisakta*), ellenben *seisoele* állongani, egyfolytában állni (*seiso*). Hogy a *dal*, *dos* alakokat helyesen elemezzük így, már a *vereget* és *verdes* igék egybeállítására éreztetheti, valamint azon körülmény, hogy a *dal*, *dos* képzőt leginkább oly igéken találjuk, melyek már fogalmuknál fogva nem igen duratív természetűek, p.o. *rüg*, *csap*, *kaplók*, *döf*, *lép* stb. Igen valószínű, hogy a *dogál* (*do-gál*) is szorosán véve szakadozó ismétlést jelentő; még pedig ebből a *do* igen tisztán válna ki mint egyszerűség-jelentő. Hogy a *dül*, *dojt*-beli *da*, *do* elem, melyet imént kísérlettünk a magyarban kimutatni, a mint Fábrián úr (I. NyK. II, 10. l.) akarja, a finn *ahta*-nak megfelelője, még nem mernők bizonyosnak állítani; mert az *ahta*-ban (*akta* helyett) az *ah* (*ak*) is lényeges elem, milyent a közvetlenül az igetökhöz járuló *dül*, *dít* (*da-l*, *do-s*, *do-gál*) előtt alig lehet föltenni. Inkább talán azon *ta-t* lehet a kérdéses magyar *do*-hoz hasonlítani, mely a finn *löytä* találni-ban fölös a magy. *löl*-hez képest, vagy *pyytä*-ben a magy. *fogni*-hoz képest (v.ö. *pyyntö*, a melyben nincs a *tä*). A mordvinban is közvetlen az alapigetökhöz járuló *d* képez verba momentaneát: *joran* dobni: *jordan* egyszer dobni, *puran* begöngyölni: *purdan* einmal umschlagen, *naran* nyírni: *nardan* egyszer átvonni valamin. A cseremiszen hasonlításul ezt a példát idézhetjük: *pörtölam forduüni* (megfordul, visszatér).

Végre még szólnunk kell egy bizonyos számú *t*-vel készülő átható s ezek mellett társúl álló *l*-lel készülő (s részint *ikés*) behatoló magyar igékről, melyek egytaguak ugyan, de melyek épen az egymásnak ellenében álló *t* és *l* végbetűjökkel, mint képzőjökkel eléggé mutatják nem eredeti igegyök voltukat. Ezek, hangelemeik hasonlatossága szerint, a következő csoportokra oszthatók: 1 *döl*: *döjt*, *fül*: *fojt*, *gyül*: *gyujt*, *gyül*: *gyüjt*, *fül*: *füt*, *hül*: *hüt*, *nyül*: *nyujt*, *nyül*: *nyüt* (*nyüjt*); — 2) *fejlík*: *fejt*, *hajlík*: *hajt*; *rejlik*: *rejt*; — 3) *bomlík*: *bont* (*bomt*), *hámlík*: *hánt* (*hámt*), *himlík*: *hint* (*hímt*), *omlík*: *ont* (*omt*), *ömlík*: *önt* (*ömt*), *romlík*: *ront* (*romt*), *számlík*: *szánt* (*számt*); — 4) *foszlík*: *foszt*, *oszlík*: *oszt*; — 5) *feslík*: *fejt*. — Első kérdés az volna, hogy vajjon ezen származott igék névszói vagy igezői alapszóból indulnak-e ki? A mennyire itt egyikét esetben a nyelvhasonlítás s a magyar nyelvből egyikét adat segít, mind a két nemű alapszók szerepelnek ezen igékben. Denominativumok p.o. *hül* és *hüt* ettől: *hü* v. *hüv*, mely a *hüvös*-ből kivethető = finn *hyy* (dér, gyenge jég); *fejlík* és *fejt* ettől: *fej*

(v.ö. finn *püättü* ettől: *püü* fej); *oszlik* és *oszt*, v.ö. finn *osa* rész, melytől *ositta* osztani; *hámlík* és *hámt* ettől: *hám*; *romlík* és *romt* ettől: *rom* (*romba* dőlni). Ellenben igezői alapból eredőnek bizonyul be *fül* és *fojt* a török *boγ* és *boγul* (= *fül*) szerint, *gyül* és *gyújt* a tör. a *jŷ* és *jŷil* (*gyül*) szerint, és talán ez is: *gyúl*, *gyújt* a tör. *jaγ* (*gyújt*) szerint, valamint *feslik* a finn *püüsee* szerint. A többire nézve nem lehet meghatározni, melyik nemű az alapszó. De a jelen esetben e kérdés nem is oly fontos: mert kétség nélkül oly két képző van előttünk, mely egyaránt névszói és igezői alaphoz járulhat, t. i. a causativ *t* képző (= finn *tta*, eredetibb *ht*), mely egyrészt benható igezőből képez áthatót s másrészt eredeti értékénél fogva (= „tenni“-féle ige) névszóból is képezhet igét; és az *l* (= *ul*, *ol*, *vol*) képző, mely szintűgy benható igezőből belszenvédőt képezhet, mint névszóból benható igét. Csak azt akarom még megjegyezni hogy igénytelen véleményem szerint a fölhozott igékben a *t* (vagy az 1. alattiakban a *jt*) nem egy az *ít* (*ojt*)-tal, sem az *l* nem egy az *ül* (*ól*)-lal, mert ezek, a mint fentebb láttuk, összetett képzők s bajosan rövidültek volna *t* (*jt*)-vé és *l*-lé, kivált az *m*-végű (3. alatt) alapszók után, úgy hogy p. o. *bomt* és *boml*- ebből lett volna: *bomül* és *bomojt*, *bomít*. Mert akkor a régi magyar nyelvben, mikor az *ít* alak meg nem is létezett, legalább *döejt* v. *dövejt*-féle alakot kellene találunk *döjt* helyett, pedig a régi magyarságban is csak *döjt*, *hímt* stb. féléket találunk. Ez inkább azon nézetet ajánlja, hogy *t* itt a csupasz causativképző *t*, melynek eredetibb alakja *ht* szintén *t*-vé rövidül és az igező végmássalhangzójához is hozzá szorúl a *kelt*, *bánt*, *teremt* és *csattant*-féle igékben; mert az az egy példa melyet egy *ejt*, *ít*-nek csupa *t*-vé rövidülésére lehet fölhozni, t. i. *veszejt*, *veszít*: *veszt*, semmi ésetre nem azon korból *kelt*, mikor a *bánt*, *kelt*, *gyújt*, *romt*-félék alakultak; mert még most is él és divatozik *veszt* mellett a teljes *veszít* is. Az *l* *t* meg a csupa *ul*, *ol*-nak nézzük, melynek elrövidülésében csak rövid önhangzó szorult ki. Végre még azt jegyezzük meg, hogy az 1. alatti áthatókban alkalmasint az egész *jt* a causativképzőhöz tartozik (*ht* helyett), mert az *l*-féle benhatóokban nincsen; mert ha az alapszóhoz tartoznék, jóformán megmaradt volna az *l* előtt is, úgy mint a 2. alattiakban (*fejlik*, *hajlik*). Az 1. alattiak alapszava, úgy látszik, *h* vagy *v*-n végződött, vagy *u*, *ü*, *i* önhangzókon, úgy hogy teszem *fül* ebből lett: **fohlt* v. *fo-vul* v. *foult*; *fojt* meg ebből: **fohht* v. *fovht*, *fouht*, *fo-jt*. Erre

nézve fölhozhatni a cseremisiz *pikt* = fojt-ot is, mely nyilván a causativ képző teljes cseremisiz alakját mutatja (*kt*). Hogy *füt*, *hüt*, *nyít*-ban a *t* előtt eltűnt egészen a *j*, azon egyszerű okból ered, hogy *ü*, *i* után a *j* nem oly könnyen tisztán hallatható mint *o*, *u* után.

A *ja* (e h. *jad*, *gad*, l. 165. l.) képzővel készülő beható denominativ ige Ahlqvist moksa mordvin nyelvtanában, a melyet a mordvinra a fentebbiekben használtam, mindössze csak három van fölhozva (erväjän, purjan, saljan, lásd fent. 145. l.). Most Reguly mordvin szógyűjteményéből még fölemlíthetem ezeket: *varäjän* likadok (caus. *varäjaftan* likasztok; *varü* lyuk); *mazijaftan* szépíték (a föl nem hozott *mazijan* *szépedek-nek causativuma; *mazi* szép); *vašijan* megesikódzom (*vaša* csikó; v.ö. fent a 150. lapon a finn *pojja*, *vohtin*-féléket). — Ezenkívül találunk Regulynál még több *d* képzőjű verba momentaneát, melyekről a 172. lapon van szó: *amelan* egyszer meríték (*amelan*), *jafidan* e. intek (*jafian*); *nozerdan* e. rántok (*nozeran*), *kiskerdan* e. csipek (*kiskeeran*), *kütmirdan* e. szoritok (*kütmüeran*). — A *fordül* magyarázatában fölvett *fordaigetöre nézve szintén össze lehet vetni a mordvin *mürdan* (erza-mordvin *muvurdan*) megfordulok igét.

BUDENZ JÓZSEF.

HOGYAN FEJEZTETIK KI AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG A SÉMI NYELVEKBEN?

A világegyetem felől való elmélkedésünk közt azon csekély idő, melyet létünk befoglal, s ha az emberileg lehető életkort elértük, egy nemzetség ideje, azok gondolatában, kik kegyesen érezni tudnak, úgy tetszik, mintha életöknek az atyáktól reájok hagyott örökségben való folytatása volna, s a nagylelkükében meg úgy tetszik, mintha életüket a maradékok is folytatnák. Az így kinyult időnek is emberi mértéke a mulandóság; kifejezéseinek első értelme a szemünk előtt való letűnés, a gyors elmulás **בְּרֵפָא עֵין**. Ámde mily távol van e határozatlan pontnál kezdődő, s határozatlan pontnál végződő emberi létről való gondolattól a böleset foglalkoztató örökkévalóság fogalma!*)

Ily elvont fogalmat nem kell keresni a még gyermek emberiség eszmekörében, mely idő folytán ha megszereztetett, átvitt értelemben használt szavak által jelentetik, s a szó itt nem meríti ki a dolgot, nem rajzol a fogalmi előkép után, hanem a dologról való fogalom *γρηγορία* megjelelése. E helyen Steinthal két fontos mondatára emlékeztetek, az egyik: „Wie in den Wörtern Erkenntnisse von den Dingen liegen, aber nur gewisse Erkenntnisse, nämlich die ersten, naivsten, so liegen auch in der Sprache Denkformen, die ersten.“ A másik: „Aber die Wörter sind ewige Mittel zur Apperception der Begriffe.“ (Charakteristik, a 99-ik l.). Bizonytalan értelmű kifejezésekben nyilatkozik az örökkévalóság bizonytalan sejtelmé s van oly kifejezése is, mely egyenesen a nemzetségek rendjére mutat, s a lélek, mely a nemzetségek folyó rendjén végig te-

*) Cicero (N. D. 1, 9.) mondja: „ab infinito temporis aeternitas, quam nulla temporum circumscripção metiebatur“.

kint örökkévalót gyanít. A Talmudban az emberi dolgok tartóssága, az, a mi nem mulik a muló emberi léttel, helyenként ily határozókkal láttatik el: לְדוֹרוֹתַי וּלְדוֹרוֹת דּוֹרוֹתַי עַד סוֹף כָּל הַדּוֹרוֹת. Meglátjuk tovább a felszámplálandó szavak során végig menve, mint ereszkedik le azok értelmének határaitra a bizonytalanság köde, mely bizonytalan maga a sejtelem is. E szavak gyakran nem is jelentenek örökkévalót, hanem időben való hosszabb vagy rövidebb tartósságot. Az időt jelentő, s ennek részleteit megjelelő szavak értelmének nyújthatóságáról minden nyelv gyakorlata tanuskodik. E szavak átaljában nélkülözik a kellő határozottságot a sémi nyelvek körében, p. o. عَصْرٌ = század, idő, délután; kettős alakja a nappalt és éjjelt teszi. Ennek kimutatását így folytathatnók tovább. De mielőtt az egyes esetekre átmennék megjegyzem, hogy az örökkévalót kifejező szavak néha mint olyan szónoklati formák fordulnak elé, melyek a tárgy fontosságát emelik ki. Ilyenkor hyperbolával van dolgunk, nevezetesen ennek azon részével, mely auxesisnek hivatik *). A nép nyelvének nem különben mint a szonokokénak elevenséget kölcsönöznek e formák, Ηειθώ ilyenekben nyilatkozván.

Lássuk már a sémi nyelvekben, hogy mily szavak fejezik ki az örökkévalónak gyanítását, azt hyperbolicus használatban vagy az abbavaló hitet.

A prédikátor könyvének I-ső részének 4-ik versében olvassuk: דָּר הַחַיִּים יָדוּר בָּא וְהָאָרֶץ לְעוֹלָם עוֹמֶדֶת Károli Gáspár fordítása szerint: „Egyik nemzetség elmegy, és a másik eljő: jóllehet a föld mind örökké megmarad.“ לְעוֹלָם itt az igét meghatározza a nyelvtan szerint szólván, való viszonyát tekintvén határozatlanná teszi. Mily sok úgynevezett fogalom-határozat (definitio, ὁρισμός)-nak sorsa ez! Az עוֹלָם szó eredeti értelméhez közeljár a rejték fogalma; az eredeti fogalom ugyan a jellel való ellátásé, a megjelelésé, mely értelme még az arabban megmaradt (a miért is különösen a tudás kifejezésére használtatik, a mennyiben annak mit tudunk, jeleit megismertük, azt megjeleltük, عَلِمَ = jel, عِلْمٌ = tudomány) a héberben azonban a rokon bezárás elrejtés fogalma váltotta

*) זֶה עַל צַד הַפְּלִגָּה וְגוֹמְזָא *

fel¹⁾. A latinban is gyakori e *metaforá*²⁾. עולם³⁾ tehát időben és térben egyformán az ismeretlent jelenti, az *alóv*-t s az *olxovmévη*-t, az örökkévaló sejtelmét, vagy az abba való hitet, s a világot. Az עולם szó ezen etymológiáját már Coccejus ismerte. עֵלָם = világ, teremtmények és század, t. i. bizonytalan, elrejtett idő. Az arabok a későbbi zsidóktól kölcsönözték e szót; az ő világuk, mint tudva van, دُنْيَا (az alatt való, دُونَ = az alatt való, دَانٍ = a mi közel van stb.), és századuk دَهْرٌ (mi azonban annyi is mint ezer év, vagy egyáltalában csak hosszú idő, vagy éppen örökkévalóság. E szavaknak így hullámzik értelme!). Az עולם helyett a 48-ik zs. 15-ik versében עֲלָמוֹת fordul elő, a chronikák 2-ik könyvének 33-ik r.-nek 7-ik versében pedig עֲלָמוֹת: עֲלָמוֹת khaldúl = עֲלָמוֹת, minek status emphaticus-a עֲלָמוֹת (Ezra 4, 15. Daniel 3, 33). — Egy érdekes cittiumi phoeniciai felírásban כִּלְאָ לְעֵלָם fordul elő³⁾, s egy maltai felírásban a sír בַּת עֵלָם-nak neveztetik. A héber עֲלָמוֹת (mely véges időt is jelent, mint alább bővebben meglátjuk) jelent bizonytalan időt. Mózes 2-ik k.-nek 21-ik r.-nek 6-ik versében olvassuk: וְהִגִּישׁוּ אֲדָנָיו אֶל הָאֱלֹהִים וְהִגִּישׁוּ אֶל הַדָּלֶת אוּ אֶל הַמְּזוּזָה וְרָצַע לְעֵלָם K. G. e verset így fordítja: Vigye azt az ő ura a Birákhhoz, azután állassa azt az ajtóhoz, vagy az ajtó melléke mellé, és az ő ura furja által annak fülét törökkel (így); és legyen néki rabja mind örökké. רשׁי e helyre nézve megjegyzi: עַד הַיּוּבֵל אוּ אִינוּ אֵלָא לְעוֹלָם כְּמִשְׁמְעוּ. ת"ל וְאִישׁ אֵל מִשְׁפַּחְתּוֹ תְּשׁוּבוּ (Mózeses 3-ik k. 25-ik r.) עוֹלָם וְלֹא שִׁיחָא עוֹבְדוֹ כֵּל נִי שְׁנָה אֵלָא עוֹבְדוֹ עַד הַיּוּבֵל בֵּין סְמוּךְ (קרישׁין) E helynek magyarázó fordítása: Egész a jubi-

¹⁾ מַעְלָם = oly hely, melyben bizonyos tárgyat vélünk feltalálni, vagy meglelni.

²⁾ Signare lagenas (martialis 9. 89) = cludere, obsignare, occludere. הָתָם = bészár, bebecsétel; — חָתַם = obsignavit; finivit, clausit (חָתַם sigillum.

³⁾ Citium, vagy Cittium egy Cyprus déli partján fekvő nem nagy város volt, melynek helyén most Chieti áll.

lumig, vagy pedig a szó rendes értelme szerint, mind végig ¹⁾). Mózes 3-ik k.-nek 25-ik r.-nek 10-ik versében írva van : „Hogy megszenteljétek az ötvenedik esztendő, és hirdessetek szabadságot a föld minden lakosainak ; kiürt zengésének esztendeje legyen az néktek, akkor minden embernek szabad legyen az ő jószágához jutni, és az nemzetsége közzé haza menni a rabnak“; egész a jubiliumig, mivel ötven esztendő עולם-nak nevezetett, s a bibliai vers (Mózes 2-ik k.-nek 26-ik r.-nek 6-ik verse) nem azt mondja, hogy a szolgálurát az említett ajtóhoz való vezetés után 50 évig szolgálja, hanem a jubilium kezdetéig, legyen az közel, legyen az még távol.“ K. G.-nak az עולם-ot e helyen mind végig, mind halálíg szavakkal kellett volna fordítania. ער היובל paraphrasisa (בל) azon bibliai helyeket minden áron egyeztetni akaró törekvéből foly ki, mely már annyiszor vezetett zátonyra. Hieronymus valószínűleg Barabbas zsidó tanítójától vette azon állítását, miszerint עולם, vav-val írva, = örökkévalóság, vav nélkül pedig = jobel esztendő. עולם szintén annyi mint örökkévalóság. Jes. 45-ik r.-nek 17-ik versében olvasuk : ישראל נושע ביהודה תשועת עולם K. G. fordítása szerint : „Az Izrael megszabadul az úrban örökkévaló szabadulással.“ A Gesenius által kiadott samaritán versek elsejének 15-ik fordulatában a Mózes tíz parancsát tárgyaló הכרית ליהודת הרől, a két kő tábláról írva van :

סוכרה לחיין
 לוחי בריתה
 סבהר דלא בטלה
 לעלם עלמים

E vers arab fordításában, a végső sorban ابد الابدین-t olvasunk. עם עולם vagy עם עלמיה későbbi zsidó könyvekben és imádságokban is találtatik, így p. o. a holtak felett elmondott imákban. Különben már Dániel k.-nek 7-ik r.-ben olvassuk : עד עולם ועד עם עולם K. G. fordítása szerint : „Örökké, és mind örökkön örökké.“ Az örökkévalóság fogalmának határozottabb elöterjesztése már Dániel könyve szerkeztésének idejében az עם szó ismétlésében (itt háromszoros ismétlésében) kerestetett. Az ily kö-

¹⁾ különben kérdésnek is vehető, s ez esetben a válasz tagadó lenne.

rülírásról alább bővebben fogunk szólni. A mi a עוֹלָם szó alakját illeti, ez a poel conjugatio (בְּיָוֵן) részesülőjéé; hasonló alakok חוֹתָם (pecsét), עוֹלָל (gyermek).

A קָדַם szó szintén használtatik az örökkévalóság kifejezésére, „אֱלֹהֵי קָדַם” az örökkévaló Isten. קָדַם = megelőz, קָדַם = időben előzte meg, régi; קָדַם megelőzte; קָדַם קָדַם = régiség és örökkévalóság. Sok csalódásaink közül egy abban áll, hogy a régiben a tartósság bizonyítékát látjuk, mintha a múlt kezeskednék a jövőről. A bírák k.-nek 5-ik r.-nek 21-ik v.-ben נַחַל קְדוּמִים szavak fordulnak elő (קְדוּמִים itt קָדַם helyett áll); קְדוּמִים e helyen „rég-től fogva nevezetes“-t tesz. K. G. a נַחַל קְדוּמִים-ot „kedumim patakjára“-nak (igy) fordítja, קְדוּמִים-ot azonban „rég-hegyek“-nek ¹⁾). Különbösen is hasonló következetlenségek K. G.-ral egyiránt a többi fordítót is terhelik. קָדַם az örökkévaló Isten a rabbinusok elnevezése szerint. A samaritán nyelvben קָמַי örökkévalót jelent, mely szó Castellus lexicon heptaglottonjában még hiányzik; — a ק betű ἁφαιρέσις-e megjegyezendő benne ²⁾).

A samaritán nyelvben קָעִים élő és örökkévaló (קָעִים a קָעִים ige részesülője, קָעִים = קוֹם). A Gesenius által kiadott samaritán versek harmadika így kezdődik:

אלהים קעימה

az arab fordítás:

الله القويم

A genesis 7-ik r.-nek 4-ik versében előforduló: כָּל הַיְּקוּיִם = mind az, mi él; az élő lények egyik tulajdona a fenállás, azért jelenti a קוֹם ige e két fogalmat.

נֶצַח több helyen szintén annyi mint örökkévalóság. A XLIX-ik zs. 20-ik verse: K. G. fordítása szerint: „maga megyen az ő eleinek nemzetségéhez, és soha örökké nem lát világosságot.“ A נֶצַח szónak különböző értelmek vannak, ugyanis a) fény, ragyogás, b) bizalom, hit, c) igaz-

¹⁾ Mózeses 5-ik k. 33, 15.

²⁾ A későbbi zsidó nyelvben, mint azt a rabbinusok használják, gyakran találunk קָמַי-ot קָדַם helyett; קָמַי = ő előtte.

ság, őszinteség, d) tartósság ¹⁾, c) bevégezethetség, tökéletesség, f) a minket itt legközelebb érdeklő örökkévalóság ²⁾). נִצָּחֵן azon kiterjedt szócsaládhoz tartozik, melyhez נִצָּחֵן, נִצָּחֵן, נִצָּחֵן (toll), נִצָּחֵן-n kívül még igen sok szó tartozik, melyeknek első értelme a ragyogvány. A fény cikázása, a tűz pattogása azon külső benyomások, melyek a sémi ősnép hangszerveire hatván, a benyomás hatalma alatt gyengébb vagy nyomatékosabb σφαιρικός-t idéztek elő. A tűz mint tisztító elem, mely olvaszt, átvitt értelemben valóságot, s így azután igazságot, tiszta valóságot — mind mondani szoktuk — könnyen tehetett, a valóság pedig tartós lévén, a tartósság értelme is befogadatott a körbe, s a tartósság az örökkévalóságnak lévén fő jellemvonása, íme a természeti hang utánzásától az emberi lélek egyik legelvontabb eszméjéhez érkeztünk meg s a kettő közt feltalált értelmek képezik a sor lánczszemeit. A tűz tisztító elem lévén, nem lephet meg a tisztaság héber szavának összefüggése a fényt jelentő נִצָּחֵן-ral, טָהָר ugyanis = tisztaság ³⁾). Érdekes lesz e helyen Mózsés IV-ik k. 31-ik részéből következő verseket idézni (21—23):

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הַכֹּהֵן אֶל אֱנָשֵׁי הַעֲבָדָה הַבָּאִים לְמַלְחָמָה זֹאת תִּקַּח
הַתֹּרֶה אֲשֶׁר עֲנֶה יְהוָה אֶת מִשְׁחָה: אֵךְ אֶת הַזֹּהָב וְאֶת הַכֶּסֶף אֶת
הַנְּחֹשֶׁת אֶת הַבְּרֹזֶל אֶת הַבְּדִיל וְאֶת הָעֹפֶרֶת: כֹּל דָּבָר אֲשֶׁר יָבֹא בְּאֵשׁ
תַּעֲבִירוּ בְּאֵשׁ וְטָהָר אֵךְ בְּמִי נְדָה יִתְחַטָּא וְכֹל אֲשֶׁר לֹא יָבֹא בְּאֵשׁ תַּעֲבִיר
: בְּמִים K. G. fordítása szerint: „És mondá Eleázár pap a vitézeknek, a kik mentek vala a hadba: Ez a törvényi rendelés, melyet parancsolt vala az Úr Mózsésnek: Az aranyat és ezüstöt, érczet, vasat, fejjér és fekete ónat, az az: valami tűzben olvasztatik meg, tűzzel olvaszszátok meg és megtisztíttatik, de mindazáltal a tisztításnak vizével tisztíttassék meg; valami pedig a tüzet el nem szenved, vízzel mossátok meg.“ A talmudból következő érdekes idevágó helyet hozok fel:

¹⁾ אָמַת (igazság) tartósságot, folytán való tartósságot is tesz.

²⁾ נִצָּחֵן ⁵ נִצָּחֵן ⁶ őszinteséget, hitelességet is jelent; נִצָּחֵן = őszinte, állandó, való.

³⁾ טָהָר ⁶ = tisztaság, טָהָר ⁵ = dél (צִהָרִים) = kettős világosság, mikor a nap legfényesebb, mikor delez).

א"ל ההוא צדוקי לרבי אבוהו אלקיכם¹⁾ כהן הוא דכתיב ויקחו לי תרומה כי קבר י למשה במאי טבל א"ל בנורא טביל דכתיב כי הנרה ה' באש יבוא ומי סלקן טביליתא בנור' א"ל אדרבה עיקר טבילות E helynek fordítása: ²⁾ R. Abuhohoz közeledvén egy Sadduceus megszólította, mondván: „a ti istenetek pap, mert meg van írva: ajándékot adnak nekem; miután eltemette Mózesst, miáltal tisztult meg?“ R. Abuho felelt: „tűz által, mert megvan írva: tűzbe ment az Isten.“ Vajjon megtörténhetik e teljes tisztulás a tűz által? Adraba mondja: „megtörténhetik, sőt éppen ez a tisztulás alapja, mert írva van: valami a tüzet el nem szenved, vízzel mossátok meg.“ עולם הנֶּעְדֵי, a talmudban s midrasban ³⁾ túlvilágot, örökéletet jelent, az előbbeni ellentétben az עולם השָׁפֵל-lal (az alatt való világ, דְּנִיָּא, melynek ellentéte האַחֲרָה más világ, örök élet, vele hasonnemű szó האוּלָמִי = földi élet). A síron túli életnek, túlvilágnak még egy szép elnevezése a rabb. könyveiben: יום שכולו שבת ומנוחה (יום שכולו שבת ומנוחה = teljes szombat és örök nyugalom ⁴⁾). A szombat utánzása a túlvilágnak: שלשה נובלות הן נובלות מיתה שינה נובלות = három utánzás létezik (szó szerint éretlen dolog): az alvás utánzása a halálnak; az álmot utánzása a jóslatnak; a szombat utánzása a túlvilágnak. A túlvilágról való fogalom is nem kevésbé mint az örökkévalóságról való csak később időkben és homályba borítva jelent meg a gondolkozó lélekben s lelkünk e két fő-fő vigasztalását számos nemzetségek nélkülözték. A túlvilágnak még egy szokott kifejezése — mellesleg legyen említve — לעתיד לבוא = a mi eljövendő.

¹⁾ A tíz parancs név alatt ismert isteni parancsok harmadika לֹא תִשָּׂא לֵבָבְךָ לְאֵלֹהִים אֲחֵרִים lévén, s különben is nagyobb tisztelet okáért az izraeliták Isten nevének hol magánhangzóit változtatván meg, hol a mássalhangzók egyikét, néha a név helyett annak rövidítését használják.

²⁾ A közlött eredeti feltalálható a סנהדרין tractatus 39-ik foliumában.

³⁾ Midras = a Sz. I.-nak magyarázata.

⁴⁾ A rabbinusok a földi életet העשה עולם-nak is hívják ellentétben az עולם הגמול-lal, (azon világ, melyben az ember cselekszik, s azon világ, melyben megjutalmaztatik). Gyakori elnevezések ezek is עולם הזה és עולם הבא (a jelen és jövő világ).

אָפּרשׁ és אֲפָרשׁ a targumokban fordul elő, a héber szövegben megfelelő szó לְנֶצַח לְנֶצַח. Ez igehatározó s a פָּרוּשׁ = elválasztani igéből van képezve.

Az עַד szó, mely személynevekben is fordul elő, gyakran hozatik kapcsolatba (a zsoltárok írói által az עוֹלָם-mal (עוֹלָם וְעוֹד, לעוֹלָם וְעוֹד) s néha ismételtetik a status constructus viszonyában (a nomen regens többes számban tétetvén) így: עַד-יְעַד (a 83-ik zs.-nak 18-ik v.-ben). K. G. szerint „mind örökké“, — e helynek hyperbolicus értelme van. Jesaias 45-ik r.-nek 17-ik v.-ben olvasuk: וְלֹא תִבְלַמְּנוּ עַד עוֹלָמֵי עַד K. G. szerint „és nem lesztek gyalázatosok soha örökké.“ עַד az עָדָה = átmegy, előmegy igéből származik, mely ige az arab nyelvben a legszokottabbakhoz tartozik. Íme egy főnév, mely oly félreismerhetlenül a muló idő jelentésére van hivatva, örökkévalóságot jelent ¹⁾. Mózsés 2-ik k. 15-ik r.-ben a 18-ik vers יהוה יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וְעוֹד K. G. szerint: „Az Úr uralkodik örökké.“ יְעַת idő עָתָה-nak (mely nem fordul többé elő) összevonása, — עָתָה nőnemű alakja a tárgyalt עַד-nak.

דוֹר דוֹר Itt a דוֹר szó ismételtetvén, és pedig mint nomen rectum a többesszámban, alkalmassá válik az örökkévalóság kifejezésére. Az ilyen ismétlés a superlativ megjelelésének egyik módja. דוֹר-nak különben első értelme megkerülni, körbe menni, arab. دَوَّرَ.

תָּמִיד örökkévalót is teszen, s mint igehatározó gyakran használtatik a zsoltárokban. מָאֵד mozgatott, מוֹמָ = mozogni, inogni, s mint főnév az ingás maga. Különben תָּמִיד gyakran a folytonosság kifejezésére használtatik s ez esetben az arab دَوَامٌ, دَوَائِمٌ-nak felel meg (دَائِمًا = mindig).

תָּדִירָא mint igehatározó fordul elő Dánielben (6, 17. 21) s a דוֹר igéből eredt, a már említett דוֹר névszóval tehát közel rokon. תָּדִירָא mint melléknév a rabb. könyveiben tartóst, örökkévalót, min-

¹⁾ Az indogerman nyelvekre vetvén egy futó pillantást, hasonló tünémeny lep meg. A görög *αἰών*, *αιδιότης*, aeternitas, a goth *aiv*, német *ewig* szavak, mind a szanszkrit *ájus* szóval függenek össze, mely életet, életkort jelent. A magyar *mindég* = mind éltig; a „mindég“ szóról Budenz J., a M. Nyelvészet V, 450—452. lapjain értekezett.

dig tartót tesz (continuus, perpetuus, aeternus). A ת betű itt is, mint a תָּמִיד szóban, szóképző.

Végre még következő eskü formák említendők itt meg : הָיִהוּהָ (Ruth 3, 13), הָיִ אֱלֹהִים (Sámuel 2. k. 2, 27), הָיִ אֵל (Jób 27, 2). K. G. szerint „él az Isten.“ E fordítás azonban nem adja vissza az eskü valódi értelmét.

A felszámolt szavak során végig menve, értelmök utolsó határán a bizonytalanság ködfellegét látjuk borongni. Az örökkévalóság dogmájának megállapítása s az abba való hit megszilárdulása előtt az örökkévalóság fogalma határozatlan. Átvitt értelemben használt kifejezései csak e dogma megállapítása után váltak igazán hiányosokká, s azóta osztják egész mérvben azon fejlettebb bölcsészet kifejezéseinck tulajdonát, melyek kényelmcs ruhák ugyan, de a nélkül, hogy az eszmék finom körvonalai általok kiemeltessenek. E szavak ámbátor hogy többé kevesbé áthullámoznak az örökkévalóság megmérhetlen tengerébe, hullámaik csak ott, hol Istenről van szó, ömlenek be abba; mert a zsidó nép fejlődése régibb korszakaiiban csak az Isten örökkévalóságába hitt tisztább öntudattal, egyedül csak erről volt biztos fogalma. Az isten lénye és léte kezdet és vég nélkül gondoltott, mint a hogy ezt a 102-ik zsoltár szépen fejezte ki (25—28). Mózeses 2-ik k.-nek 3-ik r.-nek 14-ik verse : וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֵל מִשָּׁה אֲדֹהָה אֲשֶׁר אֲדֹהָה וַיֹּאמֶר כֹּה תֹאמַר לְבָנִי : יִשְׂרָאֵל אֵל אֲדֹהָה שְׁלַחֲנִי אֵלֵיכֶם : K. G. fordítása szerint : És mondá Isten Mózesnek : Eheje nevem, mert én vagyok. És mondá : Így szólj Izrael fiainak : Az Eheje küldött engemet ti hozzátok. K. G. e 14-ik verset nem értette, mint a hogy fordítása eléggé bizonyítja. Az egyptomiak halotti könyveiben a beavatottak előtt ismeretes egy Isten körülírva így neveztetik : nuk pu nuk „én vagyok a ki vagyok.“ Plutarchus a saisi templom ezen föliratát közli : *ἐγώ εἰμι τὸ γεγονός καὶ ὄν καὶ εἰσομένον* ¹⁾). Az אֲדֹהָה אֲשֶׁר אֲדֹהָה a változatlanság, örökkévalóság bizonyítványa s e mély de homályos szavak értelmét szépen megmagyarázza azon saisi felírás. Az אֲדֹהָה אֲשֶׁר אֲדֹהָה szavakat Geseniussal megegyezőleg így fordítanám : Mind örökké az leszek a ki vagyok (Semper ero idem qui sum hodie).

¹⁾ De Iside et Osiride, 9.; Malakias 3-ik r.-ben az Isten mondja magáról : אֲנִי יְהוָה לֹא שֶׁנִּיתִי = „Én Jehova vagyok, ki nem változom.“ V. ö. Jez. 44, 6.

A királyok 1-ső k. 1-ső r.-ben előforduló לְעוֹלָם רֹדֵד אֲדוֹנֵי רֹדֵד לְעוֹלָם szavak nem tehetnek mást, mint „éljen a király soká!“ A keleti hyperbolát néha a száraz értelmet visszaadó fordítással kell pótolnunk, s ez esetben a szószerinti fordítás elkerülendő. K. G. e helyet így fordítja: „Éljen az én uram Dávid király mind örökké!“ מְלֶכֶי קָדְשׁ (Jes. 19, 11) annyi mint a régibb királyok, ellenben אֱלֹהֵי קָדְשׁ (Mózeses 5-ik k. 33-ik r. 27-ik verse) = az örök Isten. Jób 34-ik r.-ben a 36-ik vers így kezdődik: אָבִי יִבְחֵן יָצִיב עַד נֵצַח E helyet K. G. helyesen, de igen szabadon fordította: „Én atyám, próbáltassék Jób mind addig míg meggyőzöttetik, ez ilyen hamis feleletekért, melyek az álnok emberekben szoktak lenni.“ E helyet így fordítánám: „Én atyám, próbáltassék Jób mind végig stb.“ Ellenben a 49-ik zsoltárban előforduló עַד נֵצַח = soha örökké. Mózeses 2-ik k.-nek 17. r.-nek végszavai: וַיֹּאמֶר בִּי יְדַע עַל בְּסֵי יְהוָה מִלְחָמָה לַיהוָה K. G. szerint: „Mert azt mondja vala: Bizonyára az Úrnak keze vagyon az ő királyszéken (így), hogy az Úr mind örökké hadakozik az Amalek nemzetsége ellen.“ K. G. e verset hibásan fordította; מִדְּרֵדֶר = több nemzetségen át. רִשׁׁוֹ e helyre vonatkozó magyarázata ki nem elégíthet: הַקְּבֵה הַרְמָה לְדוֹ שָׁל הַקְּבֵה הַרְמָה „Isten trónjára esküdt meg, miszerint Amalekkel örök háborút fog folytatni.“ Az örökös harc mit mondjon itten? מִדְּעַן כֹּוֹעֵת שָׁוִי עוֹלָם elözik meg: K. G. fordítása szerint: „hogy mindenestől eltörlöm Amalek emlékezetét is az ég alól.“ A Jesaias 57-ik r.-nek 15-ik versében előforduló עַד שׁוֹבֵן עַד szavak az eget öröktől fogva örökké lakó Istent teszik. K. G. és vele együtt számosan e helyet is félre értették. Ezra 4-ik r.-nek 15-ik v.-ben olvassuk: וַאֲשַׁמְדוּר עֲבָדֵי בְּגוּיָה מִן יוֹמָת עֲלָמָא וְגוֹ K. G. fordítása szerint: „és eleitől fogva pártolkodások voltak abban.“ Malakias k.-nek 3-ik r.-nek, 4-ik verse: וְעָרְבָה לַיהוָה מִנְחָתָה K. G. szerint: „És kedves lészen az Úrnak a Juda és Jerusalembel az áldozatja, mint a régi napokban, és a régi esztendőkből.“ Dániel 2, 20. verse: עֲנָה דְנִינְאֵל K. G. szerint: „Áldott legyen az Istennek neve örökkön örökké stb.; a 9-ik r. 2-ik verse: וְעוֹלָם אָמֵן אֵל

„öröktől fogva örökké Isten vagy.“ Ily erősítő periphrasisokra volt szükség a kitétel természetes gyengeségének megerősítése végett ott, hol ennek alkalmazása határozatosságot kívánt. Különbösen néha az ilyen körülírás is nem más mint hyperbola, így Jeremiás 7-ik r.-nek 7-ik versében. Az ilyen nyilatkozat nem mutat még meggyőződésre, hanem a magát felfokozott képzelődés túlzása. Az örökkévalóság szavainak hatályosítására használt körülírásra nézt érdekes a talmud ברכות tractatusának e helye. Az első templom idejében az áldások és imák עולם עד zárszóval végződtek, később azonban, mivel az eretnekek ebből azt következtették, hogy a világot túlvilág nem követi s az emberi lélek a testtel enyészik el, ily és hasonló hamis következtetések elkerülése végett, a öregek, kiknek kezeiben van az igazgató, bölcsen úgy végezték, hogy az עולם szó még egyszer ismételtessék az ima vagy áldás végén így: עולם ועולם עד עולם ועולם A talmudban לעולם egy igen gyakran előforduló erősítő igehatározó lett, mely azonban éppen felette gyakori szereplésénél fogva erősítő képességét már csak kis mérvben gyakorolja, usu per frequentiam attritum. Néha a körülírás azért használtatik, hogy a fogalomnak nagyobb szemlélhetőséget adjon; ez történik R. Eliezer Hakalir eszéseinben (פיוטים), melyekben Larael angyal így szólíttatik meg: לראל השר בקש הן מפי המברך לעדתו שומר הברית והחסד לשומרי אמונתו מלכותך קיים לעולמי עולמים „Larael angyalok vezére! Eszközöld ki annak kegyelmét, ki a hívők seregjeitől áldatik, ki a szövetséget megtartja, és kegyelmét a hívők számára. A te uralkodásod legyen örökkön tartó! szálljon nemzetségről nemzetségre, örökkön örökké!“ Ily körülírásokat tett szükségessé azon körülmény, miszerint a halhatlanság, örökkévalóság nem birt egyedül az ő fogalmát kifejező szavakra találni, vagy hogy legalább a nyelvgyakorlat nem tudott egy szót kizárólag az ő szolgálatába hajtani.

Most az arab részre térünk át.

Az arab قَيْدَمَ-ról már szólottunk.

أَبَدٌ = kor, örökkévalóság, أَبَدٌ أَبَدٌ = εἰς αἰῶνα τῶν αἰώνων.

Az أَبَدٌ ige ugyanannyi mint megmaradni, állandó lenni, de közép i magánhangzóval egészen más értelme van: أَبَدٌ haragszik; már

pedig a harag, mentől indulatosabb, annál mulandóbb. בָּדַד = elvesz, megszűnik, magát elveszíti, s tehát a בָּדַד rokon ige nek osztja értelmét. أَبَد annyi is mint elfut, megvadul az állat. Itt is tehát a mulót kifejező szó használtatik az örökkévaló kifejezésére. Az أَبَد (= megmarad) ige, mint látni való, denominativum, s eredetét az أَبَد főnévnek köszöni. أَبَد helyett különben أَبْض is fordul elő.

أَزَل szintén örökkévalóságot tesz; különös, hogy többese is használtatik, mely أَزَال , — az egyes szám mintegy elégtelennek látszik az örökkévalóság kifejezésére. Az הָזִיל ige = hengeríteni, elhengerít, elmegy, eltávozik; הָזִיל a talmudban fon, *veoi*, הָזִילִים = takács. Az הָזִיל ige az elmenés, menés értelmében különösen a syr, chald, samaritán nyelvekben használtatik ¹⁾). Itt is tehát a rohanó idő szava fejezi ki az örökkévalóságot.

أَسَد megelőző század, örökkévalóság; — az שָׁשׂוּעַ peal alakban nem használt ige első értelme összetiprani, a pielen = alapít.

قِيَام is néha annyit tesz, mint örökkévaló (a samaritán קַיָּמַי -mal megegyezőleg); الْقِيَوْم = az Isten (קַיָּמַי a rabb. könyvekben gyakran Isten egyéb nevei helyett áll).

دָהַר vagy דָּהַר hosszú idő, század, ezred, örökkévalóság.

E névszó, mint mint már mondva volt, a דָּרַר ige köréhez tartozik.

חַלְד örökkévalóság, örökös boldogság, paradicsom stb. E szó vakandokat is tesz ²⁾. הָיָה = élet, a jelen világ; הָיָה = menyét (a talmudban הוֹלֵד). A menyétnek arab neve أَيْنُ عَرَس , szó

¹⁾ عَرَل = elmozdít; عَرَل = fon (*vétó*, — *véομαι* = megy, jön, elmegy, visszajön).

²⁾ A latin talpa név némelyek szerint sémi eredetű; Voss is ezt állította. הוֹלֵד a syrban szintén vakandokat tesz.

szerint fordítva „fija az elillanásnak“, a gyorsan elillanó. A menyét-ről így ír Plautus (Stich. 3, 2, 43.): „Certum est mustellae post-hac nunquam credere. Nam incertiozem nullam novi bestiam. Quae nec ipsa decies in die mutat locum.“ הוֹלֵךְ -nak ezen állhatatlanságáért neveztetik s az élet חַיִּי שְׂעִירָה -nek szintén sikosságáért hivatik. (חַיִּי שְׂעִירָה = élet, szó szerint órái lét, a minden órában kioltható élet fáklya); ugyanez okból teszi הוֹלֵךְ a jelen világot is. Két személynév is tartozik ide, az egyik héber, és egy prophéta nőnek neve: — הַלְּוִיָּהּ (királyok 2-ik k. 22-ik része 14-ik v.), a másik arab s خالد -nak hangzik (l. S. de Sacy Ch. A. 1-ső k., 120-ik l.). Az arabban az élet fogalma az örökkévalóságáéval cseréltetett fel, e jelen világ fogalma pedig (mely siralom völgyének mondatik) a paradicsoméval. Mily ellentéteket fejezhet ki néha egy és ugyanazon szó!

عمر élet, عمر kor (actas), hosszú idő. عمر الله , عبر الله esküformák, melyekben az عمر örökkévalóságot jelent. Budenz J. úrtól hallottam, hogy ezen عمر szó a török nyelvághoz tartozó csuvas nyelvben (*ümitir*) egyenesen örökkévalóságot tesz, mely fogalomnak ott csak ezen kölcsönzött kifejezése van.

GR. KUUN GÉZA.

MAGYAR NYELVRITKASÁGOK.

Sok, mi nyelvünkben hajdan köznapi vala, ma ritkaság. Mert vagy végkép eltűnt használatból, vagy hangzatot, vagy érteményt változtatott. Ily ritkaságok magyarázat nélküli elősorolása, mivel nem tanulságos, mulattató sem lehet. A magyarázatnak, hogy tanulságos legyen, alaposnak és világosnak kell lennie. Ezen értekezési kellékek nem mindennapiak: úgy hogy a ritkaságok alapos és világos magyarázata maga is ritkaság.

Valóban meglepő jelenet, oly nehéz tudományban, mint a magyar nyelvtudomány, holott útrövidítő előmunkálatok hiánya miatt, némi haladáshoz egy emberélet kell, — a mindent rendszeresen előadni képes nyelvtanítók számos volta.

E sokaság azon elterjedt véleménynyel látszik összefüggésben lenni, hogy nyelvtudományunk tökélyfokon áll, — hogy a jelen nyelvállapot, és különnyelvek ismerete, valamint az anyag és alak fölötti bölcelet, a nyelvfolyamat természete és rendeltetése szerént szabályozni és irányozni képes.

Nagy tekintély írta hét év előtt: „A magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatózás napjaiban; az már tudva lévő úton jár, és világos eszmélettel jár.“¹⁾

Ily önelégültség oka, hogy a nyelvügyi tárgyalások számosak, de nem kielégítőek, — a függő kérdések megoldása gyors, de nem alapos.

A tudományban úgy, mint az erkölcsi életben alázatosság nélkül nincs haladás. Alázatosság pedig nem szándékos kisebbitésben, nem a meglevő erőtetett titkolásában, hanem a valódi állapot túlzatlan becsülésében nyilvánul.

¹⁾ Magyar Nyelvészet III. 1. 71. lapon.

Grammatikai elbizottság elleni értekezésem azon meggyőződés közvetítésére irányul, hogy egyfelől finn-csuvas, más felől turk-tatár, vagy árja hasonlatok, valamint a jelen nyelvanyag bölcséleti felhasználása mellett, — tudományos haladásra, még nyelvtörténeti jártasság is kívántatik.

Okadatulva akarjuk ugyanis kimutatni, hogy

I. A szóértelmezés még a régi emlékekben sem biztos.

II. Nyelvbölcsélet egymaga nem képes szószármaztatás, értelmezés, avult szók helyes olvasása felől biztosítani.

III. Józan bölcsélettel párosult régiségtudomány egészít hiányos értelmezést, igazol feltétes elméletet.

Mely kimutatás, ha sikerül, egyúttal az is be lesz bizonyítva, hogy a felhozott szók és elemzések, habár eddigi modorban már tárgyalvák is, még mindig nyelvrítkaságok.

I.

Van Fejérmegye bicskei járásában Kajászó Sz. Péter nevű falu. Mit jelent *Kajászó*, vagy *Kajaszó*? Magyarázák azt régi Krónikák, és újabb tudósok. Azt mondják: Kéaszó, vagy Keveaszó = Keveháza.

Turóczi Krónikája: „Hunni — *cadavera suorum et Kewe capitanei recolligentes, more scythico juxta stratam communem, decenti honore condignae tradiderunt sepulturae, locumque illum Keweza vel Kewehaza vocaverunt*“¹⁾.

A budai Chronicon már egyszerűbben: „Locumque illum et partes illas *Kewehaza vocaverunt*“²⁾.

A pozsoni Krónika is: *Kewehaza*.“

Az újabbak kimerítő nyelvtörténeti tanulmányok híjában, nem lelhetének okot kételyre. Jernei az árpádkorszaki Nyelvkincsekben *Keveháza* cím alatt idézi a főnebbi Krónikákat.

Szabó Károly, Kézai Simon mester krónikáját fordítva, *Cuwe azoa* nevet elég merészen már a szövegben *Köveháznak* olvassa; s ezt veti alá jegyzetben: „Köveháza vagy Keveháza szövegünk leírása szerint Cuve azon emléket tartja fen a százalmi kún sírok-

¹⁾ I R. XI F. 95. lap. 1765-i kiadás.

²⁾ 1838-i kiadás 16. lapon.

hoz egy mérföldre fekvő Kajászó Szent-Péter falu, melynek Kajászó előneve Keveházából van elferdítve.“¹⁾

A „magyar nyelvirodalom, s műveltség története“ írója is idézett krónikák nézetét tartja: „Még csak Keveháza, és Potentia kivilágítása kívántatott. Ez sem késett soká. Rosty Zsigmondnak pár év előtt sikerült kideríteni, hogy Keveháza nem más, mint a mostani megromlott nevezettel Kéjászó falu; mely hogy pogány jelentése elfátyoloztassék, Sz. Péter nevezettel toldatott meg“²⁾. S alább: „Valamint Keveháza kifejezés Keve hamvai feletti nagobb-szerű pogány épület lételetét sejteti, úgy Árpád sirján is hasonló lehetett először“³⁾.

E magyarázat helytelen. Az értelmezők tévednek. Lássunk bizonylatokat.

A mai *Kajászó* vagy *Kéaszó* ösztét. Első fele Keve, vagy Küve, az ott elesett s temetett hún vezér; utója *oszó* vagy *aszó*, mely hangzat ősrégi. *Keveozou* helységet ugyanis V. István király Jenővel, Sággal, Szécsennel, Bodonnal egybe a nyúlzigeti apáczáknak adományozza⁴⁾. Kézai művében 1282 után külön iratik *Küve aszó*.

A magyar hangváltozat történetéből kétségtelen, hogy sem *oszó*, *aszó* „ház“-zá nem alakulhatott, sem ez *oszó*, *aszó*vá.

Ház a sirbeszédén kívül Árpádék korában gyéren fordul elő. Mint ritkaságot jegyzém meg kétszer *Királháza*⁵⁾ és *Marozháza* helynevekben Ugocsában 1262-ből.

Egyház gyakoribb. Így: Egyházas csalamia (Ighazas chalamia) Hontban, 1244; Papegyház, (Popeghaz) 1261; Sziregyház, (Scirighaz) 1251. Hogy azonban *ház* hehezetét vesztette volna a most kérdésben forgó eseten kívül példa nélküli.

De *oszó*, *aszó* is századokon át megtartá hangzatát, legfőlebb olykor *szó*-vá rövidül.

Így a mai *Aszófő* falut 1297-ben Lodomér esztergami érsek a tihanyi apátság javai közt említi: „Predium quod vocatur *Ozofev*“⁶⁾. Előfordul *Szárzaszó*, vagy *Szárzaszou* falu Somogyban: „In villa *Zawozou* quam ecclesia habet ex donatione Colomanni regis.“ 1229.⁷⁾ Ez ma *Szárszó*-ra rövidült. *Szikszó* is *Székoszó*-ra

¹⁾ 21. l. ²⁾ 32. l. ³⁾ 53. l. ⁴⁾ Cod. Dipl. V. 1. 171. l. ⁵⁾ Conjungitur terre hospitum nostrorum Kyralhaziac vocatorum. ⁶⁾ Cod. D. VI. 2. 88. ⁷⁾ Cod.D. III. 2. 81.

emlékeztet. „De villa zekozou retinui quatuordecim. — Legavi eisdem terram *Scekozo*. 1237 ¹⁾. E szerint a marmarosi Szarvasszó falu is hajdan *Szarvasoszó* lehetett.

Ezek és hasonlók nyomán bizonyítva látjuk azon állítást, hogy magyar nyelvjárásban, sem *oszó* házzá, sem *ház* oszóvá nem változhatott.

De mit jelenthet hát *oszó*, *aszó*, ha nem házat?

Történeti szóértelmezéssel, hegy közti térnek vagy völgynek magyarázzuk. Érveink következő hasonított nyelvemlékek.

Oszó = 1) *planities*. „Usque ad planitiam *Ozov* vocatam.“ 1277 ²⁾. 2) *vallis*. Ez utóbbi értelmény oly állandó, hogy a magyarázat helyes volta fölött okszerű kétely fön nem foroghat. Kitűnik ez a következő idézetekből.

Aszófő, vagy *Oszófő* = *caput vallis*. „Jungit unam vallem, et vadit iterato ad partem occidentalem, et inde ad *caput* cuiusdam *vallis* que vulgo *Azov* dicitur.“ 1265. ³⁾. Ily végzetű szók általán *vallissal* jelöltetnek: „Quatuor iugera sunt prope ad *vallem Zabaozov*“ ⁴⁾. „Inde meta descendit per *vallem* que vulgo diceretur *Sevozou*.“ 1203. ⁵⁾ „Quatuor iugera sunt supra vallem *Vamus ozov* vulgariter nuncupatam.“ 1271. ⁶⁾ „Dein ascendit in unam vallem quam vocant *Homorou*“ 1275. ⁷⁾ „Prima meta incipit a meridie — et vadit — ad *Homorow ozov*.“ 1214. ⁸⁾

A hol ily végzetűek mellett *vallis* nincs, párhuzamos szövegekből tűnik ki azok *vallis* jelentése. Fönidézett *Szárazaszó*-ra: „In capite cuiusdam sicce *vallis*.“ 1264. ⁹⁾ Így *Hosszuoszó*-ra ezekben: „Vadit versus meridiem ad *Huzzevozo*.“ 1236. ¹⁰⁾ „Hinc venit ad *Huzioozov* conterminando cum *Jöbag*.“ 1265. ¹¹⁾ Magyarázólag leljük másutt: Usque ad longam vallem. 1067. ¹²⁾

Azon ellenállítás valóságát, hogy a magyar *vallist* rég időtől fogva *völgy*, *velgynek* nevezi, önként beismerjük. *Oszót* mégis annál inkább *vallis* értelményűnek tartjuk, mennél bizonyosb, hogy *völgy* ép azon szókkal társul, melyekkel *oszó*, s ép úgy jelöltetik *vallissal* mint ez. Példák: „In *valle* que vocatur *Homorou velg*.“ 1247. (Lásd

¹⁾ Cod. D. IV. 1. 80—81. ²⁾ Cod. D. VII. 2. 56. ³⁾ Monum. 8. 125. ⁴⁾ Monum. 8. 269. ⁵⁾ Cod. D. VI. 2. 361. ⁶⁾ Monum. 8. 269. ⁷⁾ Cod. D. V. 2. 288. ⁸⁾ Cod. Dip. III. 1. 158, 476. ⁹⁾ Monum. 8. 174. ¹⁰⁾ Cod. D. IV. 1. 65. ¹¹⁾ Cod. D. IV. 3. 293. ¹²⁾ Monum. 6. 24.

főnebb *Homorouoszó*.) „Vadit ad duas metas in *valle* positas, que vocatur *Homorou velg* et per *vallem* illam et metas ascendit etc.“ Így föntárgyalt *Szárzaszó*, — *Szárszó*, — *sicca vallis*. II. Endre 1235-i adománylevelében ily alakban fordul elő: „Ab hinc descendit ad quamdam vallem *Zarazvelgh* vocatam.“ ¹⁾ Így *Sziloszó*, és *Szilvelgy*: „Prædium Marcus quod ab oriente conterminatur *Aruk* — — a meridie *Scilosozou* per medium et *Silfa*.“ 1228. ²⁾ „Cum nemore et virgulto, quod *vallis zilvegy* ut dicitur circumdat.“ 1293. Így *Nogyoszó*, és *Nagyvelgy*. „Prima meta erit de torrente — — inde tendit ad *Nogezow*.“ 1214. ³⁾ Mi a tihanyi apátság alapító levelében *Noguzah* alakban fordul elő. ⁴⁾ „Circa viam Temerd vadit directe per quamdam *vallem* quae *Nagvelg* vulgariter appellatur.“ 1291. ⁵⁾ Így *Kézai* most tárgyalt szövegében is: „Ditricus acerbatu in *campum Tavarnucweg* exivit.“ S itt ujjolag *Oszó* főnirt *planities* jelentését a *Tárnokvölgyi campus*-sal egyezőnek találjuk.

E két nevezet használatát azon egy tárgyról úgy értjük, hogy *Oszó* krónikáink tanúsága szerint *hún*, — *Völgy*, köztudomás szerént, *magyar szó*. A *hún* szó is azonban magyar gyököt tartalmaz. *Osz-ó* = in partes secedens, divergens, mintegy *osz-l-ó*; mi a *völgy* alapértelme.

Ezekkel eléggé bebizonyult, hogy *Küve-aszó*, vagy *Keve-oszó* nem = *Keveháza*, hanem = *Kevevölgy*. A szövegbeli vég *a* közvetítő hangnélküli birtokrag, mint a sírbeszédben: odutta vola neki paradisumut házoa.“ *Cuwe azoa* = *Küve aszója*. *Völgyet* jelent pedig, mert emlékeink *vallis*-sal jelölik; — mert *völgy* is hasonlóságokban használnatik; mert alapértelme, egymástól távozó, *oszoló* hegyoldal közére, *planities*re, *campus*ára utal, mi *völgy* eszméjével azonosul.

De nem is hiszem, hogy a Turóczi által kiadott krónikában, *Keveháza* helytelen magyarázat, eredeti volna; későbbi hozzáadás lesz az. Ezt igazolja Turóczi kortársa Bonfin párhuzamos helyén. Honnan arról is teljesen meggyőződünk, hogy *oszó* = *völgy* magyarázat akkor még ismeretes volt. „Chenae ducis corpus inveniunt, quod in celebri via solenni pompa substructo sepulchro recondunt, supra marmoream columnam erigunt in ducis monumentum, quem locum *Kajazve vulg* appellarunt, et nunc *Kajazo* ungari dicunt“ ⁶⁾

¹⁾ Cod. D. III. 2. 432. ²⁾ Cod. D. III. 2. 126. ³⁾ Cod. D. III. 1. 158—475.

⁴⁾ Cod. D. I. 349. ⁵⁾ Cod. D. VI. 1. 93. ⁶⁾ Decad I. Libr. III. p. 36.

Miután az igazság, e tekintetben, minden ellenvetést kizárólag (nézetem szerint) örök időkre meg van állapítva, forduljunk a krónikáktól, vagyis inkább azok tudákos javítgatótól szótáríróinkhoz. Ezeket is feltétes tekintélyű értelmezőknek találjuk. Molnár Albert tévedését ismételni szokta Párizpapai, Kresznerics, Kassai s általában az újabbak.

Mit is tegyen az irodalomtanító, ismeretlen régi szó értelmezésére kimerítő nyelvtörténeti előmunkálatok nem létében? Ha jelentését a szöveg összefüggése nem sejteti, szótáraktól kér tanácsot, s a netaláni tévedést saját tekintélyével is erősíti.

Példa erre :

Násfa, Molnárnál = *inauris*. Ezt ismétli Párizpapai, ezt Kresznerics; csakhogy Szabó Dávid „Kis szótárából“ hozzá teszi: item *retesz, kilincs, fazár*. Kassai a másod jelentést veszi egyetlennek, az *inauris*-ra megjegyzi: „PPbann *Nás-fa* diákul *inauris*. De ki látott fából fülönfüggöt?“

A Nádor Codex 117. lapján olvassuk: „No hol vannak a nagy telkők, kiket győjtöttél; a széles paloták és a magas tornyok kiket rakatál; a gyöngyök, a frisők, a kösöntyök, a *násfák*, a gyürük.“

A szövegből csak azt vehetni ki, hogy *násfa* fényüzési czikk; de tüzetesen mit jelent, latin eredetije hiányában, a Codex kiadója sem tudja. A csatolt szótár 25-d lapján csak ennyi áll: „*násfa*: fülbevaló, Molnár Alb.“

Násfa-nak *retesz* értelmezését, mint e helyütt fölöslegest, mellőzven, ékszer érteményére nézve, ki kell mondanunk, hogy Molnár és utánírói *inauris*-ban tévedtek; mert az oddig ismertük példák-ból egészen mást tudunk.

A Döbrentei Codex *inauris*-t fülbevetővel adja: „És kimind ada ü neki egy juhót, és egy fülbevetőt“ (inauremunam). Job 42. 11. Előfordul abban *násfa* is: „Te farodnak egybe szerkezése miként *násfák*, kiket mesteri kéz gyártott.“ (Juncturae femorum tuorum sicut monilia, quae fabricata sunt manu artificis. Cantior. VII. C.) 483. lapon. Tehát nyakéket jelent, mert a latinban *monile* felel meg annak. E szövegbeli jelentés azonban nem egészen biztos, mert ugyan e Codex *monile* szót másképen is adja. „Szépek te tügyid mint gerliczének; te nyakad, miként *nyakbavető készség*“ (monilia)

Ének. I. 9. 475. l. (Pulchrae sunt genae tuae sicut turturis : collum tuum sicut monilia).

Van azonban minden kételyt eloszlató szövegünk is *násva* hangmódosulattal : „Felöltöztetett engemet arannyal szőtt atlaczba, és mérhetlen *násvákkal* ékesejtett engemet.“ (Et immensis monilibus ornavit me. Breviariumi antiphona.) Cornides Cod. 382. l.

Azon ellenvetésre, hogy *monile* Molnárnál = kősöntyő, aranyláncz, felelet :

Kősöntyőt Molnár szabatosan értelmezni nem képes, midőn azt *monile*, *spinter*, *lunula* szókkal diákozza. *Kősöntyő* a Nádor Codex idézett szövegében *násfa* mellett külön érteményben áll, s bár Párizspapai *Armband*-dal is értelmezi, s a Nádor Codex kiadója a mellékelt szótár 21-d. lapján *karperecz*, *boglár* érteményben veszi, — döntő szöveg hiányában elfogadhatóbb Szabó Dávid „palástra, köpenyegre való öreg kapocs“ magyarázata. Mely *kősöntyű* szót Kassai *köt* v. *köss*, és *öntyű*-re elemezvén, *billentyű* hasonlatára vél alakultnak.

Mi *monile* = aranyláncz, jelentést illeti, ezt is leljük *násfa* mellett azon egy szövegben, mi a kettő közti különbségre mutat. *Násfa* ugyanis, mint *monile*vel azon jelentésű, aranyból vagy ezüstből készült drágakővel rakott ékszer, melyet férfi, úgymint nő visel. Sőt a rómaiak *monile*-vel lónyákat is ékítének. Ily férfi ékszert, s aranyláncztól különbözőt jelent *Násfa* Sági Imre 1573-i végrendeletében : „Ismegh Saaghy Janosnak egy *arany lantza*, es egy *naasfaya* vagyon ennalam zalagba“¹⁾.

Násfa Paksi Kata hozománya közt is 1539-i jegyzékben fordul elő : „Keth mayczot hosszuk aranyassok. Egy gyengye s parta, egy *Naasfa*, tizenegy aranygyerő stb.“²⁾. E helyütt sem lehet azt fülönfüggőnek tartani, mert *egy*, és nem *bokor*. Pedig ezen században oly két tárgy; mely szorosán együtt használtatik, állandón bokronként számíttaték. Mire elég adat van. „Hagyok huszar apro kaphot bokros VII aranyost. 1549“³⁾. „Sarkantyú három bokor.“ 1551.⁴⁾.

Fülönfüggőt sem Paksi Kata, sem Csúzi Magdolna, sem Csapi Eufrosina, hozománya közt, sem egyéb e korbelti jegyzékben nem

¹⁾ R. M. Ny. E. II. 235. ²⁾ R. M. Ny. E. II. 35. ³⁾ u. a. II. 67. ⁴⁾ u. a. I. 83.

találni. Kornis Dóra hozomány-jegyzékében is *arany láncz* különbözik a *nyakbavető*től, mely szó alatt *násfa* = monile értetik. „Egy arany lánczot öreget, kiben vagyon száz arany forint. Más kis arany lánczot, kin arany figü vagyon drága küekkel. — Egy öreg aranyas *ezüst nyakba vetü* mind boncsokval egyetembe.“ 1567. E *nyakbavető* megegyezik a fönidézett Döbrentei Codex *nyakbavető készségével*, mi = monile = násfa.

Miután tehát *násfa* érteményét a két idézett codex szövege határozottan *monile*vel azonítja; — miután az mind kösöntyő, mind aranyláncz mellett leletik, s így ezek egyike sem lehet; — miután az több ízben *egy* jelzővel fordul elő: bebizonyult, hogy az nem fülönfüggő, hanem nyakbavető ékszer, s a szótárírók *inauris* dia-kozatban tévedtek.

II.

Hogy adatok, még pedig bíráltilag méltányolt adatok ismeretű nélkül, bármily jeles elméjű nyelvész függő kérdéseket győzőleg meg nem oldhat, kiderül a következő bebizonyítható állítmányokból:

1) A ránk maradt szövegek valódi értékét idézet előtt kell meghatározni. Lehet ugyanis a szöveg koholt; lehet a képzeltnél újabb időkori; lehet hibás nyelvezetű. Mely esetben magyarsági érvül nem használható.

2) Az adatismeret nélkül megkísértett elemzés csak képzeleti, s megdől, mihelyt a szórészek régi alakját, s azok maig szenvedeti hangváltozatait kimutatjuk.

1.

Mi a szövegek bírálati megállapítását illeti, még a kezdetnél vagyunk. A híres 1486-inak vélt levéltöredék, legalább pár századdal későbbi volta, múlt évi „Régi magyar rokonsági nevezetekről“ című értekezésében ki van mutatva. A többi szövegeket is képesek leszünk, legalább nagyobb időszak szerént sorozni.

Nem nagy tisztességére válnék Akadémiánknak, ha a nyelvemlékek harmincz év óta gyült halmaza közt, azok kelt idejére nézve, kül- és belsajátságából, az illető évszázadat, legalább megközelítőleg képesek nem volnánk kimutatni. A nyelvek feltarthatlan

alakulási folyamukban, majd az írmód, — majdah a sznál szó, melynek keltidejét tudjuk, — majd a szófüzés, — majd a tárgyalt dolog ad irányt a válpontok kitüzésében.

Pélða a Sajó-Szentpéteriek végzése, melyet Döbrentei és Jászai a „Régi Magyar Nyelvmélek“ II-dik kötetében, a végén látható arab számalakok fölötti tévedésökben 1403-i keltinek tartanak, s idézett kötet 347—354 lapjain, ebbeli véleményöket minden rendelkezésökre álló érvekkel támogatják.

Mai nyelvtudósok közt is van, ki ezen okmányra túlnyomó sulyt fektet; nem annyira beltartalma, mint a keltéről felállított, maig meg nem bírált, Döbrentei-Jászaiféle vélemény miatt.

E vélemény ingatag voltát ki lehet mutatni, valamint igazolni lehet azon következtetést, hogy ama végzés 1503-ban kelt, tehát a vélnél egy századdal ifjabb. Érveink:

1) Az aláírt évszám képzelt négyese. Ennek oldalkinövést, mint sem szükségést, sem akkorban szokásosat, azon téntaelbuggyanás következményének tekintjük, melynek megtörténtét maga Döbrentei idézett kötet 354. lapján, ezen számra nézve beismeri. Az elbuggyant téntás számalak nem négy hanem akkorban szokásos öthöz hasonlít ¹⁾. Összevethető ezen látszólag négyes, többi közt az „Apostolok méltóságáról“ című egyetemenkönyvtári codex végén létező 1521-gyel; s a privigyei harangon olvasható 1504 hasonmásával ²⁾.

2) A két pontos ö, bár Jászai szerént német iratokon a 15-ik században előfordul, honiakon a 16-ik előtt nem lehethö. Az eddig ismert okmányok közt, a kérdés alattin kívül, 1517-ikin leljük először.

3) *Penig és pedig, kenig és kedég, kedig*-ből a 16-ik század

¹⁾ Az úgynevezett arabszámok hindu eredetűek lévén, mennyiben a régibb okmányinkban használtak az arabalaktól eltérnek, a szanszkrittal hasonlandók. Az 1. mindháromban egyenlő. A 2. és 3. a magyarban és szanszkritban egy. A régi magyar 4, az arabhoz épen nem, a szanszkrithez részben hasonlik; lásd a Bécsi és Müncheni Codexben Hester, Báruk 4, Máté 4, és Lukács 14 fejezetein; jelesen a különöz alaku Márk 4, és Lukács 4. A hajdani 5. Ján. 15-ben mai 7 alaku; különbözük Ozéás 5, Máté 25, és Márk 5 fejezetein, s a most tárgyalt okmányban; mely utöbbi az arabbal épen nem, — a szanszkrittal teljesen egyeztetethö. A 6. inkább a szanszkrittal; a 7. arab nyolczezzal, — a 8 egyikkal sem; a 9 mindkettövel rokonul.

²⁾ Vasárnapi Ujság 1864. decemb. 11-i 50 ik szám 543. lapon.

előtt nem alakult. Ezen később gyakran használt kötszót, csak az Érsekújvári codexben (1531) jegyeztük meg mint ritkaságot. „Ennek penék Lázár atyjafia vala; — szereti vala penég Jézus Mártát; — — minekutánna penég ez püspöktül szent irásokat tanult volna.“ 136°. lapon. Hogy nem vala a 16-ik század első felében még általános irodalmi használata, legalább *autem* érteményben, tanum Sylvester: „Particula *penig* adverbium est optandi in nostro sermone, qua, pro *autem*, *kedig* vel *kediglen* (utroque modo loquimur) vulgus imperitum solet uti.“ Gramm. 117. l.

4) *Büntetés* poena érteményben a 16-ik század jegye.

Büntet cselekvő ige a m. valakire büntet szól, valaki bűnét említi, vagy annak azt tulajdonit; *büntetés*, ily cselekmény. Szótárainkban nem leletik; mert a 16-ik században ebbeli jelentése módosulni kezd, mignem a *punit*, *castigat*, *poena* értemény marada egyedüli használatban. Eredeti jelentése azonban e század végeig nyomozható. Példák:

Büntet = *convitiatur*, *criminatur*, *calumniatur*. „És kik övele megfeszéjtettek vala, büntetik vala ötet.“ (convitiabantur ei) Márk. 15, 32. Mün. c. „Ki betegséget szenved, és Uristen ellen morgódik, az ítélő Istennek igazságát binteti.“ Érs. Ujv. c. 86^b. „Egyebnek életét ne rágjátok, egyeb életét ne bintessétek.“ Érs. c. 80°. Ebbeli jelentését a *punit*-féle mellett is e századon át megtartá, és *pedig* = *fedd*, *gyanusít*, a következőkben: „Az anyja filét mindjárást elharapá, s mikoron azért ötet igen *bintetnék*, és mondanák neki, hogy nemcsak lopó volna, hanem szégyentelen is az ő szilejéhez stb.“ Pesti. Fab. 138. 185. l. „Az Uristenért kérem kegy-teket, hogy ez levelet ne értse senki, mert most is azzal büntetnek minket, hogy mi tartjuk kegy. hirrel.“ 400. m. l. 240. lapon. 1557. évből. „El szenvedd ne büntesd az mit el nem távoztathatsz“ (feras ne culpes quod mutari non potest). Erkölcsei mondások. Toldy kiadása 277. lap.

Az ebből származott büntetés = *calumnia*, *convitium*. „Az en kegyelmes asszonyom irt, hogy en az ő Nagysága jószágának pusztítója vónék. — — Im az level mását k.-nek küldettem, kibül megérti k.-med, hogy ha méltán panaszlott enreám Miháli Ggyörgy, — — és ha en megérdemlem az élyen nagy gyalázatos büntetést.“ 1559. 400 m. l. 309 lapon.

Megbüntet igét *punit* érteményben, a codexek közt, csak az Erdiben (iratási éve 1527) lelém. „Valaki az Krisztust megkárom-

laná, ottan megbintetnék.“ 186^a. Mi a Debreczeni codexben így áll: Valaki uronk Jézus ellen káromlást mondana, hát az meghaljon.“ 92. lapon.

Sylvester, miután grammatikájában elmondá, hogy *büntet* = *criminatur*, (95—96 ll.) az Ujtestamentomban a Müncheni codexből idéztük Márk helyét így adja: „Szidalmas beszidvel illetik vala ütet.“ Másutt *punit* szót fordítja vele. „Semmit nem találván mi okval üköt megbüntetnék.“ Apost. Csel. 4. 21.

Pesti is használja: „Megkapá ötet, és mikoron körme között meg akarná bintetni, elszalada az balha.“ 184. Fab. 247. l. „Annak keseresigét az ég is meghallja, és még Istentől is *büntetését* vallja.“ 141 Fab. 191. l.

Azon kérdésre, mit használtak tehát a régiek *punit* és *poenak* megfelelőt, hozzuk *gyötör*, *gyötrelm*, *megfegy*, *megfegyés* oly érteményü alkalmazását. „Hamosak *gyötretnek*“ (injusti punientur) 36 zsolt. 28. Döbr. c. 74. „Kik öröltének te romlásodban meggyetrettetnek.“ Bár. 4. 31. Bécsi c.

Gyotrelm = *poena*. „Midön en törömnek méltán való gyotrelmét vendik.“ Judit 6. 6. Bé. C. Még Sylvesternél is. „A filelemnek gyotrelme vagyon“ (timor poenam habet) I. Ján. 4. 18.

Megfegy = *castigat*. „Isten a kit szeret, azt megfegyji.“ Nád. C. 431.

Megfegyés = *poena*. „Kérem az Ur Jézus Krisztust, hogy az te megfegyésédért, vessen teneked vesztegségöt.“ Sz. Dam. Élete. 303.

Ha tehát *büntetésre* = *poena* a 16-ik század előtt nincs példánk; a Sajó-Szentpéteri végzésben pedig „büntetésvel terheltesék, — büntetés alá vettessék stb.“ kifejezések oly jelentést tartalmaznak, méltán következtetjük, hogy azon okmány csak is azon 16-ik századi lehet.

5) Szómagyarázati ismétlés fordul elő benne: „Idegen ember avagy vidéki, — idegen földön termett avagy vidéki bort be ne hozhasson.“ Ezen eljárás pedig csak a 15-ik század végén és a 16-ik elején dívék, midön a tájszólamok keveredvén, synonymok alakulának, melyek között a szokás még értelmileg nem határozott volt, s az író vagy másoló a külön hangzatu de hason érteményü szó ismétlő felhozását olvasói érdekében szükségesnek véle. Fontos körülmény codexi keltidő körvonalozására. Végre

6) Az ezen okmányban említett *garas* és *péNZ* egymásiránti viszonyát nem úgy vesszük, mint Döbrentei az idéztük 353. lapon. Ugyanis: „Harom *garassal* tartozék azaz mostany hat *penzvel*“ — arra mutat hogy akkorban a *garas* két *péNZ* értékű volt. Mit Döbrentei e nézet ellen felhoz, a végett, hogy minden egy *garas* hat *péNZ*-nek értsünk, miután itt más tekintetknél fogva is a 16-ik századról van szó, — nem győző. Ha pedig a *péNZvel* = *péNZ*zel olvasás, szerénte palóczos, — ez a szöveg sajtásága, nem az olvasóé; mert ott *azval*, *borval*, *regvel* st. eff. széltiben olvashatók. A kérdéses hely tehát így hangzik: „Három *garassal* tartozzék, azaz mostani hat *péNZvel*.“

Ez annyival is inkább állhat, mert itt a *garas* alatt nem I. Lajos hat *denáru grossusa*, hanem Zsigmond király 100 = 1-ftot tevő *novus denariusa* említettik, mely *denárt* Albert ideje óta *major*-nak (*grossus*) híttak, s két *obolus*, v. *minor denarius*, vagy *kispéNZ* értékű vala. S a magyar forint, *garas*, és *kispéNZ* ezen viszonya I. Mátyás, II. Ulászló, és II. Lajos törvényei szerént a mohácsi vészig meg lön tartva ¹⁾.

Azon megjegyzésre pedig, hogy a sajó- sz. péteri bor iczéje 1500 elején igen olcsó volt volna 4 *minor denáron*, azaz két *garason*, holott 1515-ben a szentimrei bor iczéje 8 *denár*, a kerti boré pedig 4, feleljük: Az illető végzés árszabályoz: „Az mi borainknak iczéjét senki felyebb ne kezdhesse négy *péNZ*nél.“ Bizonyos okokból tehát, ha többet érő is vala az, csak így méretheték. Egyéb-iránt a bor ára a termés szerént szokott változni, mint például 1538-ban egy *pint* két *denár* ²⁾, tehát a sajó-szentspéteri ár negyedrészé.

¹⁾ Florenus aureus, vel alter florenus, per centum novos denarios computatus.“ 1405 II. 7. „Cudantur obuli in eadem liga, qua ipsi maiores denarii cuduntur. Quorum obulorum duo unum integrum denarium valeant.“ 1439. 10. „Quod nos faceremus cudere unam bonam monetam, in liga et pondere monetæ quondam Domini Sigismundi Imperatoris, quæ curreret per totum — et haberet duos obulos.“ 1464. 22. „Majestas regia cudi faciat ad civitatis commoditatem obulos, quorum duo valeant unum denarium *nunc currentem* (mostani).“ 1523. 33.

²⁾ „Pinta vini infra Quadragesimam den. 2.“ 1538-ban Körösön tartott szlavon országyűlés 26. czikke.

2.

Nyelvrégiségtudomány nancsak szövegbirálatnál, hanem szószármaztatásnál, és értelmezésnél is nélkülözhetlen.

a) Szószármaztatás.

Példa legyen a származtatásra *éhom* szó, melyet Molnár Albert *jejunus, jejunitas*, inedia-val diákoz, s melyről Kassai ezt írja: „*Éhomra* vox abbreviata loco *éh* gyomorra (nam ex *éhes* deberet dici *éhemre*).“ Az újabb nyelvészet sem menvén tovább, Kassai nézetét igazítanunk kell.

Éhom jelentése *éhes bél, viscera jejuna, famelica*; s hangváltozott alak. Eredetije *eh + jonh, eh + joh, eh + éh*.

Hogy honunk azon nyelvtanítóinak, kik tanítványaik kérdésére *éhom* felől, csak annyit tudnak mondani, mennyit Kassai szótárából idéztünk; kik tudományukkal megelégedve kimerítő nyelvtörténeti tanulmányt fölöslegesnek tartanak, megmutassuk (ha mégis ezen értekezést olvasandják), mit lehetne még a meglevő szótári és nyelvtani munkálatok mellett tudni és tanítani: felhozzuk *éhom* összes származati és hangváltozati alakjait, kétséget kizáró okmány igazolta módon.

Eh = famelicus jelentés ismeretes, a *joh*-é kevesebbé.

1) *Joh* = cor, viscera. „És meg nem esik joha rajta“ (et clausit viscera sua ab eo) I. Ján. 17. Sylv. Ösztéte *eh + joh*. „Negyed napval ennek előtte mind ez oraiglan *eh johra* ülök vala házamban.“ Apost. Cscl. X. 30. Sylv.

2) *Jonh*. „Ti jonhotok keménységére“ (ad duritiem cordis vestri). Mát. 19. 8. Münch. C. Ösztéte *eh + jonh*, hangsimulással mai *éhom*.

3) *Ih*. „Réád néznek szenteknek szemei, és véneknek keserves szívei, és árváknak nyomorult ihai.“ Peer. C. 330.

4) *Inh*. „Nem könyörölsz en rajtam inhodnok keserőséggel Winkl. C. 217.

5) *Éh* (alhangu) „Jonás az ezethalnak éhában.“ Jord. C. 519. Ösztéte *eh + éh* vagy *ehé* „Nagy kedden *ehéra* az feszület előtt magadat letegyed orczádval.“ Göm. C. 240.

6) *Énh* (alhangu). „Meghaborodék en szivem avagy en éhom.“ Winkl. C. 195.

Az *éhom* + *ra* ragozást nem is kell szükségképinek tekintenünk; mert jóllehet *ehjoh* főnévnek látszik, de *eh* melléknév, s az ily ösztétek jelzőül, vagy igehatározóul szolgálhatnak. Példa: *mezét-láb* nudipes, *som-joh* sitiens. S valóban olvassuk is „*Éhon* nem jó a táncz.“ Sándor. C. 597.

b) Értelmezés.

Mi a szóértelmezést illeti, nyelvtörténeti tudomány nélkül, annyira gyermekek vagyunk, hogy kiavult szót olvasni sem tudunk. Ez még kis baj volna, ha elég irodalmi alázatossággal bírnánk, ebbeli tudatlanságunkat beismerni; s a szót úgy állítanók olvasóink elé, a mily alakban az eredeti szövegben áll. De szégyelünk tudományhiányt mutatni, s inkább szöveget változtatunk, képzelt érteményben betűzzük a szót, hogy sem az ismeretlent, megfejtés végett, vizsgálat tárgyává tennők.

A baj közös szövegmásolók és kiadókkal. Mihelyt a másoló valamit nem ért, a szöveg betűjegyében is könnyen téved, s az ily másolat kiadóját is tévutra vezeti.

Ez történt a „Debreczeni Legendás könyv“ kiadásában. Az eredeti 92, a kiadás 68-ik lapján, Konstantin keresztségéről levén szó, Sz. Szilveszter pápa elmondja a császárnak, hogy keresztség előtt hitoktatás szükséges. (Ezt catechesisnek, a tanulót pedig catechumenusnak nevezék). Azután így adatik a szöveg: „S megtanítván, ottan szent Silvester a császárt hitönknek ágazatira, azonnal meghüle, es megnyittatá a tömlöczöket vele — — es keresztyezet szentölvén, s oda híván Konstantinust, megkeresztölé ötet.“

Ezekből sem azt, ki *hüle meg*, sem azt miért kelle általában valakinek *meghülnie*, ki nem vehetjük.

A legendás könyvhez azonban szótár is járult, s a 204-ik lapon e szó következő magyarázata áll: „*meghüle*: megenyhüle, megvigasztalódék (mert *refrigerium animae*, az egyház nyelvén: lélek enyhülése).“ E magyarázat nem kielégítő.

Az eredeti szöveg nem állván rendelkezésünkre, a homályos helyet nyelvtörténetileg igyekezőnk megvilágosítani.

Hi gyök közös érteménye *credo* és *friqus*. Hitoktatásnál az előbbi forogván szóban, származékai közül *meghível*, vagy *meghíült* volna itt alkalmazható. S úgy is van a kérdéses helyen.

De mit kezdünk oly igével, melyről sem szótárírók, sem nyelvtanítók nem emlékeznek? Forduljunk nyelvemlékekhez.

A tudós kiadónak nem vala szüksége *meghiül* alakra; mert ha *frigust* tekinté is, *meghivöl* azon jelentésü. „Ott lakozik én megváltóm, ki hatalmas poklokból kiszaggatni, és meghívölt tagokban lelket beötneni, és kivonni veszteg feköf koporsóból.“ Feszt. Cod. 373. l.

Hitoktatásnál azonban, különösen keresztség előttinél, *cre-donak* adván előnyt, felhozzuk az ide vágó származékokat.

Héül = catechisat. *Héültetik* = catechisatur. „Közösöljön kedég az ki *héültetik* szóval, azzal, kit *héül*, minden jószágban“ (communicet autem is qui catechisatur verbo, ei qui se catechisat in omnibus bonis) Galat. 6. 6. Döbr. C. 374.

Meghivel = in catechumenum recipit. „Mikort vóna sz. Márton tizenkét esztendő, ő szülejének akarátjok nélkül, elfuta az szentegyházhoz, és kéré hogy meghivelnéjek (meghywelneyek).“ Érs. C. 154^b.

Meghiül = u. a. „Szent Silvester azért meghitülé (meghywlee) az császárt.“ Érd. C. 186^a. Ez épen szövegünket, azon szent életében, commentálja. De példákban bővelkedünk.

Meghiülött = catechumenus. „Krisztus Jézus uram látá az fél palástot, dicseködvén benne, az szent angyalok előtt, mondván: hogy az meghiülött (meghywlot) Márton vitéz adta volna azt ő neki“ (Martinus catechumenus). Érd. C. 624-a

Szenvedője *etik*-kel is alakul. „Sz. Emerenciána — — lehet, hogy még csak meghiületett vala (meghyvletet).“ Cornid. C. 387.

Más példát helytelen olvasásra és értelmezésre, a Sz. István társulat által kiadott Magyar „Szentek legendáiból“ hozunk fel, csupán azért, mert az illető szó, épen úgy, mint a főnebb tárgyalt, néhány század óta teljesen ismeretlen.

Nevezett legendás könyv 160, — az credeti 634. lapján egy feléledt tetszhalotról mondatik, hogy „felile az koporsóban, es akik ott valának, mind kifutának megijedvén az nagy csoda dolgon. — Monda az szegén jámbor, mintha hoszju utról jött vóna nagy fohászzkodással: Ó szent atyám hidd be azokat is, kik kive futának, mert *rémlés* nem vagyok.“

Ezen *rémlest* az alanti jegyzet *rém*-mel magyarázza, mutat-

ván, hogy ily olvasás, nem tévedés hanem a szöveg szándékosan lön változtatva.

Ha e helyütt *phantasma* jelentésben *rémülés* állana, nagy hézag mutatkoznék utóbbi irodalmunkban, hol e szót, ily ereményben hiában kéressük.

Rém gyök e korban egyezik *rem*-mel, s alapjelentése mozgás. Valamint *remeg*, *reng*, *rendül* = commovetur; úgy *rémít*, *rémül*, *rémület*, *rémülés* hasonérteményűek. Átmennek ugyan *timor*, *tremor*, *tremít*, s ebből tovább *pavor*, *excessus*, *horror*, *stupor* jelentésbe; — de hogy a *speciest*, *visiót*, *phantasmát* is jelölték volna, arra nincs példánk.

Állításunkat igazolják a következők:

Reng (*reng*) = conturbatur. „Rengének hegyek ü erességekbe“ (conturbati sunt montes in fortitudine ejus). 45. Zs. 4. v. Keszth. C. 138. „Megreng az háznak mind négy szegeleti.“ Érs. C. 51^a.

Megrendül = commovetur. „Mikor be ment volna Iherlembe megrendült mënd a város mondván ki ez?“ Máté 21. 10. Münch. C.

Rémül, *megrémül* = commovetur. „Földek rémülének, koporsók megnyílnak.“ Nádor. C. 291. „Megrémüle mind az egész város.“ Érs. C.

Rémít = commovet. „Az pap jámbor imádjá előszer, hogy az köznépet bizony imádásra rémitse és induha.“ Érs. C. 242^a.

Rémülés 1) = motus. „Gyakorta való hadak, föld rémülésök lesznek.“ Érs. C. 225^a. 2) = seditio. „Ne talántán rémülés legyen a nép kezett.“ Mát. 26. Jord. C. 581.

Rémület, *rémölet* = motus. „Meg kell ölni az ő tulajdon akaratját az mindennemő érzékenységnek és testi rémületnek gyűlöletivel.“ Érs. C. 172^c. 2) = timor. „Türhetetlen rémület esék ő reájok.“ Judit 14. 17. Bé. C. 3) = tremor. „Meghatta vala azokat rémület és félelm“ Márk. 18. 8. Münch. C. 4) = pavor. „Lött nagy rémület mëndeneken.“ Luk. 4. 36. Münch. C. 5) = excessus. „En kedég en elmémnek rémöltébe mondék.“ 30. Zs. Döbr. C. 64. (Másolati idézet, az eredetiben *m* helyett *w* is lehet). 6) = horror. „Félelm és rémület meghatá ő értelmeket.“ Judit 4. 2. Bé. C. 7) = stupor. „Rémület vala ő szemekben, mert igen csudáldokják vala ő szépségét.“ Judit 10. 14. Bé. C.

Zavart lelki állapot ezen jegyei kecsegteték a tudós kiadót

annyira, hogy a szöveg *w*-jét *m*-nek nézze. A kérdéses hely ugyanis így van: „Hyd be azokat ces kyk kywe fwtanak, mert *reewlees* nem vagyok.“ Érdi c. 634^a.

Tehát *réülés*. De mi ez? mit jelent? Semmi kézenforgó gyűjteményes mű nem említi, s nemcsak irodalmi, de közhasználatból is végkép eltűnt. Íme mit hason szövegek összeállítása által a szóról mondhatunk.

Réüttetik valamivé = transformatur. „Kik láták alojták az pogán népek közzöl, hogy istenasszonyná réüttetött (*reewtetöt*) volna: Érd. c. 304^a. A Nádor Codexben a párhuzamos szöveg így szól: „Szent Zsófia asszonnak ez látás miatt napszínbe változék ő orczája, ugyhogy Adrianos, és mind az ő vele való népek úgy alitják vala, hogy asszonisten volna.“ 634.

Elréüttetik = in extasim rapitur. „Mikoron ajojtatos imádságának idein ő elméje szerént elréüttetik vala (*reewtetyk*) es elragattatik vala.“ Érd. c. 282^a. Itt az *elragadtatik* magyaráz; mint e Codexben több helyütt történik.

Elrüttetik u. a. „Íme logottan elrütteték lélokben, és láttatik vala neki, (hogy) egy szép egyházba volna.“ Nszb. C. III. 58.

Elrittetik u. a. Elrittetvén egyszerre a szent Effren láta egy tüzoszlopot.“ Debr. c. 103.

Elröjtetik u. a. „Mikoron egy napon frater szent Ferencz mellett állana, lelkébe elröjteték, viteték egy nagy folyóvízre stb.“ Virg. c. Sz. Fer. Élete.

Elrövöltetik u. a. „Egy napi napon mikoron imádkoznék — — elrövölteték (*reewölteteek*) és nagy sok szent atyák azon szerzetből neki jelenének.“ Érdi. c. 276^a.

Réület = phantasma. „Senkit a késértet el ne merítsön, avagy a réület (nem *rémlet*, mint az akadémiai másolat) meg ne indítson.“ Teleki c. 59. „Kölemb kölemb képzéseket és réületeket (akadém. másolat *rémleteket*, hibásan) viszek neki.“ Cornid. c. 345. l. „En álman kilemb kilemb réületekkel (*reewletekkel*) bántatik.“ Feszt. c. 390.

Réülés = species, apparentia, phantasma. „A miszerelmönként nem réülés (*reewles*) szerént, de bizon testet vett volna fel.“ Érd. c. 56^b. „Hogy azt bizonyojtaná, mert bizon halandó teste volna, mint egyeb embernek, és nem réülés (*reewlees*) szerént.“ Érd. c. 119^a. A kérdéses szövegben sem jelenthet az egyebet.

Hidd be azokat és kik kive futának , mert réülés (reewlees) nem vagyok.“ Érd. c.

Ezekből kitetszik , hogy *réülés*ben az alapértemény species, figura, forma; mit *réüttetik* = transfiguratur igazol.

Kitetszik továbbá az is, hogy codexeink szövegét, eddigi felületes tudományunkkal kritikailag megállapítani nem lehet. Mert hibák csúsztak a másolatokba, néha az eredetibe is. Minélfogva szóértelmezésre, vagy nyelvtani szabály megállapítására, egyes idézetek nem biztosak, hanem kimerítő nyelvtörténeti munka segélyét igénylik. Oly munkáét, melynek alkotását elődink elmulaszták, s melyre mint látszik kortársaink nem akarnak vállalkozni. Visszajednek a nehézségtől. És méltán.

A ki ily használható nyelvtörténeti mű ellőállításához, kivált hanyatló korban, s életfőntartási gondok közt, fog, oly dologba kezdett, melyben évtizedeken át tett anyagi és szellemi áldozatok után, végre is csüggednie kell. Nem műve tökéletlen volta, — hanem az általános nyelvtani barbaries miatt.

A mily művet ugyanis egyes ember e nemben alkothat, jó lehet alapnak, melyre az utókor építsen, míg befejeztetik. S e gondolat nyugtató. De azon jelenet, hogy nyelvtörténeti szótárt, mely nélkül a nyelvtudományban egy lépést sem tehetni biztosan, honi nyelvtanítók egy század része sem kíván; — azon jelenet, hogy a tudományt és művészetet egyébként bőkezűleg pártoló nagyainknak a mű nemzeti fontosságáról fogalmok nines, az óriási munkában lankadó grammaticusra nézve kedvszegő hatása. (Mely országos állapotot ha nem barbariesnek, egyébnek ugyan minek nevezzük?)

III.

Bevégezzük értekezésünket kimutatván még: mikép egészít nyelvrégiség-tudomány hiányos értelmezést, igazol feltétes elméletet.

Buz az akadémiai szótár I. 849. lapján elvont gyöknek, s élénk belső mozgalommal járó hangutánzónak mondatik. Ezen értelmezés csak részben áll. Mert *buz* főleg *hőség* érteményű, s nem *elvont* gyök, hanem közhasználati szó. Igaz, hogy származékai *mozgalom* kifejezésére is használatnak, de csak folyadék, illat térváltozatainál.

Buz = hőség. „Ime az nagy hev hóban mikoron minden fju szalak még gyökerekből és ki asznak, nagy *buznak* miatta.“

Érd. c. 455ⁿ. „Felségnek ereje árnyéket hoz neked; azaz meghívejt téged, hogy fogánásnak kívánatos buzjában ne rettenj.“ Döbr c. 510.

Ennélfogva a származékok, nem *átvitt* értelményben utalnak hévre, tüzre, hanem ezen jelentés sajátuk.

A szótár *buzog*, *buzgó* stb. hiányos értelmezését a következők egészítik ki.

Buzgó = *calidus*. „Tudom az te munkálódásodat, mert sem hideg nem vagy, sem hev, sem buzgó, vajha hideg volnál avagy buzgó“ (neque frigidus es neque calidus, utinam frigidus esses aut calidus,) Apocal. 3. 15. Sylvester.

Buzgóság = *calor*. „Az íltető állatok nagy buzgóságban lívín megbomlanak“ (elementa calore solvuntur) II. Petr. 3. 10. Sylv.

Buzgóságos. „Felől nagy buzgóságos hevség süti vala.“ Peer. c. 60.

Buzog, mint mozgalom kifejezése, folyadékokról, és illó testekről. „Egy gonosz szolgál az áldott Jézust arczul ité oly keményen, hogy mind orráról, torkáról kibuzog vala az vér.“ Érs. c. 19^c. „Mondhatatlan nagy csodálatos jó illatval, ki az fénességből kibuzzok vala, bejőve az cellában.“ Érs. c. 150^c. „Kiből minden édes illatok buzognak vala.“ Érs..c. 152^a.

Midőn szóértelmezést nyelvtörténet segélyével egészítünk, avval különbség helyesb voltára is következtethetünk. Példa legyen: *dandár*.

Az, mi e szóról az akadémiai Szótár I. 1182. lapján írva van, kiegészítést, s az *étendard*, *standarte*, *stendardo* különbség birálatot kér.

Dandár szó, a török honunkba jötte előtti emlékekben nem leletik. Valódi értelményét különösen hadviseleti iratokból vehetjük.

Dandár ¹⁾ = utósereg *arrière garde*. „Napestig azért az seregek mind harczra készült állapottal állának szemben az ellenséggel. — Mihelyen besütétüle, megindittatának az addig rendben állott seregek is, hagyván dandár seregeket csak hátra, helyben vigyázásért.“ Kemény J. önéletírása 101. „Hagyék az árkon innen néhány seregeket dandárnak.“ u. a. 321.

²⁾ = derék sereg, a hadsereg zöme; s ez alapértelmény. „Előljáró csatára bocsátám Ferenczi Istvánt, magam az dandárban maradván.“ Kemény ö. é. 352. „Vissza verém szép vitézi emberséggel

az tatárok előljáróit, — de mivel az dandárja érkezten érkezett stb. u. a. 508. Ily érdemnyben áll ez már Pázmánnál: „De ezek csatázó martalékok, jer menjünk a dandárra.“ Kalauz 456. l. Zrinyi hőskölteményében is így szól a török: „Hiszen tolvaj kurvák mit csináltok rajtunk? Ide mertek jöni, hol a mi dandárunk?“ III. k. 57. vesszak. Erre utal Molnár A. is *phalanx*, *sacer manipulus*-féle diákozatával; valamint erre látszik mutatni Faludi is: „A halál a dandárral jár, és leginkább ott forgolódik, a hol a két vitéz sereg egymásra rugaszkodik. Nemes A. 175. l.

Ily alapérteménynél fogva, ezen a török világban divatos szó talán helyesebben származtathatik a perzsa *دانداری* *dáne dár* = *magtartóból*, a hadsereg magvát, derekát, közepét alkotó osztály jelentésben.

Feltétes elmélet igazolásául vegyük az akadémiai szótárból *inast*, melyet a szerkesztők *inalás*, *lótás-futás* eszméjével társítanak. Végül azonban helyesen hasonlják csagajtaj *incsi*-höz.

Csakugyan *incselkedés* munkát, *ínség* szolgaságót, *in* szolgát jelente hajdan. Bizonyítják a következők.

Incelkedik = működik. „Eszesnek legelőször azon kell elmélnedni, ha meglehet tőle, min akar incselkedni.“ Pesti 89. Fab. 124. l.

Innen *gondoskodik*, *törekedik* jelentés. „A mennyei hazába senki nem mehet, hanem ha először incselködik alázatosságnak után járnia.“ Nszomb. c. II. 95.

Incelkedés 1) = operatio. „A testöt, a kit asszonyunk Máriától Krisztus vött, azt vötte sz. Lélok incselködésének miatta.“ Nszb. c. III. 13. 2) = studium. „Ő incselkedését hirdessétek nemzetek között“ (annuntiate inter gentes studia ejus) 9. Zs. 11. v. Döbr. c. 10. *Ínség*, *énség*, *önség*, *ünség* 1) = servitus. „Kiket testnek igája alatt megavolt ínség tart“ (quos sub peccati jugovetusta servitus tenet) Feszt. C. 332. „Hogy minket az binnek énségéből és szolgálatjából megszabadítanál.“ Thewrewk. C. 297. „Nem vöttétek esmeg ünségnek lelkét félelmben“ (spiritum servitutis). Rom. 8. Döbr. c. 362. 2) = egestas. „Keveless énségben élnie jobb, hogy nem sokat birnia“ (minus egere melius est, quam plus habere). Érs. c. 90°. 3) = miseria. „Ezen időben esének el az első szileink Ádám és Éva ez nagy énségnek nyomoruságára.“ Érd. c. 88°. 4) = angustia „Sze-

génségöt, énségöt es nyomoruságot szenvedvén“ (egentes, angustia, afflicti). Érd. c. 522^b. Zsid. XI. 37.

In (felhangu) = servus. „Ó uram tekénts te *inidre* (ynydre) és te miveidre, és igazgasd ő fiait“ (respice in servos tuos Domine et in opera tua, et dirige filios eorum). Feszt. c. 64. S nehogy írásbeli tévedésnek mondhassuk, ugyanez ismételve a 290-ik lapon.

Vala tehát a magyar úrnak, szláv alaku *szolgán* kívül saját nevezetü cselédje is, melynek megfelelőleg, a szintén szláv *robot*, *szlusba*, *szolosma* mellett, a közmunka *énő*-nek (föntárgyalt *in*, *én*-ből) nevezteték. „Item habent facere communem araturam, qui dicitur *Eneu* de unoquoque mense X jugera.“ 1233-i oklevél, Czech által idézve, Jerney Nyelvkincsek 165. lapján.

Dölyf az akadémiai szótárban (I. 1285) helyesen származtatatik *döllye*-ből, mert ezen alakot valóban idézhetjük is: „Az királ hamar haza láta, és az ő haragos dölyléjében tiz anné szernyüségöt kezdte tenni.“ Érdi c. 299^a.

Így, nevezett Szótár szerkesztői általemlített házakim, házakid, házaki, házakunk, házaktok ragozásra (Előbeszéd 161. l.) — bár az ebből vont következtetésben velük egyet nem érthetünk, — vannak példáink. „Állasd meg immár *habokit*, és *vészekit* lekemnek.“ Feszt. c. 378. „Nyissátok fel ti *kapuktokat* fejedelmek“ (aperite portas principes vestras) 127. Zs. Döbr. c. 33. ¹⁾

Mult évi nyelvtörténeti értekezésem utolsó akar vala lenni, s utolsó előtti lön. Mert az általam négy év óta tárgyaltak után, még a hirdettem mű kritikai becsét, okmány- és szövegtan tekintetében megemlíteni szükségesnek látám.

Hiszem, hogy mai előadásommal, szaktudós üggyársim ebbeli meggyőződése annyira erősödött, hogy újabb érvek felhozásától szívesen felmentenek. Az olvasó közönség azon részére pedig, mely ezen előadásokat ismeri, s belőlök még sem okul, több szót vesztegetni fölösleges, — kár is volna.

MÁTYÁS FLÓRIÁN.

¹⁾ Ily ragozás előfordul több birtokos egy birtokánál is: Az időben vala némely kór Lázár betániai Máriának és Mártának *kastélyokából* = (de castello Mariae et Marthae). Jan. 11. Döbr. c. 489 l.

Sőt maga ak-ek is állhat *i* helyett. „Ki szeleket önön kénesekből hoz elő = (producit ventos de thesauris suis. 134. Zsoltár. Döbr. C. 198. l.

A FINN NEMZET TÖRTENETÍRÁSÁRÓL.

MÁSODIK FOGÁS.

Koskinen György másik történelmi munkája a „Szuomi faj régiségéről való ismeretek“, melyet a szerző egyetembeli vitató értekezésnek adott ki Helszingsforszban 1862. A „szuomi faj = suomen suku“ nevén az író az áltaji nyelvű nemzetek összeségét érti, jöllehet a dolog természeténél fogva leginkább a finn és ugor nyelvű népcsoportokat tekinti. Nagyon érdekes lehet a magyar tudomány előtt, mely ilyen feladatu kérdés iránt mindenha előszererettel viselkedik, látnia, mint forgolódik ezen a téren a finn tudós.

Koskinen következő fejezetekben tárgyalja feladatát :

- I. A szuomi (áltaji) faj legrégibb nyomai déli Ázsiában ;
- II. Európának első lakosairól ;
- III. Herodotosz szkütháji, vagyis a régi kor ismeretei keleti Európáról és nyugati Ázsiáról ;
- IV. A régi kornak Pytheas és a görögök által nyert tudomása éjszaki Európáról ;
- V. A római kor tudomása éjszaki és keleti Európáról ;
- VI. A hunok eredetéről és nemzetiségéről ;
- VII. Tekintet a hunok történelmi hatására ;
- VIII. Tekintet a hun utódok birodalmaira.

Látható ebből, hogy a finn tudós igen tág mezőt foglal el nyomozásaival, melyeket tehát félszegegről bajos lesz vádolni ; arról is bizonyossá tehetem a magyar olvasót, hogy lehető nagy irodalmi készüllettel rendelkezik, mi meg azt bizonyítja, hogy a helszingsforszi egyetem könyvtára, az újabb európai irodalom kincseire nézve túl teszen a pesti könyvtárakon ¹⁾. Lássuk mint birkózik szerzőnk nagy

---

¹⁾ Magán úton tudtam meg, hogy a helszingsforszi egyetemi könyvtár évenkint 6000 forintnyi összeget fordíthat könyvek vételére.

feladatával, s eljárása mennyire helyeselhető, belátásunk szerint, s mennyire fogadhatnók el az általa kitalált eredményeket.

I. A szuomi (áltaji) faj legrégibb nyomai déli Ázsiában.

Midőn híres Castrénunk, így kezdi Koskinen, a finn rokon népek tartományaiból, éjszaki Ázsiában, vizatérte után, azt a kérdést tűzte ki: hol ringott a szuomi nép bölesője? s feleletül azon világos nyomokra mutatott, melyek a Jeniszey forrásaira s a Tangnu hegységre utasítanak; az új nyelvvizsgálatok által vezérelve azt a történelmi főoszlopot állítá fel, a mely fajunk életének ösvényén a legtúlsónak látszik.²⁾ Mindamellett Castrén maga bevallá, hogy avval nem akarta a finn (áltaji) faj legelső, paradicsomi, hazáját megjelölni, hanem csak azt a helyet mutatni ki, a hol valaha az egész faj még oszlatlanul, egy háznép gyanánt, élt. Azonban ezen túl menni, hiú fáradságnak nézi vala Castrén. Mikor, mi rendben hagyták el idő folytával a szuomi népek amaz ös hazájokat, azt korai halála miatt nem fejthette ki Castrén³⁾. Koskinen első lépése már túl megyen a Castrén felállította határon; s erre a legújabb nyelvvizsgálatok eredménye bátorította, a melyet Müller Miksa foglala össze, midőn a turán nyelvek viszonyát a sémi és árja nyelvekhez meghatározta⁴⁾. Tudniillik a három fő nyelvfajak a *turán*, *sémi* és *árja*, mind szókincseikben mind alkotásaikban, a különbségek mellett, némi alap egyezést tüntetnek fel⁴⁾, mely azt bizonyítja, hogy egy anyagyökréről származnak. A mely okok arra bírnak,

²⁾ Castrén Mátyás Sándor, Tervolában a Kemi nevű egyházvidékben, Finnország éjszaki részén, 1813-ban született. A helsingforszi egyetemen készülvén 1836-ban a finn Lappföldet, 1840—44 újra a norvég, svéd és finn Lapp s az európai és szibériai Szamojéd-földet járta be. A pétervári akadémia megbízásából, mint nyelvész és népkutató, 1845—49 nagy vizsgáló utazását tevé egész Szibérián keresztül, a Jeges tengertől a sinai határokig. Hazatérvén 1851-ben a helsingforszi egyetemen a finn nyelv és irodalom tan-székét foglala el, de már 1852 ötöd hava 2-kán meghala. Igen számosak a munkái, a melyek nagyobb részét halála után a pétervári akadémia adatta ki Schiefner szerkesztése alatt.

³⁾ Minthogy Müller Miksa munkáját, a melyre Koskinen hivatkozik, a Nyelvt. Közlemények II. 381—460. ll. eléggé bőven megismerttettem, az olvasót oda utasíthatom. A következő jegyzetekben az illető lapokat is meg fogom jelölni.

⁴⁾ Lásd ott a 427. és 433. stb. l.

hogy valamely külön nyelvfaj nyelveinek közös hazáját felkeres-
sük : azon okok a három fő nyelvfajnak ősi közös hazáját is felke-
restetik velünk , a hol azok valaha együtt vagy egymás mellett él-
tek vala. Erre nézve a történelem általános nyomai oda utasítanak,
a hol a Színd folyó a Himálaja és Hindukuh hegységek közül az
alföldek felé tör , s az Oxusz meg Jaxartes a Belurtag üregeiből
fakadnak ; mert ott találjuk az árja (ind perzsa-kelt-görög-latin-
germán-szláv) népek közös ősi hazáját. A sémi (pun, vagy fön(ikei),
héber, arab, szíriai, asszírjai stb.) népek legrégebb nyomai Arme-
niába utasítanak ugyan : ámde lehet, hogy azok is a Hindukuh felé
néznek, legalább a nyelvek tanúsága ős egységről szól az árjak és
a sémiekek között⁵⁾. A mi pedig előttünk nyomós, úgymond Koski-
nen, az , hogy a történelem és a nyelvek tanúsága a turánok, vagy
áltaji nyelvű népek, legelső hazáját is oda teszi az árjak ős hazája
mellé. Új még ez, sok kétség is környékezi még : de két körülmény
által bizonyossá válik előttem, úgymond Koskinen. Első a turán
nyelvbeli természet, a melyet sok kelet-indiai nyelvben (p. o. a ta-
milban) vettek észre, s a mely általában az éjszak-áltaji nyelvek-
kel való közösséget követel ; — második körülmény az a derekas
résztvét, melyet a délázsiai mondák és ékirati emlékek a turán né-
peknek tulajdonítanak az ottani miveltségben. Mind a két körülmény
azt látszik bizonyítani, hogy a Hindukuh és a Himálaja vi-
dékei a turánságnak is ős fészkei voltak, a melyekből az mind dél-
mind éjszak felé különböző izben kisugárzott⁶⁾. Müller Miksa elő-
adása szerint a tulajdonképi finn nyelvek legtovább maradtak volna
az árja nyelvek közelségében ; innen fejthető meg az a tünemény,
hogy eme nyelvek legárjajiasabbak, ha szabad így mondani⁷⁾.

⁵⁾ Lásd ott a 398—401. lap.

⁶⁾ Lásd ott a 415 stb. lap.

⁷⁾ Müller, lásd a 408. lapot, a finu nyelveket négy ágra osztja :

1) ugor-ra	2) bulgár-ra	3) permi-re	4) csád-ra
a) magyar	a) cseremisiz	a) permi	a) lapp
b) vogul	b) mordvin	b) szirjün	b) finn
c) ugor-osztják		c) votják	c) eszt.

Mi ezeket a nyelveket két csoportba tartozóknak ismerjük, úgymint
a *finube* és az *úgorba*. Amabba tartoznak a lapp, a tulajdonképi finn, az eszt
lív, vot stb. nyelvek ; ebbe a szirjün, permi, votják, mordvin, magyar, vogul,
osztják. A két csoportot leginkább az igének tárgyi ragozása különbözteti
egymástul. Lásd Reguly Antal hagyományai. I. köt. A vogul föld és nép.

A kelet-indiai nyelvek turánságát nem mutogatja fel Koskinen⁸⁾, annál hosszasan értekezik az ékiratok által napvilágra jutott turáni nyelvről, s az ebben foglalt történeti nyomokról. A *mada* szó, mely Mediának őse neve, medo-sküth szó, s országot jelent (a mordvin nyelvben *moda*, a finnben *maa* vagy eredetileg *mata*, miből a *matala* = alacsony szó lett). Az a nép, a melynek nyelvéből való a *mada* szó, kétségen kívül az áryák előtt uralkodott Mediában, s általok tolatott félre. De nem tűnt ám el egészen. A perzsák *szaká*-knak, az ékiratok *szaká lumargá*-nak, Herodotus Σκόθαι Ἀμυργίοι-nak nevezik azt a turán népet; a melynek uralkodásáról Herodotus több ízben teszen említést; s a mely még azután is nevezetes maradt, mert *Küawaresz* méd király „sokra becsüli vala őket, s hozzájuk tanításba adá a méd fiúkat, hogy nyelvöket s nyíllövésök módját megtanulják.“⁹⁾ De ha a medo-szküth szuomiféle nyelv, így folytatja Koskinen, ha az irán történetekbeli turánság a szuomisághoz tartozik, nem kell azon csudálkozni, hogy a szuomi nyelvben és fogalmaiban (képeleteiben, kuvitukseissa) olyanok fordulnak elő, a melyek a zend és szanszkrit nyelvbekhez hasonlítanak. A világnak kacsatojásból való eredete, a melyről a Kalevala énekel, a hindu népnél is találtatik; magok a *turán* és *irán* (*tuirja* és *airja*) nevek is megmaradtak a szuomi nyelvben. Az előbbi, a mely még Strabonnál is egy baktriai-görög tartománynak (*Τουράϊονα*) a neve, egynek gondolható a *Turja* névvel, mely sokszor a finn nyelvben és hitregékben gúnynévül fordul elő, s éjszaki, vagy egy szóval, messze lévő tartományt jelent¹⁰⁾. Az utóbbi

---

(Pesten 1864) a 262—324. lap. — A *bulgár ágnak* külön létét nem lehet elfogadni, mert a cseremisiz nyelv egy maga nem tehet egy ágat, de meg olyan tulajdonságot sem tüntet elő, mely azt a finn csoporttól elválónak bizonyítaná.

⁸⁾ Minél fogva tartják Müller és mások a tamil nyelveket turániaknak, lásd a Ny. Közlem. II. 422. stb. lap.

⁹⁾ Περὶ πολλοῦ ποιούμενος αὐτοῦς, παιδάς σφι παρέδωκε τὴν γλῶσσαν τε ἐμάθειν καὶ τὴν τέχνην τῶν τόξων. Herod. I. 73.

¹⁰⁾ *Turjan maa* = Turja föld; *Turjan meri* = Turja tenger stb.; *Turilas* nagy óriás a finn hitregében. Koskinen a *Kave* szót is egynek gondolja a zendavesta *Kava*-jával, mely ott uralkodót jelent. A finn *Kave* a rúnókban sok más szónak kíséretében fordul elő, p. o. *Kave ukko* az öreg isten; *Kave luonnolar* a természet leánya. — Mind a mellett nem sokra mehetni a nevek hasonlatosságával. Minálunk is a *tár* szó, mint helység és folyó-név, gyakori, p. o.

még nevezetesebb változását mutatja az értelemnek. Az *árja* szó a zendben és szanszkritban (*arj*, *árj*) földmivest, földbirtokost jelent, úgymond Koskinen, s Irán és India uralkodó népei azért nevezik vala magokat *árjáknak*, mert ők a föld birtokosai, egyszerűsmind állandó lakosai valának: ellenben a turániak nyájzörök, nem-földmivelők, hanem költözködők valának. Ámde azért lett az *árja* szó ellenkező jelentésűvé a turániaknál, mert íme a finn és eszt nyelvben *árja*, a votjákban *uar* szolgát teszen; mert a szabadon költözködő turánság a rablásainak kitett árját szolgáknak tartja vala. Hasonló változáson ment át a *szláv* szó, mely eredeti jelentése szerint dicsőségest teszen, de a germán és román népeknél rabszolgát (sklav, esclav, slaf, slave) jelent ¹¹⁾. A szuomi nép az irán és ind népek közelében lakván egyszer, ottani miveltségének fényes nyomait az ékiratok őrzötték meg. Tudva van, hogy az ékiratok középső rendje egy turán nyelvet tár fel, a melyet Rawlinson, Westergaard, Norris és Oppert finnurali nyelvnek tartanak. De Oppert még nagyobb jelentőségű fölfedezést tett, azt t. i. hogy az ékirás hasonlókép képirásból (ideographia) fejlődött ki, s ama képirást nem sémi, nem árja, hanem turán nép találta volt ki, a melynek nyelvére a képek neveiből lehet bizonyossággal következtetni ¹²⁾. Az eddigi nyomozásokból annyit lehet kihozni, hogy a turánság három különböző uralkodásban 990 évig virágzott egymásután Mediában és az Eufratesz-Tigrisz mellékein; hogy azután sémi népek törték meg hatalmukat, előbb arabfélék, azután Nagy-Asszírria; s ezek után következtek az árják. De azért a turániak

---

Mező-Túr, Túr-vékony, Túr-Terebes, Túr-Pásztó, Kis-Túr, Közép-Túr, Nagy-Túr stb.; van *Túra*, *Túria*, *Túrd* is; *turján* homokos földön mocsáros helyet jelent stb. Ki mondhatja meg, hogy mi közösség van e magyar *túr* s a finn *turi*, *turja* között, meg e kettő s a közép-ázsiai *tur*, *turán* között? Koskinen a Strabon írta *τουρίων*-t is felhozta, a Casaubonus kiadását idézván (de a 356. lap helyett 517-et írván): úgyde azon kiadás Commentariusában a 173. lapon „*καὶ τῆν τουρίων*“ mellett ezt találjuk: „*Quis hujus meminit? An potius legendum 'Ατουρίων*, de qua multis locis Strabo.“

¹¹⁾ A *slav*, *sclav* szó jelentésének eme változása bizonyos; nem oly bizonyos ám a finn-eszt *orja*-nak azonossága a zend és ind *árja* szóval. Mert a milyen joggal a finn *orja* szót azonosítjuk az *arja*-val: ugyanazonnal lehetne a finn *uro*, *uroh* (uros, urohon) szót is avval azonosítani a mely teljes kóru, vitéz, jeles embert jelent, s a magyar *úr*-ral megegyez.

¹²⁾ Láss erről a Nyelvt. Közlemények II. 444. stb. lapjain.

miveltsége nem enyészett el, hanem általment az új hódítókra. „Bár mennyi kétség alá esik is mind ez, úgymond Koskinen, annyit lehet mégis történelmi bizonyosságnak elfogadni, hogy az asszíriaiak miveltségének alapja és kezdete egy régibb turán néptől, vagy mint sok nyomozó állítja, épen szuomi néptől származik.“ De sokat kell még tisztába hozni. Például az asszíriai királyok méltóságnevei így hangzanak: „Sar Sumiri au Akkadi“, azaz, Sumiri és Akkadi királya. *Akkad* annak a négy városnak egyike, a melyek Sinear földjén Nimród birodalmának kezdetei valának ¹³⁾. De a *Sumir* név teljesen ismeretlen. Oppert a jegyek értelmét, a melyekkel a szó írva van, így határozza meg; miszerint az egyik jegy nyelvet vagy népet, a másik szolgálni-t jelentene; s ebből azt hozza ki, hogy *Sumiri* valami szolgáló-népet, vagyis az előbbi lakosok maradványát teszi. Minthogy az *r* ¹⁴⁾ rag, az *i* pedig a többszt jelenti, a szónak töje *sum* volna. „Vajjon itt találók-e fel a *Suomi* névnek legrégebb jelentését! — kiált fel Koskinen, — a két folyó (Eufratesz és Tigrisz) mellékein a szuomi nép a sémieknak szolgálja volt-e? A dolog annyira csudálatosnak látszik, hogy alig fogja egy vizsgáló is valószínűnek tartani. De arra is emlékeznünk kell, hogy a *Suomi*, *Same* név nem csak a mostani finneket illeti meg, hanem hogy az hajdan az egész szuomi (áltaji) fajt illethette ¹⁵⁾.

Mindebből egy nagy tény vált történelmivé, az, hogy hajdanában turán nép uralkodott a Szind és Eufratesz között. S ezt a turán

¹³⁾ Mózes I. 10, 10. יְתֵהוּ רֵאשִׁית טַטְלֹכְתִי בְּבֵל וְאַרְדֵּי וְאַפְרִי וְכַלְנֵיָהּ = S birodalmának kezdete valának Babel, Erekh, Akkad és Khalne.

¹⁴⁾ Koskinen Oppert szavait idézi: „dans le Scythique le *r* suffixe qui se retrouve comme nominatif indéfini à la fin des noms de peuples, par exemple Babilur, Markusir etc.“ Vesd össze a Nyelvt. Közlem. II. 446. „*Ra* = egy, p. o. *parsar-ra* egy perzsa, *bapilu-ra* egy babüloniai.“

¹⁵⁾ Koskinen ide egy jegyzetet teszen, melyben elmondja, hogy már Porthan figyelmeztete arra, hogy a *suomi* szó nem származik a *suo* = mocsár, láp szótól. „Általában hiú fáradság, a népnevek szószerinti jelentését hozni ki; de minthogy a *Suomi* név mocsárja nem száradt még ki, legyen szabad nekem is azt egynémivel kitölteni. Oppert szerint a mód-szküth nyelvben *suwi* vagy *saumi* véghetetlent, határtalant jelent; a magyar nyelvben *szám*, *számos* sokaságot; még a finn nyelvben is *sumeä*, *summa*, *sameä*, *samaska* szók talán a véghetetlen téreességrül kapták mostani jelentésüket.“ (Hogy a magyar *szám* a finn *sum*-mal egyezhető lehet, bizonyítja a magyar *száj* szó is, melynek finn megfelelője *suu*, azaz a magyar *a* hangnak a finnben *u* felelhet meg). „E szerint a *Suomi* név véghetetlen nagy és számos népet jelenthet.“

népet a valószínűség szuomi félenek mutatja, ámbar még az ural-
 áltaji nyelvészet részéről az eldöntő ítélet híjával vagyunk, a mely
 kimutassa a med-sküth és kasd-sküth, két turán, nyelvnek valódi
 helyét, s összekösse a hajdani és jelen kor közt elszakadt fonalat.
 Bár hová dőljön is a végítélet, az szembeszökő, hogy a finn szabá-
 lyos nyelv és régi költészet, a melyek egy ős miveltség alapján ál-
 lanak, sokat nyomnak a vizsgálódás serpenyőjében ¹⁶⁾. De azt, mit
 a nyelvtudomány ki fog hozni, nem lehet még a történclem számára
 világos rendbe szedni. Hogy mik voltak a szuomi faj viszontagsá-
 gai, miután első országa Iránban és a két folyó mellékein idegenek
 hatalmába került, arra eddig elé nem bír szabatos választ adni a
 nyomozás. Tetemes része az idegenek alatt is ott maradt régi he-
 lyén: de nagyobb része bizonyosan éjszak felé a Turán ködeibe
 vette magát, a melyekre a történelem nem világít. Oppert és mások
 azt vélik, hogy azon szküthák vagy szkolotok, kik Herodotus ide-
 jében (Kr. e. V. században) a Fekketenger éjszaki partjain laknak
 vala, a Mediából és Assziriából elfutott turániak közül valók. De en-
 nek a véleménynek alaptalanságát utóbb meg fogja mutatni a szerző.
 Ellenben az kétségtelen, hogy a Káspi tenger keleti partjain lakott
 Szakák az ékiratokbeli szuomi néphez valók. De itt megszakad a
 történelmi fonal. Új sugár villan meg a nyelvnyomozás által
 a Jeniszey folyó forrásain. Idő folytával ezek a népek az Uralon
 által Európába mozdulának. De addig, míg a történclem szemé
 rajtuk megint megakad, legalább is másfél ezer év múlt el, mely
 hosszú idő alatt teljes setétség borítja őket, s a Tigrisz és Eufratesz
 mellékein volt hajdani miveltségök emlékezetete is tökéletesen el-
 vész vala.

II. Európának első lakosai.

A szuomi faj a megtalált ősi fészkből nem csak Ázsiában ter-
 jedett el, hanem a Kaukazuson által, vagy a Káspi tenger éjszaki
 partjain Európa felé is tartott, s azt egész szeltében elfoglalta. Ez

¹⁶⁾ Az ide igtatott jegyzetet is érdemes közölni. „Már 1828-ban igyek-
 vék Gottlund az *Otava* nevű könyvében valószínűvé tenni, hogy a finn nyelv
 s köz mondásainak kincse egy régi miveltségnek maradványai. Nevezetesek
 Bunsen szavai (Outlines of the Philosophy of Univ. History II. 19): The re-
 gularity and settledness of the grammar of these languages (the Finnic and

az új tér nincs ugyan még annyira kikutatva, hogy kész és biztos eredmények kínálkoznának a történet-íróknak: de úgy is a mint van, azt a valószínűséget tünteti elő, úgymond Koskinen, hogy Európában, az árja népek ide érkezte előtt, turán nép uralkodott vala, mely azután az előzőnlő keltek, kimrek, italiaiak, hellének, germánok, szlávok és litvánok előtt vagy elenyészett vagy az érkezők közzé vegyült. De némely, a történeti időkig megkímélt nép-maradványok, továbbá az árja nyelvekbe bejutott némely turáni nyomok, valamint régi szerszámok, melyeket a helvét tavakból és a skandináv lápokból kiásnak, véleményem szerint, úgymond Koskinen, a szuomi fajnak hajdani uralkodását bizonyítják Európában.

Thunmann, Arndt, Klaproth és Rask már régebben észrevehék, hogy szuomifaju népmaradványok találkoznak mai napig a Kaukazon és a pyrenai hegyeken. Névszerint az cuszok vagy a baszk népet tartja Koskinen amaz első lakosok maradványának, hivatkozván Humboldt Vilmos tekintélyére, a ki azt állítja, hogy a baszkok, a keltek beköltözése előtt, nem csak az egész spanyol félszigeten, hanem Italia egyik részén és Franciaország déli tartományain is el valának terjedve; hivatkozván Arndt, Rask és Maury tekintélyeire, a kik a baszk nyelvet a finnhez hasonlítóknak állíták nem csak szótári, hanem nyelvtani tekintetben is. Az eldöntő ítélet itt is az áltaji nyelvészettől várja még, de véleménye szerint, az nem fogja lerontani, sőt inkább megerősíteni, az eddigi állításokat¹⁷⁾. Az ő európai lakosokhoz, vagyis, az itt említett fölvétel szerint, a szuomi fajhoz az etruszkok is tartoztak, kik „a legnagyobb valószínűséggel éjszak felől jutottak Italiába¹⁸⁾.”

the Tamulic) bear witness of an early literary cultivation, of which in India nothing remains but tradition, owing to Brahmanic encroachment, while in the fens of Finland oral tradition has preserved up to our own time the songs of Wäinämöinen, and of his sacred home, Kalevala.“

¹⁷⁾ Lásd a Nyelvt. Közlem. II. 449—452. s 556. l.

¹⁸⁾ Az etruszk nyelv, úgy szólván, teljesen ismeretlen lévén, azt hiába sorozzuk a szuomi nyelvekhez. V. ö. a Nyelvt. Közlem. II. 457. l. Koskinen a Tusci, Etrusci, τρῆσκιοι, τρῆσκινοι neveket a tur szótól mondja származottaknak: de erre a származtatásra, mely puszta névhasonlaton alapszik, oly keveset lehet adni, mint a *fiou* és *finn* szók hasonlatosságára, a melyből azt akarnák kihozni, hogy az ír ő lakosok, mert magokat *fiou*-oknak, többes-számban *fiou*-knak nevezik, valami kapcsolatban volnának a *finne*ekkel, ámbár ezek soha és sehol nem nevezik így magokat. V. ö. Ny. Közlem. II. 395. l.

Európa ős lakosai nyelvéből sok ment be az utánok következő árják nyelvébe; tehát ezen nyelvmaradványok is azoknak szuomiságát bizonyítják. Ezek legláthatóbbak a kelt nyelvben; de más árja nyelvekben is észre lehet azokat venni. Eddig közönségesen a finn, lapp és eszt nyelvet hasonlították az árja nyelvekhez, úgymond Koskinen, mert azokat ismerik vala legjobban. Így Thumann a litván és gót nyelvekben, Grimm a germán nyelvekben találta finn maradványokat; már a múlt század utolsó felében *Idman Miklós*, finnországi író, a görög nyelvben találta ilyeneket. Munkájának címe ez: *Försök at visa gemenskap emellan Finska och Grekiska språken, säsom tjenande till uplysning i Finska Folkets historia* (= Kisérlet a finn és görög nyelvek közösségének megmutatására, mely a finn nép történeteit felvilágosítja) Åbo 1774. Franciaúl ezen cím alatt: *Recherches sur l'ancien peuple Finois d'après les rapports de la langue Finoise avec la langue Grecque*, par M. Nils Idman, — Genet adá ki, Strassburg, 1778. Utóbb *Lindström Tavastehusban* 1859-ban (*Om den Keltisk-germaniska kulturens inverkan på Finska folk* = a kelt-germán miveltség hatásáról a finn népre) közle kelt szókat, melyek finn szókhoz hasonlítanak, azt akarván bebizonyítani, hogy minden szó, a mely a keltben, latinban és görögben is találatik, ezekből jutott a finn nyelvbe. De vannak ám olyan szók is, a melyek bizonyosan a szuomisághoz tartoznak, jöllehet itt-ott más európai (árja) nyelvben is fordulnak elő. Így fogja fel azt Rask és Grimm is. „Néhány példa elég lesz annak megmutatására, úgymond Koskinen. *Mato*, vogul *madar* (?), szemlátomást azon gyökszó, a melyből a finn *maa* = föld, mordv. *moda*, s a finn *matelee*, *matala* (alacsony) szók származnak, ezek tehát kétségkívül szuomi szók. De hogy ezek az árja nyelvekbe is bejutottak, bizonyítják a walesi *mad*, a régi német *mado*, s a gót *matha*. Így a hajó finnül *venhet*, lappul *vanas*, mordvinül *venš*, — a kelt nyelvekben *ven*, *ben*. A csür finnül *lato*, mordvinül *lata*, — a svéd nyelvben *lada*. Nagy finnül *suuri*, baskirül *sor*, *sur*, lappul *stuorra*, ebből lett a svéd *stor*. Még nevezetesebbek előttem, úgymond Koskinen, azon szuomi szók, a melyek rokonai a görög és latin nyelvben találhatók fel, mert ezekre nézve bajos azt állítani, hogy a finn nyelv a görög-latinból vette volna. Természet szerint itt is vannak olyanok, a melyek általánosan közösek. De más szók mintegy magokban állanak a görögben és latinban, s a finn nyelvben otthonosak.

Némelyeket példának okáért hoz fel a szerző:

Görög.	Latin.	Szuomi.
ἄππα } ἀπαύς }	avus } aba }	finn. appi, magy. ip, lapp vuoppa
ὄρφανός, ὀρφός	orbus	„ orpo, magy. árva, lapp oaarbes
ὄγκος, ὄγκιρος	uncus	„ onki, osztják. vink
πέρας, περαίνω		„ perä, magy. far, szirj. bär
ἀρχή		„ alku, magy. alak
μέρος		„ määra, magy. mér, perm. mera
σέλας		„ selkeä
πάχη		„ pakka-nen, magy. fagy, lapp. paiko
χιών		„ kino-s (hó-fuivatag)
κῆμα		„ kymi, votják. kama
ἄρκος		„ verkko (háló)
κεῖρω		„ ker-i-tsen, mordv. keran, szirj. ke-rala, votják. kora-sko
αἰσθ-έρομαι		„ aisti, magyar ész, észre-venni
	pono	„ panen, osztják. ponem
	cado	„ kaadun, lapp. kattj-ab
	series	„ sarja, magy. sor
	arca	„ arkku
	manes	„ mana, mannu
	homo, ho- min	„ ihmi-nen, in-himinen, vog. hum, mordv. loman ¹⁹⁾ .

¹⁹⁾ Ez utolsó egybehasonlítás nagyon is merésznek látszhatik, úgy mond Koskinen egy ide tartozó jegyzetben, kiváltképen ha a *homo* szót a *humus* és *χαμαί* szókhoz kapcsoljuk stb. De a *nomen* és finn *nimi* szók egybehasonlításával az egyezés világosan szembe szökik, így:

Latin.	Görög.	átmeneti alak.	Szuomi.
nomin-	ὄνομα	[in imi]	nimi, nédszküth uinan, numan ;
homin-	[ohoma]	[iihimi]	in-himi, ihmi, mordv. loman.

Meg kell jegyezni, hogy a moksa mordvinban, a melyből a *loman* szó van véve, egy szó sem kezdődik *h*-val — Koskinen tehát a *homin* = *loman*-féle hasonlatot valószínűnek tartja. — De azon esudálkozom, hogy így taglalja az *ihmi*-nen *in-himi*-nen szót, pedig *ihmis*, *inhimis* a törzsök, nem *ihmi*, vagy *ihimi*, a mi legott haszontalanná teszi az egybehasonlítást. Szintoly kevésbé lehet a vogul *hum*-ot a latin *homin*, és finn *inhimis*, *ihmis*-hez hasonlítani, mert az a *kum*, *gum*-nak társa.

Könnyű volna szaporítani a példákat, könnyű volna még a ragokban is hasonlatokat találni (p. o. *ποίημα*, *sano-ma*, *teke-mä*; *συνθηστί*, *vahva-sti χαμα-ζε*, *mai-tse*): de feladatom, úgymond Koskinen, csak rámutatni azon tényekre, a melyek az európai őslakosok szuomiságáról felelnek. S ilyen tények találkoznak éjszaki és közép Európának sokféle emlékeiben és régi mondájiban is. Déli Európában a korai műveltség időjártával alászántotta a turániak emlékeit, csak a nyelvekben maradtak meg némely magvaik: ámde Skandináviában, hol az idők árja kevesebbet mosott el, az összeköttetés a régi és új korok közt nem szakadt meg. Itt találkozzunk a *finn* névvel, a melylyel az európai népek mai napig neveznek, kivált bennünket, szuomiakat. E név, úgy látszik, mélyebre bocsátja gyökerét az árják régiségeibe, s alkalmasint a keltek tulajdoníták azon turániaknak, a kiket Európába jöttökkor itt találának. Itt Koskinen az ír *feonokra*, a skot *feon gallra* (finn *gall*) s arra utal, hogy a baszk szó maga az ír nyelvben *feon-t*, azaz piros színűt, csinost jelent.

A kiásott szerszámokból következő tanúságot merítenek a nyomozók: Azon szerszámok szerint három kort különböztetnek meg nyugati Európában, a *kő-kort*, a *bronz-kort* és a *vas-kort*. Kérdés ugyan, vajjon mindenik kor külön-külön emberfajt jellemez-e? továbbá azon korok a különböző tartományokban is ugyanazon emberfajokat jellemzik-e? A skandináv nyomozók a *kő-kort* a szuomi fajnak tulajdonítják, azt vélvén, hogy a germánok előtt Skandináviában nem ismerték volt a bronzot, annál kevesebbé a vasat. Hát azok a szerszámok, a melyeket másutt is Európában találunk, különösen Franciaországban a Somme folyó mellékein s a helvét tavakban, az úgynevezett tavi czölöp-falukban, azok is a szuomi fajnak tulajdoníthatók-e? A sírok azt látszanak vitatni, hogy igen is, mert mind Skandináviában mint Franciaországban, Helvéciában és másutt a *kő-kor* népei a halottaikat ülő helyzetben, a mellegeken keresztbe tevén kezeiket, s a térdet az áll alá hajtván, hogy az ember ugyan azon állapotba jusson holta után is, a melyben születése előtt volt, úgy temették el *kő* kamarákban. Helvéciában a legtöbb kiásások azt bizonyítják, hogy az a nép, melynek halászat és vadászat vala fő életmódja, a déliebb részeken már gabonát is mivelt, s eledelére kenyeret sütött árpából és rozsból. De semmiféle érczet nem ismert vala, míg bronz fegyveres nép nem érke-

zett kelet felől, a mely Európát meghódítá. Ezt az új népet déli Európában keltnek tartják. Ámde az előbbi nép, mely egyszeribe nem verődött le, kapott az új fegyveren, s lehető, hogy Skandináviában a bronz-kor nem mutat új ember-fajt, hanem csak a miveltség új korát. Ezt azért véli Koskinen, mert számos skandináv tudós állítása szerint, az *ászok* (Odin és társai, tehát a germán fajú nép) előtt egész Skandináviát lapp, vagyis finn nyelvű nép, bírta vala, mit többi közt a skandináv nyelvek is bizonyítanak²⁰⁾. Ugyanczt lehet a vaskorról gondolni, a mely Galliában Kr. e. VI. század alatt a fokaiak által kezdődék Massiliában. De a tárgy, úgymond Koskinen, új bővebb nyomozást igényel. Az egész dologban legvalószínűbb az, hogy a kö-kor népe szuomi fajbeli; s az így lévén, természet szerint az a kérdés áll elő, hogy eme népnek uralkodása Eu-

²⁰⁾ Hogy eme bizonyítás módjáról fogalmunk legyen, Ihre-nek a Lindahl és Öhring szerzettök Lexicon Lapponicumhoz írt előbeszédét (Stockholm 1780.) idézem: Quum in eo essem occupatus, ut Glossarium meum Sviogothicum editurus, in origines linguae nostrae (svéd) accuratius inquirerem, nihil aequè desideravi, ac lexicon locupletius linguae Lapponicae, quum mihi persuasum esset, hanc gentem Scandinaviae nostrae aborigines fuisse primosque patrii soli incolas, quosque adeo probabile sit, multa sui sermonis, inter mutua commercia, Gothis commodasse, multa ab illis vicissim accepisse.“ Elmondja Ihre, hogy ezt a véleményt már Leibnitz fejezte ki, tehát nem új. Az iszlandi írók azt állítják, hogy Odin és az ászok beköltöztek Skandináviába, tehát a svédek, norvégek nem eredeti lakosai az országnak. Egyes szók finnes eredetét így bizonyítja Ihre. P. o. *stor* nagyot teszen a skandináv nyelvben, úgyde a többi gót nyelvjárásokban *mikils*, *great*, *gross* teszen nagyot: a *stor* szó tehát nem eredeti skandináv, hanem lapp-finn, *stwor*, *suuri* = nagy. A farkas a gót nyelvekben *ulf*, *wolf*; de a skandinávok *varg*-nak is nevezik, mely lapp szó hasonlóképen farkast jelent s talán a *varg* (sebesgyors) szóval azonos. [A norvég lappban a *varg* szó *farg*, *forg*-nak hangzik; így *forg-lakkai* gyors módon, *forgadvuot* gyorsaság. Vajjon a magyar *farkas* = lapp *fargač*, *forgač* = gyors?] Több példákat hozván fel, így folytatja okoskodását Ihre: „Cum permixtio linguae Gothicae cum Lapponica ante duodeviginti secula inceperit et postea magis magisque invaluerit, probabile est, reliquias hujus in Gothismo eo plures inventum iri, quo altius in superiora tempora adscendimus. Et aut fallor, aut non leve momentum jam allatis addetur, si ostendero, plurima vocabula quae in veteribus legum tabulis aliisque mediæ aevi scriptis occurrunt, aliunde quam ex lingua Fenno-lapponum certius illustrari non posse.“ Ilyen szók volnának: *sima* (kötél, tör, finnül *siima* szij), *hätä* (veszedelem), *hägoma*, finnül *hekuma* bújá élet), *gietta*, lappul *katka*, finnül *kätkö* és *kätkyt* bölcső stb.

rópában mily régiségbe ér fel? *Troyon*, Yverduin körül az Orbe folyó lerakódásait méregetvén és egybehasonlítván kihozá, hogy az ottani czölöpfaluk ideje 2000 ig ér fel Kr. e. Ez volna tehát az első időhatározás az európai történetekben, s a helvét alacsony tavi falvak majdnem oly nagy régiségbe nyulnak fel, mint az ékes paloták romjai az Eufratesz és Tigrisz mellékein.

Legérdekesebb a tulajdonképi finnekre nézve az, mit Koskinen Skandinávia őslakosairól előhoz. Ezek felől, úgymond, hosszú vita folyt le a tudósok közt. Már a híres Leibnitz a lappokat hiszi vala Skandinávia őslakosainak, s e nagy német tudós véleményét a lappok is támogatják, a mennyiben Leem Knud (1767-ben nyomtatott könyvében) s a svéd Högström szerint, magokat az egész ország hajdani birtokosainak tartják. Későbbiek, mint *Ihre*, *Lagerbring*, *Porthan* (finn tudós), *Rask* és *Geijer*, a régi mondákra s a nyelvtanúságokra hivatkozván, kétségtelennek mondák azt. Ellenben *Suhm*, *Hallenberg*, s újabb időben *Keyser* és *Munch* a szuomi faj helyét a skandináv őslakosok történetekben lehetőleg kisebbíteni akarják. Az ügy leginkább attól függ, mint értelmezik a skandináv mondákban emlegetett *Jotun*, *Thurs*, *Troll* és *Dverg* nép-neveket. Hogy ezek nem csupán a képzelődés teremtette mondái lények, hanem valóban régi lakosokat jelentenek, az világosan meglátszik az island történelmi mondákból. S Koskinen azon nevek alatt kétféle népet tart történelmileg bizonyosnak. A *jotun*-ok vagy *jüttilái*-ek (óriások) az a nép, a mely az ászok előtt lakott vala Skandináviában, s az új jövevények mellett is sok századig fentartotta magát néha mint ellenség, néha mint barát. Így a *Hervarar*-mondában ezt találjuk: „Az ászok az északi földre való jötte előtt, itt oriasok és félóriások laktanak; azután nagy vegyülés történék; az oriasok feleségeket vőnek Mannheimból, azaz a svéd ásza-nép közül, s némely orias ide is adá nőül leányát.“ Különösen emlegetik a mondák, hogy *Njord* (Niörd) *Odin* következője, *jotun* leányt, *Skade*-t, vőn feleségül, de a ki nem bírt hozzá szokni, mert *Njord* a tenger partján szeret vala lakni, *Skade* pedig a vadászatot és a hó-talpon való futást a havon kedvelte. *Njord* utódja, *Frey* is, *jotun* leányt vőn feleségül. Még a IX. században Szépüstkü *Harald Svasi* vagy *Svade* nevü *jotun*-lányt tarta nőül. De az orjások és ászok közti viszony nem mindenkor vala nyájas; még a Kr. u. XI. században is ezt írja többi közt *Bremi Ádám*: „*Narravit mihi rex Danorum*

saepe recolendus, gentem quandam ex montanis in plana descendere solitam, statura modicam, sed viribus et agilitate vix Suedis ferendam, hiique incertum esse unde veniant; semel aliquando per annum vel post triennium, inquit, subiti accedunt. Quibus nisi totis resistatur viribus, omnem depopulantur regionem, et denuo recedunt.“

Kisebb helyet foglalnak el a törpék (dvergi) a skandináv mondákban. Ha a jotun-ok vagy óriások nagy erővel kitűnnek: a törpék viszontag gyöngék, de nagy bűbajosok. Ebből azt lehet következtetni, mondja Koskinen, hogy a skandináviaiak érkeztekor a jotunok uralkodó nép, a törpék pedig régibb és gyengébb nép valának. A kettő tehát nem egy nép lehetett. Mégis mind kettejét trollnak és finn-nek nevezik vala, miből meg azt lehet gondolni, hogy bár különböző, de egy fajú népek voltak.

A finn név a mondák homályos híreit a mostaniság tudásával köti össze, mert a norvégek máig finneknek hívják a lappokat. Ez a név, úgy látszik, eredetileg a törpéké vala, de a jotun Case is finn uralkodónak neveztetik, s Svasi, ki leányát szépüstökü Heraldhoz adá nőül, mind jotunnak mind finnek neveztetik. Lehet, hogy a troll név is eleinte a törpéket illette, de gyakran a jotunokat is így hívják. A troll szóból nyilván a trül, thrül = szolga származik, mert a legyőzött népnek neve szokás szerint szolgát jelent. Amde a troll szó bűbájosságot is jelent; a törpék fő hatalma pedig a bűbájosság vala. Szükségtelen arra emlékeztetni az olvasót, úgymond Koskinen, hogy a szuomi fajú népeknél, tehát a turánoknál, a bűbájosság igen el volt terjedve: de legnevezetesebb az, hogy azon leghatalmasabb bűbájosságot, a melyhez Odin tud vala, seidr-nek nevezték, mi nem skandináv, hanem lapp nyelvű szó: seida, bűbájosságot, bűbajos szerszámot jelent ²¹).

²¹) Koskinen itt Ráfn-ra hivatkozik, ki az Antiquités Russes I, 252. lapján az iszland Heimskringla Ynlinga mondának egyik helyére megjegyzi, hogy a seidr szó — az r az iszland nyelvben a nominativus ragja, mint p. o. fisk hal, nominativusban fisk-r, genit. fisk stb. — bizonyosan finn eredetű. Castrén ellenben, finn mythológiájának 207. stb. lapjain, folytatja jegyzetében frónk, azt állítja, hogy a lapp seida szó egy finn rokonságu nyelvben sem fordul elő, s azért azt a skandinávból kölcsönvettnék tartja. Utóbb megemlíti Koskinen, hogy Lönnrot a lapp seida szót a finn hiite-vel hasonlítja össze, a mely a finn hitregékben hegyi, ördögös népet jelent. — Azonban nekem úgy látszik, hogy a lapp seida a vogul sáta szónak felel meg legjobban

Elöttem kétségtelennek látszik, úgymond Koskineu, hogy azon finnek, a kiket a régi mondákban törpéknek neveznek, a mai kor lappjai, mert ők kötik egybe a régi kort a maival. A mint már Rask megmutatta, egész Skandináviában, sőt Dániában is, a helynevekben lappok nyomaira lehet találni. Másutt is Európában az eredeti nép a lapphoz tartozónak mutatkozik, minél fogva azt lehet állítani, hogy a lapp nép talán egykét ezer évvel Krisztus előtt egész Európában el vala terjedve. De ettől meg kell különböztetni azon finneket, a kiket jotunok-, jättiläinek-, thursak-nak neveznek: mert hogyan is képzelhette volna valaki órjásoknak a kicsi lappokat. Erre a régi mondák is jeles bizonytságot hoznak elő, a melynek hamis értelmezéséből csudálatos tévedések támadtak az éjszak történeteiben.

Azt a bizonytságot a „Fundinn Noregr“ vagyis annak elbeszélése szolgáltatja, hogy honnan vette Norvégia első lakosait. Igaz ugyan, hogy ezen elbeszélés mostani alakja a XIII. században keletkezett: de tartalmának alapja valóságos tényre mutat. „Fornjotr király Jotlandban uralkodék, melyet Finnlandnak (Suomi) és Kvenlandnak (Kainunmaa) neveznek vala, s mely a Botniai tengeröbölhöz keletre van. Fornjotr-nak három fja Ilherr, Logi és Kári valának. Kárinnek fjai meg Jökull vagy Frosti, Snör és Thorri, a ki Jotlandban, Kvenlandban és Finnlandban uralkodék. A Kvenek Thorrinak áldoznak vala tél szívében, hogy havat és szánutat adjon. Thorrinak két fja vala, Norr és Gorr, s egy lánya, Goe. Ez elveszvéu ama kettő őt keresni indula. Gorr a Fehér tenger nyugati partjain keresgéle, de nem talált semmit: Norr meg és kísérőji hó-talpakon futának a szárazon nyugat felé, elhajták az őket a Kiöl hegységen való átmenéstől tartóztatni akaró lappokat, s meghódíták a falvakat és a tartományt azon öböl körül, a mely most Thronheimnak neveztetik. Déli Norvégiában talál meg hugát, s ott végre a másik kereső testvér is előkerüle. Azután megoszták magok közt a hódítmányt; Gornnak jutának a szigetek, Norrnak meg a száraz föld, a melyet „Norveg“nek neveze el stb.

Ez elbeszélés sok képzelt lényről mesél, mert *logi* tüzet, *kári* szölet jelent, a *norr* meg nyilván, az ország nevének megfejtése vé-

ban, mely bübájosságot jelent, mert *sátém* bílvölök, áldok átkozom; *sättil* büvölés, imádás, átkozás.

gett van költve. Ámde a mondának alapja az, hogy Jotlandból származtatja Norvegiának első, t. i. hódító, lakosait, s hogy Jotland-ot Finn- és Kven-országnak nevezi, mely a Fejértenger és a Botniai öböl között terjedett el. Kik lehettek már azok, a kik a két tenger közül a Kiöl-hegységen által Norvégiába törének? Az újkori skandináv történet-írók Odint vezetik azon az úton Skandináviába, s ezt össze akarják egyeztetni a Fundinn-Noregr mondájával. De a monda tartalma világosan jotunokra utal. *Fornjotr* nyilván = Fornjotun, azaz, előbbi, régi óriás; hasonlókép *Frosti* és *Snür* is jotunok. Egyik norvég író, Keyser, lehetetlennek tartja, hogy a norvégiék előtt más nép is uralkodhatott volna Norvégiában, s hogy ez részben az utóbb ide jött skandináviaiak közzé vegyülvén ezekkel a maga régi emlékezéseiből is közölt legyen. De a tudva lévő történetek eléggé bizonyítják azt. Még a IX. században emlegetnek vegyült eredetű embereket (half troll, half risar = fél-troll, fél-óriás); más jotun nyomok a skandináv hitregékben fordulnak elő. Thor, a légnék istene, legelőbb a jotunok istene vala, s utóbb juta az ászok hitregéjibe, a midőn az előbbi lakosok egy része már az azután érkezett skandinávokkal egyesült volt. Azért hiszik vala, hogy a szolgák, haláluk után, nem Odinhoz, hanem Thorhoz térnek vissza, a ki tehát saját istenök volt. De a leghatalmasabb férfiak közül is épen a egyes származatuak valának Thornak legbuzgóbb tisztelőji, p. o. a Hlade-jard-ok Norvégiában. Azt is meg kell jegyezni, hogy Norvégiában tisztelték legjobban Thort, hogy épen a norvég mondák mutatnak a régi jotun népre. Norvégiában laktak volt előbb az óriások, míg annyira kihaltak, hogy csak két óriás nő maradt meg; azután keletről emberfajú férfiak érkeztek el, a kik elejénte sokat szenvedtek az óriás nőktől, míg a veresszakállu Thort nem hitták segítségül, a ki kalapácsával megölte az óriás nőket. Ennek következtében Thornak két alakját különböztetik meg. A régi Thor, ki szerkenen hajt vala mint a légnék istene, a törpéket hódítgatá; ekkor tehát ő a jotunok istene vala, s neve szakasztott az, mi az esztek *tara*, az osztjákok *tírm*, *torom*, a vogulok *tárom* istenüké. De helyet nyervén Odin mellett, s az ászok Thorjává lévén, az órjasok üldözőjévé válik, ki a régi óriások, vagyis *jotunok*, áldozó helyeit lerontja.

Ha a jotunok valóságos nép, a mely a germánok elérkezte előtt uralkodott volt Skandináviában; kérdés, az a régi nép milyen faj?

Lappok nem lehettek, mert nyilván ezeket győzték le a jotunok. De hogy a jotunok is a szuomi fajhoz tartoztak, az előttem, úgymond Koskinen, valószínűnél is bizonyosabb. Mert először, az iszlandi mondákban a Jotunország és Finnország egy. A Jotunország előbb éjszak felől van az ászoknak, utóbb a tenger keleti oldalán, a mai Finnországban; de a későbbi mondákban azonkép mind keletiebbre vonúl vissza a mai éjszaki Oroszországban, a mint a finn fajú népekről szélesbedik a tudás. Azonban mindenütt, a hová a Jotunországot teszik, finn fajú népek laknak vala a régi időkben; — ez szerintem, úgymond Koskinen a második bizonyosága annak, hogy a jotunok finn fajbeliek.

Ez ellen meg kell említeni, hogy a mondák jotunjai és finnjei leggyakrabban skandináv nevűek, p. o. *Frosti* (hidegség) és *Snür* (hó). De Rask felelete emez ellenvetésre nagyon helyes, mely szerint azok a nevek az eredeti jotun nevek fordításai, minek a *Frosti* maga egyik példája, mert az *Jökul*-nak is neveztetik, mi a lapp *jegn* a magyar *jég*, a finn *jää*. Sok más jotun név sem skandináv nyelvbéli, hanem a finn nyelvből magyarázható p. o. *Čazi*, lappul *čace* víz, *Svasi* vagy *Svade* finnül *susi*, *sutr* farkas, *Raumr* vagy *Raumi* finnül *rauma* tengeri szoros, miből való némely norvég helynév, p. o. *Raum-au* (tengeri szoros folyója), *Raumsdalr* (tengeri szoros völgye, *Raumaríki* Raumaország). Maga a *Loki* neve, kinek az ászok tanában a rossz foglalatosság jut osztályul, a szürjån *l'ok* = rossz szóval hasonlítható össze. A *Samr* (sam-r, lappul *same*, *sabme* = finn) és *Suomi* = finn név sokszor fordulnak elő a skandináv nevek közt. Kétségtelen tehát, hogy a jotunok, vagy óriások, finn fajbeliek valának: ámde milyen finnek? Kainulaiak (kven-ek)-é? Csak hogy ezek nemzetisége is homályos. A finn mondák szerint a *Hiite* nép előzte meg Finnországban a tulajdonképi finneket: úgyde a *hiite*-k történeti mivolta kétségesebb, mint a skandináv mondák jotunjaié. A tulajdonképi finnek emlékezete nem nagyon régi, mert magok a skandinávok után ezer évvel foglalák el mai lakhelyeiket.

De Finnországnak helynevei arról tesznek bizonyosságot, hogy a tulajdonképi finneknek odajötte előtt a lappokon kívül más nép is lakta az országot. Már Castrén megemlíti, hogy a *jurva* név szürjån nyelvbéli, mert szürj. *jur* = finn. *pää* fő, szürj. *va* pedig finn.

vesi = víz; de azt látszik gondolni, hogy azt a finnek magokkal hozták be. Legújabbán *Europaenus* mutatta meg, hogy számos olyan degen helynév az egész országban fordul elő, mi teljesen azt bizonyítja, hogy országunkban azon népek laktak volt a tulajdonképi finnek előtt, úgymond Kosk., a melyek nyelveiből ama helynevek származnak. S ezek kétfélék, osztják nyelvbeliék és szürjän nyelvbeliék; amazok az ország éjszaki részein s Oroszországban az Oniega és a Szuchona folyó közt, ezek meg az egész Finnországban található, Oroszországban leginkább a Fehértó (Bjélosero) déli vidékein. — Tehát az osztjákok és szürjänek Finnországból tértek vissza az Ural vidékeire? Nem, hanem itt részint elvegyültek a lappok és finnek közzé, részint eltűntek.

Végre meg kell említeni, hogy éjszaki Oroszországban is híre van egy régi, az úgynevezett *csúd*, népnek, mely elenyészett a földről. A lappok is *čude*-nak, többesben *čudeh*-nek nevezik az ellenséget. A régi csudok, finnek és jotunok viszonyát egymáshoz és más európai eredeti népekhez bajos még meghatározni. De valamint Skandináviában az árják odaérkezte előtt két finn fajú népet lehet egymástól megkülönböztetni: úgy déli Európában is a turánságnak több rétegei következhetnek egymás után.

III. *Herodotus szkütháji, vagyis a régi kor ismérteit délkeleti Európáról és nyugati Ázsiáról.*

A Pontus, vagy Feketetenger mellékei csak később kezdnek megnyílni a görögök előtt; s miután görög telepek Kr. e. 750 óta városokat is alapítottak a partjain, a vad tenger nyájassá (*ἄξεινος εὐξεινος*-szá) válék. Darius hadjárata a Dunán túli szküthák ellen Kr. e. 513 körül, újra azon vidékekre fordítá a görögök szemeit, s azokról Herodotus először ad némi tudósítást, ki maga járt volt ott. Herodotus ismeretei nyugat felé a Marosig terjednek, a hol az agathürszok laknak vala; éjszak felé az 53—54-dik fokig érnek; kelet felé a Dont és mellékeit ismeri, de nem ismeri a Volgát, hacsak az Araxest annak nem vesszük, a mely szerinte Ázsiát Európától elválasztja²²⁾. A Káspi tengert is úgy tudja, hogy nagy

²²⁾ Kosk. megjegyzi itt, hogy az Araxes szó talán folyót jelent, s azért több folyónak neve gyanánt tűnik elő. Midőn Herodotus (IV, 11.) azt

belföldi tenger, s nem az éjszaki tengernek egy öble, a mint azt a későbbiek Ptolemaeusig gondolják vala. A mit Herodotus még távolabbi vidékekről beszél, azt részint a Pontus melléki görög kereskedőktől, részint a perzsáktól hallotta volt.

A Herodotus járta vidékeken a hatalmas szkütha nemzet lakik vala, mely a Duna torkolatjától a Maiotis-tengerig foglalta el a földet, s a tengertől mintegy 70 mélyföldnyire terjedt éjszak felé. Határosai valának nyugat felől az agathürszok a mai Erdélyben, éjszaknyugat felől a neurok a Tyras (Deneszter) forrásainál, éjszak felé az androfagok (ember-evők)²³⁾ és melanchlainok (fekete subások); keletéjszak felől a budinok, a Donon túl szauromaták, végre dél felől a mai Krimióban a taurok. Minthogy Herodotus megkülönbözteti a szküthákat a határos népektől, azok külön saját népválának; csak később, Herodotus után, lőn a szküth név határozatlanul általánossá. „S minthogy, mond Kosk. némely vizsgáló a szküthákban szuomi (finn) fajú népet gondolt észrevenni, azt a dolgot szoros figyelemre kell venni.“

Herodotus szerint a szküthák saját neve *skolot* vala, s Kr. e. 630 táján, a masszaeták által előbbi lakó helyeikről kiűzve vették magokat a kimmerekre a Pontus mellékein. A mit Herodotus a szarmaták eredetéről mesél, hogy t. i. amazon nők és szkütha férfiakról származnának, s minthogy az anyák nem tökéletesen tanul-

---

beszéli, hogy a masszaeták által legyőzött szküthák az Araxesen által Ázsiából Európába kelnek, akkor más folyót nem érthet a Volgánál: midőn viszontag (1, 201—205.) Kürosz hadjáratát a masszaeták ellen előadván, azt mondja, hogy az Araxasen által indult ellenük, akkor meg vagy az Oxust, vagy a Jaxartest érti.

²³⁾ Az androfagokról azt mondja Herodotus, hogy saját, nem szkütha nép. Az éjszaki népek mondájában mindenütt emberevők fordulnak elő. Felül a jötunokról volt szó; nevök *iotunn* nagy falót jelent (eta = enni). A finn mondákban és mesékben a *syöjä* evő, de kiváltképen a *syöjätär* evő-nő, leggyakrabban előtüű alak, a közönséges bajjesináló, a ki az embereket is megeszi (Suomen Kansan satuja ja tarinoita = a finn nép mondái, és meséi, s Helsingfors, 1852 és 1854. különösen II, 1. mese); legalább inséget okoz. A vogul mondákban is *tép-äjm*-re vagy *tép-äjp*-re = evő-ivóra találunk. „Ez olyan rossz lény, mely az emberek elől, a legnagyobb inségben, elemészti az eleséget; az tehát az irigység és éhség személyesítője.“ (A Vogul föld és nép, 140. l.) Tehát a Fekete tenger mellékein Herodotus idejében emberevőkről tudnak vala, kik éjszak felé, az ismeretes föld végén, tulsó lakosok. A skandinávok, finnek, vogulok mondái is tudnak ilyen evőkről.

ták meg volt a szkütha nyelvet, azért ezt a szarmaták nem tisztán beszélik vala: ezt általában a szküthák eredetéről is akarja érteni Koskinen, a mennyiben köztök és a szarmaták közt rokonságot hoz ki. A szküthák nemzetisége sok tudóst foglalt már el. Kétféle okoskodási úton lehet itt eljágni, az életmódot és külső alakot vevén kiindulási pontnak, vagy a nyelvmaradványokat fessegetvén, a melyeket Horodotusnál és más írónál találunk. Az életmód és külső alak nem bizonyít sokat, mert, azt mondja Kosk., az életmód részint a föld által, a melyen lakik a nép, határoztatik meg, részint változik is a műveltség szerint. A szkütha nyelvmaradványok olyanok, hogy azokból mindenfélét ki lehet hozni. A berlini Neumann (Die Hellenen im Skythenlande, Berlin 1855.) mongolokká teszi a szküthákat, a müncheni Neumann (Die Völker des südlichen Russlands, 2. dik kiadás, Leipzig 1855.) törökökké; Oppert (Rapport sur une mission en Angleterre) azon finn faju néphez számítja, a melynek nyomait az ékiratok mentették meg; mások, s mint Koskinen gondolja, nagyobb szerencsével, az árja nyelvek segítségével fejték meg a szkütha szókat; leggyengébb okoskodás az, a mely a *csud* és *sküth* szók azonosságából igyekszik valamit kihozni (Sjögren, Gesammelte Schriften I. 92. Petersburg 1861).

Koskinen maga részéről szinte bizonyosnak tartja, hogy a szküthák és a szarmaták *szlávok*. Okai ezek: a két nép közt sokáig háború folya, s lassankint elenyészik a szkütha név, s a szarmata áll helyébe nyilván azért, mert a rokon népek hadakozás után egyesültek, vagyis a győző elvegyült a győzöttel, s minthogy ennek neve eltűnik, tehát hihetőleg rokona volt a győzőnek. A szarmaták a Duna partjairól két száz évig nyugtalanítják a római birodalmat, míg a hunok özönében láthatatlanokká lesznek. De alig hogy e nép-özön megszűnt, újra előtűnének a szarmaták, s Kr. u. 488-ban találunk szarmatákat a góthokkal együtt; 80 év múlva a lombardokkal is mennek Italiába. Ezután ismét eltűnik a nevök. Vajjon elenyésztek-e, vagy kelet felé húzódtak vissza? Egyiket sem tartja írónk elfogadhatónak, hanem arra figyelmeztet, hogy abban az időben új nevek kerülnek elő, a *szlávok*, *szlovenek*, *szkilabenek*, s az *antok* és *vendek* nevei kezdenek hangzani Európában. Mint előbb a szarmaták, úgy most a szlávok kezdik a Duna mellékeit szorongatni. Hogy a szlávok hirtelen most jöttek volna Európába, nem hiszi Koskinen, hanem azt tartja, hogy ők egyek az előbbi

szarmatákkal. Procopius szerint (Bellum Goth. III. 14.) a szklavok és antok hajdan egy névvel *sporok*-nak nevezettek volt. E nyilván elferdített név bizonyosan egy a *sorb*, *serb*, *sorab* nevekkal, a melyek szó-gyöke *sr̄b* nemzetet jelent. Koskinen azt véli, hogy a *sr̄m* is egy a *sr̄b*-bel, s a *sr̄m*-ből a görög-latin írók akképen csináltak *sarm-ata* szót, mint a *kel*, *gal* szóból *gal-ata*-t. Schaffarik ez okokból a szarmatákat szlávoknak állította, utóbb ellenben mindenkép azon igyekeztvén, hogy eredeti népeinek adja ki a szlávokat azon földeknek, a melyeken ma is laknak, tagadá a szarmaták szlávsvágát. Elég az hozzá, Koskinen szerint, az igazi szküthák és a szarmaták nem tartoztak a finn vagy áltaji fajú népekhez ²⁴).

Sorra veszi most azokat a nép-neveket, melyeket Herodotus a szküthák határosainak említ, s a melyek közt annál bizonyosabban találhatunk finn fajú népekre, minél inkább éjszakra megyünk. Az *agathürsz*-okat, kik Herodotus idejében a mai Erdélyországban laknak vala, Vivien de Saint-Martin („Sur les Khasars“ a Nouvelles Annales des Voyages 1851, II, 136—141.) a később úgynevezett *Ακατζίοι*, *Κατζίοι*, *Ακατιοι*-aknak, azaz kazaroknak tartja. Nem lehetetlen, úgymond Kosk. de még nincs bebizonyítva. Az *androfag*-ok és *melanchlain*-ok, Schaffarik szerint, finn fajúak volnának, mert az elsők neve ugyanazt teszi, mit a *samojedek*-é, mert *sam* ember, és *jed* enni, — mi csak tréfának való —, az utóbbiak neve pedig a *lain* képzőt mutatja, mely a finn nevekben honos, p. o. *Suomalainen*, *Savolainen* stb. Koskinen ezt a magyarázatot is abba hagyja. — A *budinok* ugyancsak Vivien de Saint-Martin szerint *vot*-ok volnának, egy máig élő finn törzsök. De Manert azokból németeket, Schaffarik meg szlávokat csinál, s alkalmasint egyenlő joggal. Mik a *thyssageták*, *jürk*-ek, *argippai*-ok, *iszszadonok*, *masszageták*? mik az *arimaspok*? A szakákról azt mondja Koskinen, hogy világos, mikép a perzsák minden éjszaki népet szakáknak neveznek vala. Eleinte a név talán csak azon finn vagy áltaji-turán népet illette, a mely hajdan Ázsiában és Mediában uralkodott, s ezeknek rokonai hihetőleg az Oxus melléki szakák va-

²⁴) Tudva lévő dolog a magyar irodalomban szerte uralkodó vélemény, hogy a szküthák a magyarok elődjei, vagy legalább ezek rokonai. Hogy a szküthák magyarságának bebizonyítására mindennek híjával vagyunk, azt csak az tagadja, ki épen nincs tájékozva a kérdés természete felől. Egyébiránt vedd össze a Magyar Nyelvt. Közlemények II. 404. lapj.

lának a perzsák uralkodása alatt: de a Pontus melléki szkolot-ok, vagy a Herodotus szkütháji, nem tartoznak hozzájuk.

Ezek után tekinti Koskinen a *basztarnokat*, kik Kr. e. 178 tájban tünének elő, s a kiket a germánokhoz számít; a *roxolánokat*, kik a szarmatákhoz tartoznának; az *aorszokat*, kikben az *erszákat* (egyik mordvin ágat) gondolják feltalálni; a *szirakokat*, kikben szürjäneket keresnek, végre a hatalmas *alínokat*, kiket meg az erán vagy irán népekhez számítanak.

„Az egyetlen biztos eredmény az, hogy a Herodotus szkütháji nem tartoznak az áltaji népekhez, de a *jürkák*, *szakák*, *budinok* és *aorszok* kisebb-nagyobb valószínűséggel azokhoz tartoznak.

IV. *A régi kornak Pytheas és a görögök által nyert tudomása éjszaki Európáról.*

Herodotus nem tud semmit nyugati Európáról, mert az Iszteren (Dunán) túli részeket hideg miatt lakhatatlanoknak tartja vala. De Nagy Sándor ideje táján egy masszaliai (marseillei) ember, *Pytheas*, oly nagy utazásokat tőn éjszak felé, hogy különösen Strabo hitelt sem mert neki adni, jóllehet kénytelen bevallani, hogy *Pytheas* a csillagászati tudományban jeles vala. Koskinen ezt a szakaszt, a melyben *Pytheas* felfedezéséről szól, jeles ügyességgel írja, mit ki is akarnék tüntetni ismertetésemmel.

Pytheas, úgy látszik, két munkát írt 1) *Περί τοῦ ὠκεανῶ*, a tengerről, s 2) *Περίπλους* vagy *Γῆς περιόδος*, a földnek körülhajózásáról. Mind a két munkából csak töredékek maradtak meg Strabónál, Geminusnál stb., a melyek mind talán nem is szorosan közlik *Pytheas* szavait.

Strabónál olvassuk többi közt, a mit Polybius gáncsokodva közöl *Pytheas*ból, hogy ez sok embert tévedésbe ejtett avval, a mi Britannia nagyságáról írt, „hozzátevén elbeszélést Thuléről és azon helyekről, a hol sem száraz föld, sem tenger, sem levegő nem találtatik, hanem mind ezeknek, valami tengeri tüdőhöz hasonló vegyítéke, a melyben a föld és a tenger mindenestül függ, s mely az egész földnek körülövedző kötője, a melyen keresztül se gyalog se hajón jutni nem lehet; s azt mondja *Pytheas*, hogy maga látta azt a vegyítéket, a többit pedig hallomásból tudja. *Pytheas* azután azt is beszéli, hogy visszajövén onnan, az egész tengermelléki Euró-

pát megkerülte Gadeirától (Kadix) fogva a Tanaisig.“ Ebben Koskinen négyet talál: 1) azt, hogy Pytheas maga volt Thuléban; 2) hogy Thulén kívül még azokról a helyekről is beszélt, a melyben a száraz föld, a tenger és a levegő egybe van vegyülve; 3) hogy maga látta ezen tengeri tüdőhöz hasonló vegyítéket, de hogy egyebet — mit azonban Polybius nem hoz fel — csak hallomásból tud; 4) hogy visszatérvén, vagy új utat tevén, egész Európát megkerülte. Az elsőre nézve bizonyosságot találunk a Rhodosbeli Geminusnál, a ki az illető helyen a nap és éjszak változásairól beszélvén azt mondja, hogy vannak éjszakai vidékek, a hol a leghosszabb nap 17—18 óráig tart, s hogy úgy látszik, hogy ott volt Pytheas, mert a tengerről írt munkájában így szól: „Azon föld lakosai megmutatták nekünk a helyet, hol a nap lenyugszik, mert ott az éjszaka igen rövid, alig tart két három óráig“. Ugyanezt hozza fel Cosmas Indopleustes is Pytheasból, csak rövidebben, így: „A masszaliai Pytheas, a tengerről írt munkájában mondja, hogy a legéjszakaiabb vidékre jutván, az ottani lakosok megmutatták neki azt a helyet, a hol a nap leáldozik, midőn nekik csupa éjszaka van, *εδείκνον οι αυτόθι βάρβαροι την ήλιου κοίτην, ως εκει των νυκτων αει γιγνομένων παρ' αυτοις.*“ [Látjuk, hogy egyik író a leghosszabb napot, másik a leghosszabb éjszakát jegyezte ki Pytheas könyvéből.] Nem nevezik itt Thulét, de Strabo más helyütt világosan megemlíti, hogy Phytheas a Thule vidékeit a legtávolabbnak mondja. Nem lehet tehát kétség arról, hogy Pytheas Thuléban volt, s hogy az ottani lakosokkal beszélt.

De hol keressük Thulét? Strabo és Plinius tanúságai szerint Pytheas azt írta, hogy Britanniától hat napig hajózáván ért volna Thuléhoz, s hogy Thulétól egy napig hajózáván érhetni a fagyos tengerbe. Ebből lehetetlen meghatározni a Thule távolságát, mert nem tudhatni, hogy Pytheas milyen mértéknek vette az egy napi hajózást; azután nem tudhatni, hogy Britanniának melyik pontjáról indult ki. De a Geminusnál található idézetből kitetszik, hogy mikor Pytheas Thuléban volt, az éjszaka 2—3 óráig tart vala. Ez adatokból Koskinen kivetette Lindelöf csillagász által Thulénak helyét, mely is az éjszakai szélesség 65° 12' vagy 64° 13' alá esik, tehát Drontheim vidékére Norvégiában. Strabo szerint Pytheas odáig ért, a hol az egész nap-fordítót az égen láthatni, mi épen a 66½° mutat; más író meg mást idéz Pytheasból és mond róla, különösen Kleomedes, ki két, három, sőt négy, öt hónapos éjszakákról beszél

(καὶ ἔσσι κλίματα τῆς γῆς ἀναγκαιῶς, ἐν οἷς καὶ διμηθιαία καὶ τοιμηθιαία γίνεται ἡ ἡμέρα καὶ τεσσαράωρ καὶ πέντε μηρῶν.) Kitétszik ezekből, hogy részint Pytheast idézik, részint magok véleményét fejezik ki az írók. Mind ezt összevetvén, Koskinen a következőt tartja legvalószínűbbnek: Pytheas, Britanniából indulván ki éjszak felé, hat napi hajózás után egy földhöz ért, a melynek lakosaival beszélt. Ezt a földet, melyet nagy szigetnek vél, Thulénak nevezi, s ott a legrövidebb éjszaka 2—3 óráig tart, mi az éjszakai szélesség 64—65 fokai alatt van. Ezen a vidéken látá a tengeri tüdöhöz hasonló vegyítéket is, a mi bizonyosan a jeges tenger ködje, mely azon éjszakai vizeken a tengeri jég folyását követni szokta, de a melyet Pytheas a földet övedző kötőnek tart vala. Ezen kívül hallott még az ottani lakosoktól éjszakiabb vidékekről is. A sziget messzire terjed éjszak felé, az nyilván a földnek végső része; mert vannak olyan vidékei is, melyeken nyárban a napfény éjjel nappal süt, úgy hogy egy hónapig sincs éj. Rövid távolságra, mintegy egy napig hajózáván, a tenger már hideg, szinte megaludt, azaz meg van fagyva.

Pytheas után senki sem járt oly messzire, hogy bővebb hirt hozott volna Thuléről. A költők kiszínezgették a képet, s az „ultima Thule“ híressé vált. De hová kelljen azt tenni, abban kételkednek vala az írók, mert ki az Orkadok fölé, ki a Shetland szigetek végire helyezte azt. Midőn a népek nagy költözése korában Skandinávia ismeretesebb lett, oda helyezék Thulét. Öt száz évvel azután, midőn brémai Ádám az éjszakai királyságokról írt, sőt a norvégek egykét századdal előbb Iszlándiát felfedezték volt, Skandinávia nem vala már az utolsó föld; a nevezett író tehát Iszlándiába helyezé Thulét. Mai napig Iszlandia és Norvégia közt haboznak a tudósok. Koskinen állítása szerint, minden valószínűség Iszlandia ellen szól. Mert először bajos elhinni, hogy Pytheas annyira nyugat felé tévedt volna el; másodsor Iszlandia hosszúsága déltől éjszakra nem oly nagy, hogy rája illenének a napnak különböző tartamai, melyeket Pytheas Thuléről felhoz. Ugyanis Iszlandnak éjszaki csúcsa a sarki körhöz ér föl csak, ott lehetetlen volt Pytheasnak hónapos vagy még hosszabb napokról hallani. Harmadszor pedig bizonyosan tudjuk, hogy a normannok oda érkezte előtt Iszlandon nem laktak volt emberek: minthogy pedig Thule lakott föld vala, s Pytheas az ottani emberekkel beszélt is, nyilván való, hogy Thule nem Iszland, hanem Norvégiának 64° vagy 65° foka alatti vidékei.

Hogy eme földnek lakosai Pytheas idejében még finn fajú emberek, nem germán skandinávok, valának, Pytheas elbeszéléséből is kitetszik. A mit t. i. ez Strabo szerint a hideg égálgához közelvalókról mond, az Thulét és lakosait illeti, bár Strabo nem fejezi ki világosan. Vizsgáljuk meg szorosán a Strabo szavait, úgymond Koskinen. „A hideg égálgához közellakóknak vagy épséggel nincsenek veteményeik és szelíd állatjaik, vagy igen kevés van, s kenchros-szal, zöldséggel és gyökerekkel táplálják magokat. A kiknek gabonájok és mézők van, azok a mézből italt is csinálnak (méhser), a gabonát pedig, minthogy ott nincs derült idő, nagy házakban cséplik ki, összehordván azokba a gabonaföket, minthogy különben, napfény nem lévén, a sok esőtől elromlanának.“ Ezeket Pytheas bizonyosan Thuléről beszéli, de minthogy Strabo nem hiszi, hogy van Thule, tehát ez a hideg égálgához közellakókra érti. De van az elbeszélésben, úgymond Koskinen, a mi finn lakosokról tanúskodik. A kenchros (κέγχρος tulajdonképen köles), a méz-evés, ivás nem különös sajátság, hanem az, hogy ott nagy házakban csépelnek, mi a finn fajnak sajátsága. — A magyar olvasó kedviért meg kell említenem, hogy a finnek nem csűrökbe, milyenek nálunk is vannak a felföldön, hanem *fűthető szárító pajtákba* hordják a szemes életet, a hol az teljesen megszárad és megérik, minthogy a korán beálló esőzések nem engedik a lábon való megérést. — Hogy e szokás nem a skandinávoknál keletkezett, bizonyítják a régi svéd királyok intézkedései, a melyek a skandinávokat a finn szokás követésére ösztönzik. Azon nem is kell csudálkozni, mond Koskinen, hogy Kr. e. 300 évvel földművelő finneket találunk Európa éjszaki részén, mert a földművelés mai napig a finnek sajátságos érdeme. Igaz, hogy a skandináv tudósítások nem említik a finnek földművelését, mint általában nem beszéllenek belső intézkedéseikről és életmódjokról: de ha a jotunokról való mondák más népet illetnek, nem a lappokat, úgy elég valószínű, hogy a jotunok földművelése annyira terjedt vala éjszak felé, a mennyire az égálg megengedi ²⁵⁾.

²⁵⁾ A finnek a lappok irányában mint buzgó, a természet akadályai-val megbirkózni merő, földművelők tűnnek ki, azért vissza is vonúl a lapp a finnek ekéji elöl, lásd a szerzőnek *Buzogány háborúját* (Nuija sota), a melyből itt ezt a helyet lefordítom: „Téged is, szerencsétlen lapp nép, a kit Finnország lakosainak elszámolásában majdnem elfelejtettem, téged is meg kell említenem néhány szóval. Majdnem elenyészte már, mert nem bírtad

Koskinen ezután még egyikét körülményt hoz fel, a mely, bár kevéssé is, megerősítheti a véleményt, hogy a Thule lakosai finn fajuk valának. A Pytheas említette *tengeri tüdő* sok bajt okozott a fejtegetőknek. Ki valami tengeri állatot gondola abban feltalálni, ki meg azt hívé, hogy a tengernek valóban tüdeje van, a melylyel lélegzik; azt is tudjuk, hogy Baco idejében az angol tengerészek, nem tudni, mi okból, az éjszaki tengert tüdőnek nevezik vala. Ha reánk jutott volna maga a Pytheas munkája, talán jobban bírnók megfejtetni az elnevezést. Mégis, úgy gondolja Koskinen, szabad hozzávetni, hogy Pytheas azt az ottani lakosoktól vette, kik a magok nyelvén a sürrü jeges ködöt tengeri tüdőnek hihatták. Ez annál valószínűbb lesz, mert ismerjük a finn nyelvszokását, a mely az emberi test részeit a a külső természetnek is tulajdonítja. Ilyen a zuhatag *nyaka*, zuhatag *füle*, a félsziget *orra*, a hegy *mállya*, a tenger *torka*, a föld *szive*, az éjszak *szive*, a nap *epéje*²⁶⁾; s olyanféle, mint az utolsó, lehetett a tenger *tüdeje* is.

Még kétségesebb maga a *Thule* név, melyet hol héber²⁷⁾, hol

felfogni a történelem intését, a mely előrchaladást hirdet a népeknek. De hogyan válhattál volna el csinos iramszarvasaid társaságától, gondtalan életedtől a hűvös csillagos ég alatt! Mind továbbra futottál szorgalmasabb testvéred (a finn) ekeje elől, mégsem élvezhetted békében kicsi szerencsed osztályrészét. Testvéred, a finn nép, azokat a távol földeket is birtokába vette, a melyeket még nem birt maga megmivelni, s nem kimélte meg szegény állapotodat. [P. o. a XIV. században a Kantala birtokot Vanajaban, az evet-erdőkkel, valamint azon lappokkal együtt, a kik ama birtok alá tartoznak, az aboi főgyháznak ajándékozá a korona.] Lassanként, de elkerülhetetlenül kiesel a népek sorából, — s a midőn a finnek a megtisztított hit prédikációját kezdék vala hallgatni, te, még mint pogány, utoljára lépegetél a Savo, Häme és Satakunta pusztájin.“ Nuija Sota, I, 34. 35.

²⁶⁾ A *nap epéje* (päivän sappi) a melléknep, parhelion. A mi nyelvünkben is a *part mállya*, *tél szive* (Faludynál „tél szivében vagyunk“), *hegy orra* stb. közönségcsek. Azonban ha Pomponius Melánál (III, 1.) a tengeri áradat és apadat vélt okait olvassuk: „Neque adhuc satis cognitum est, auhelitune suo id mundus efficiat, retractanque cum spiritu regerat undam undique, si ut doctioribus placet, unum animal sit; . . . an luna causas tantis meatibus praebeat,“ s Pytheas idejében is tudva levőknek gondoljuk, a tenger tüdejét sokkal helyesebben magyarázhatjuk meg.

²⁷⁾ Föltetszik talán, hogy a Thule szó magyarázatára héber szóhoz is folyamodtak; de nagyon csatlakoznék, ha valaki a Pytheas hazájának a fönikiakkal való közlekedéséből származtatná az effélét. Sőt annak oka a XVII. és XVIII. század nyelvészeti felfogásában rejlik. A görög és latin

irland (*thual* = éjszaka) szóból magyarázgattak. De meg lehet emlékeznünk, úgymond Kosk., hogy a finn nyelvekben is van szó, mely a Thule névhez hasonlít, s az a finn *tuuli*, a permi *tíl*, stb. magyarázól *szél*. Azt lehet hát gondolni, hogy azon hely, a hol Pytheas kikötött, az ottani nyelvben *tuulen-maa* vagy *tuuli-niemi* (szél-föld, szél-sziget) neveztetik vala, s hogy Pytheas ebből csinálta a híres *Thule* szót. Hisz Norvégiában még most is találhatik sok helynév, mely a finn nyelvből való. Így Bergentől keletre, az Osterfjord vizénél *Thuenes* van, mely hajdan *Thulu-nes* volt, s eredetileg *Thuuli-niemi* lehetett, csakhogy ez a hely sokkal délebbre esik a Pytheas Thuléjánál. Azt meg kell vallani, mond Kosk., hogy a Thule névnek nyelvbéli származása örökös homályban fog maradni, s hogy annak finnsége nem valószínűbb mint irlandiassága.

Mintán írónk megigyekezett mutatni, hogy mi lehetett tulajdonképen a Pytheas Thuléja, azt is vizsgálat alá veszi, a mit ugyanazon utazó éjszaki Európáról látszik beszélteni. Polybius tudósítása szerint Pytheas azt is írta volt, hogy Thuléból visszatérte után, egész Európát megkerülé Kadixtól fogva a Tanaisig. A Tanaisról, Donról, azt regélik a régiek, hogy egyik ága az éjszaki tengerbe szakad, másik ága a Maeotisi tengerbe folyván. Világos tehát, hogy a Viszlát a Don ágának veszik vala. Ezt tudva, a Pytheas kerülő útja Spanyolország déli csúcsától a Vizsla torkolatjáig ért, odáig t. i. a hol borostyánkővet szedtek régtől fogva, s a mely környéken a Lampsacus Xenophon tudósítása szerint *Baltia* sziget vala.

V. A római kor tudomása éjszaki és keleti Európáról.

A földismeret nagyon lassan terjedt éjszak felé, mert még Augustus császár idejében azt állítja vala Strabo, hogy az Elbén túli vidékek egészen ismeretlenek. Pomponius Mela megnevezi a Codanus öblöt („Super Albim ingens Codanus sinus magnis parvisque insulis refertus est“), a melynek partjain a kimberek és teutonok, meg

nyelvek és irodalmak művelése és tanulása első korában csak a sémi nyelvekre, s köztök előbb a héberre, a biblia miatt, azután az arabra is fordítanak figyelmet. A mit tehát a görög és latin nyelvből nem lehetett megmagyarázni, azt szivesen a héberből magyarázgaták. Így többi közt a lapp nyelvet is a héberből származtatják vala, mint minálunk a magyart. Nem csuda tehát, ha a *Thule* szónak gyökerét is a héber nyelvben keresték.

Germániának szélső népe, a hermionok, laknak. Sarmatia, így folytatja Mela, a tenger felé keskenyebb, mint belül, a Viszla teszi határát. Azután Ázsia következik, melyet a szküth népek laknak, a hol az az örökös hó s a szenvedhetetlen hideg miatt lehetséges. A mit Pli-nius hozzáteszen, az eléggé zavart, de megnevezi a „*Scandia, Dumna, Bergi*“, s a mely legnagyobb, a „*Nerigo*“ szigeteket. *Nerigo* nyilván Norvégia, *Scandia* vagy *Scandinavia* pedig = *Scandin-avi*, vagy *Skandin-ey*, azaz Skandin-sziget, mely név Svédország *Skonen* (Skaan) nevű tartományáé. Tacitus Germania leírásában Svédország két népét említi meg, a gótokat és szveaiakat (Suiones), meg ez utolsókön túl a *Szitonokat*, a kikén túl a Jeges tenger volna, „*caetera similes uno differunt, quod femina dominatur: in tantum non modo a libertate, sed etiam a servitute degenerant.*“ A Tacitus szitonjai, úgymond Koskinen, hihetőleg Skandináviának finn fajú népe, melynek neve talán a *seida*, *hiite* névből való. Megjegyzésre méltó hogy már itt találkozunk a női uralkodóról való hirrel, a melyet a bremai Ádám ezer évvel utóbb megújított („*postea longis terrarum spatiis regnant Sueones usque ad terram feminarum*“). Ez talán nem éppen mese, mond Kosk., hanem úgy látszik, hogy a *Kainun-maa* = kajaniak földje, már Tacitus idejében ismeretes vala a skandináv germánok előtt. A *kainun* szót *qven*-nek értették talán, mely a skandináv nyelvben asszonyt jelent, angolul *queen* királynő, s így lett a *Kainun-maa*-ból *terra feminarum*.

A suionoktól Tacitus előadása megint a keleti (Balt) tenger dél-keleti partjaira tér, azt az utat követve, a melyen a skandináviak a szárazföldre szoktak járni. Ott megemlíti az *eszt* (Aestyi, Aestii) népet, a mely szokásaira a germánokhoz, nyelvére nézve a britekhez hasonlítana, s az istenek anyját tiszteli (*matrem deum*)²⁸).

²⁸) Az asszonyok földje is olyan képzelet, melyet sok népnél találunk. A görögök amazon-jai híresek, később azok is mind távolabbra esnek, a mint a földirati tudás előrehaladt, mert egy jól ismert tartományban se lehet azokat megtalálni, következésképen mindig ismeretlen földeken keresték azokat. Végre a finnek közt gyanították a „*terra feminarum*“-ot, mire a *Kainun-maa* = Quenland alkalmat is szolgáltattott.

Nevezetesebb előttünk az, hogy Tacitus a szitonokat asszony-uralóknak mondja, s az esztekről azt beszéli, hogy az istenek anyját tisztelik. „*Matrem deum venerantur*“ ír Tacitus, Koskinen, *matrem deum* = *deorum*-ot olvas, s így fordítja is, mint látjuk. De némely kiadásban *matrem deam* áll. Nem járhatok utána, vajjon a *deam*-féle alak gyakrabban előfordúl-e Tacit-

A vasat ritkán használja, de a földmivelést buzgóbban űzi mint a germánok; a tengert is járja, s szedi a borostyánkövet (succinum), a melyet *glesum*-nak nevez. Ez az elbeszélés, folytatja Kosk. világosan mutatja, hogy a szóban lévő eszt nép a Viszla keleti mellékein lakott, ugyanott, hol Jordanis szerint a IV. században az Ermanarik gót királyt uraló esztek laktak vala, kik az V. században Nagy Theodoriknak Itáliába is vivének borostyánkövet ajándékol. A IX. században is ott tudja nagy Károly életírója, Einhard („ad litus australe Sclavi et Aisti et aliae diversae incolunt nationes“); még határozottabban jelöli lakhelyeiket Wulfstan (kinek utazását Alfred angol király fordította le), azt mondván: „A Viszle nagy folyó, mely Witland és Veonodland mellett folyik el, Witland az eszteké. . . . Ez az Eastland (Esztföld) igen nagy, benne sok város van, s mindenik városban király van; ott sok mézet és halat nyernek. A király és a gazdagabbak lótejet isznak; a szegények és szolgák mézet isznak. Sok háború van köztök.“ Koskinen véleménye szerint a Tacitus és Wulfstan esztjei azonosok ugyan, de nem a mai esztek, vagy virolaiak, kikre később ruháztatott ez a német név, mely keletit teszen, hanem azok lithván fajbeliek valának, kiket azután poroszoknak hittak. A *glesum* szó pedig, mely a német *glas* volna, bizonyítja, hogy német nyelvű népek által ismerték meg a borostyánkövet a rómaiak.

De ha a Tacitus esztjei nem a finn fajhoz tartoznak, az ő finnjei bizonyosan a mai esztek elődjei, úgymond Koskinen. Ismeretesek Tacitus szavai, a melyekkel a finneket leírja, de a melyekben, ha jól tekintjük, több a szép szólás, mint a valóság. („Nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur. Huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum.“ — Ilyen lakás csak a Földközi tenger valamely szigetén, Calypso-féle ember számára, képzelhető. — „Sed beatius arbitrantur quam ingemere agris, inlaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare. Securi adversus homines, securi adversus deos, rem difficillimam assecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset.“

---

tusnál; de úgy hiszem, a *deum* accusativus is lehet. Az a nevezetes benne, hogy csak ugyan asszonyi alak uralkodik az éjszaki finnek mondájában. *Louhi* azon alak; *Louhi*val vetélkednek a Kalevala hősei; *Louhi* fordul elő a finn hitregés mesékben is, mint a legtúlsó földnek hatalmas asszonya.

— Mind csak költői ömlengés —). Koskinen azt mondja ezekre, hogy szükségtelen annak megmutatása, hogy a Tacitus által leírt fennek (finnek) nem a Kalevala népe, jöllehet azon fajhoz tartoztak is, mint a lappok és a szuomiak. Fajbeliségüket ugyan a névnél egyéb nem bizonyítja, de a név nem pusztán mondané. Már előbb kifejeztem véleményemet, úgymond, hogy a *finn* név eredetét a kelt nyelvben kell keresni, a melyből azt a germánok elkölcsönözték. A germánok eleven mozgása Skandinávián és a Viszla környékein megfoghatóvá teszi, hogy egy népfajt neveznek vala *finn*-nek mind Skandináviában mind a Viszla mellékein. Nevezetes, hogy arra a névre a Keleti, vagy Balt tenger délkeleti részén találunk először, a hol azt épen nem vártuk volna. Mégsem lehet Tacitusban kételkedni, mert valamivel később egy más író megerősíti a római író. Alexandriában Antonius Pius és Marcus Aurelius császárok uralkodása alatt Ptolemaiosz él vala, a ki az addig ismeretes földirati neveket teljes térképeken állítá össze. Munkája több és határozottabb földirati tudást foglal magában, mint akármely régi íróé. Másfelől azonban épen tudományának látszó teljessége azt gyaníttatja velünk, hogy abba nem mindenütt bízhatni; s valóban fordúlnak elő példái, hogy néha különösen csalatkozott. Ilyen példa többi közt a *Siatutanda* (*Σιατουράδα*) a frisiek földjén, mely helynevet Ptolemaiosz Tacitusnak (Annal. IV. 73.) „et ad *sua tutanda digressis rebellibus*“ szavaiból csinála. De ha eszünkbe jut, hogy az előtt nem rég a rómaiak egész Daciát elfoglalták vala, könnyen megfoghatjuk, hogy Ptolemaiosz tudása a Viszla környékeiről általában bizonyosabb. Ő a nevezett folyó keleti mellékein, éjszokról délfelé haladva, előbb a venedeket említi, azután a gythonokat, finneket (*γυθνοί*) stb. más sorban meg, a venedektől keletfelé haladva a *gálindaiakat* stb. említi meg. Hogy ezen gythonok a gótok, götök, világos: de föltetszik a *finnek* helye, a melyet Ptolemaiosz a gótoktól délre teszi. Minthogy neki határozatlan tudomása van Skandináviáról, s minthogy a Keleti vagy Balt tengert nem különbözteti meg a Jegestengertől: azt lehetne gondolni, hogy csalatkozott a finnek helyére nézve, s dél felé teszi a gótoktól, holott éjszak felé kellett volna tennie. De Strabon a Marobodus által Augustus császár idejében megalapított markoman hatalomról beszéllvén, mely hatalom a mai Csehországban vala, más kisebb népeket is említi meg, a melyek azon hatalom alá tartoznak vala, így „καὶ κεντρήσαστο, πρός

οἷς εἶπον, Λουίους τε, μέγα ἔθρος, καὶ Ζούμους, καὶ Βούτονας stb. s maga alá veté az említettekén kívül a Luioiakat, Zum-okat, Buton-okat.“ A *buton* nevet *guton-goton*-nak értik és olvassák rendszeren: úgyde ezek a *guton, goton*-ok épen a Ptolemaiosz-féle *gython*-ok volnának, s ekkor épen nem csuda, ha ez utóbbi *finneket*, az előbbi író pedig *zum*-okat tud a gótok mellett; a *zum* saját szuomi, a finn pedig idegen neve ugyanannak a népnek. A véletlen egy antiochiai pénzt örzött meg Kr. u. 253-ról, melynek felirata Volusianus császárt „*αὐτοκράτωρ καίσαρ Γανδαλικός, Φινρικός, Γαλιδικός*“ stbinek nevezi, mert a Duna mellett a szarmatákkal hadakozván, a gandal és finn népeket is meggyőzé. Tudjuk, hogy a gótok azon időben már a Fekete tenger felé költöznek vala, s ha Ptolemaioszt követjük, ezen népmozgalomban a venedek éjszaki, a galindaiak pedig éjszak-keleti határosai lettek a finneknek. Nagyon hihető tehát, hogy Gallus császár idejében a gótokkal együtt finnek is tolódtak a Duna felé, s megütköztek a rómaiakkal; lehető, hogy más népnevek alatt is finnek rejlenek azon időben.

Ptolemaiosz földiratában és Volusianus császár pénzén utoljára találjuk a finneket a Keleti tenger déli oldalán; ezentul Skandináviából hallik csak a finn név. Jordanisnak bővebb tudomása vala a nagy félszigetről, melynek népei közt a „*Rerefenmae*“, és „*Finni* mitissimi, Scandzae cultoribus omnibus mitiores“ számlálja elő. Procopius ugyanazon Skandináviában a *skriithfinneket* (Σκριθίφινοι) írja le²⁹⁾. Paulus Warnefridus (Gesta Longobardorum cap. 2.) még a nevet is meg tudja magyarázni. „Huic loco *Scritobini* vicini sunt. . . . Hi a saliendo, juxta linguam barbaram, etymologiam ducunt. Saltibus enim, utentes arte quadam ligno incurvo in arcus similitudinem, feras assequuntur. Apud hos est animal, non satis assimile cervo, de cujus ego corio, ut fuerat pilis hispidum, vestem in modum tunicae, genu tenus aptatum, conspexi, sicut jam fati *Scritobini* utuntur.“ A régi skandináv nyelvben *skridha* annyi mint *hiikto*, azaz hó-talpakon járó. Messzire el volt terjedve Európában a lappok híré, s Paulus Warnefridus egy iramszarvas-bőrbundát is láta egyszer. Alfred király a sveiaiaktól éjszak felé a Cven-landot (Kainun-maa), nyugat-éjszak felé a *Scride*-finneket, nyugat felé a

²⁹⁾ Mind Jordanis mind Procopius tanuságát a finnekről bővebben hoztam fel a *Vogul föld és nép* című munkának 326–328. lapjain.

nordmannokat helyezi. Othar (Alfred fordításában) a Scride-finneket csak finneknek nevezi (finnas); lassankint elenyészik a *skrit*-finn név.

Ptolemaiosz után néhány évtizeddel, vagyis a harmadik század elején, a gótok a Keleti tenger partjairól dél felé húzódtak, s Hermanarik gót király közvetlenül a hunok előrohanása előtt a Keleti tengertől a Fekete tengerig terjeszté ki birodalmát. Jordanis előszámlálja az alávetett népeket, így: „Habebat siquidem quos domuerat: Gothos, Scythas, Thuidos, Inaunxis, Vasinabroncas, Merens, Mordemsimnis stb.“ Az ismeretlen neveket más-másképen magyarázzák. A gótok és szküthák kérdés alá sem jöhetnek, a skythák, Koskinen értelme szerint, szlávok lévén. A *thuid* névből Kosk. a *csúd* nevet ismeri fel, — itt fordul elő legelőször a csúd név, úgy mond, s a szót a következő Inaunxis-szal így olvassa: Thuidos in Aunxis, a mint áll is a közönséges kiadásokban, s a mi finnül ezt teszi: *Tschudit Aunuksessa*, azaz Aunuks-ban lévő csúdok. Bajos ugyan mondani, hogy mily régi az *Aunus* (genitiv. *aunuksen*, a szó töje tehát *aunukse*) név, mely mostanában az egész Onega tó (Äänis-järvi) környékeit magában foglalja, s nyugatra a Ladogáig ér. De megjegyzésre méltó az, hogy az Onega tó déli partjainak hosszában mai napig lakik egy finn néptörzs, melyet az oroszok csúdnak neveznek. Sjögrén bebizonyította, hogy az úgynevezett Häme finn törzs, vagyis a tulajdonképi finnek, valaha ott laktak vala; s ha látni fogjuk, hogy a Jordanis említette következő népek is ott kereshetők: akkor ez az olvasás: „Tschudi in Aunxis“ nem látszik majd felette merésznek. Következik *Vasinabroncas*, vagy ha két szónak olvassuk, tehát *Vasina*. Már Schlözer és mások is a finn *Vesz* népet gondolák lappangani ezen név alatt, melyet Nestor krónikája a Fehértó (Valgetjärvi, Bjelosero) mellékére helyez. Ez a nép és a neve nincsen meg többé: azonban igen hihető, hogy Jordanis csakugyan azt érti. De a *Broncas* vagy *Bovoncas*-ra nézve lehetetlen elfogadható magyarázatot kigondolni. Schafarik a Beormas, Biarm, Permieket látja alatta, de az bizonytalan, úgy mond Koskinen. Ellenben nagyon világos, hogy a Jordanis *Merens*-je és *Mordens*-je a Nestor *Merja*-ja és *Mordva*-ja, finn népek. A *meri-k* vagy *merja*-iak a vesziék közelében laktak vala, s hihetőleg a cse-remiszekhez tartoztak, a kik maig a *mari* nevet viselik. A *mordvaiak* máig az Oka keleti mellékein laktak. Hajdan erős nép lehettek,

mert gyakran emlegetik az írók. — E négy finn fajú nép neve azt a becses tudósítást adja nekünk, hogy a finn népek már a IV. század végén ugyanazon helyeken és azon rendben laknak vala, melyben Nestor idejében, a XI. század vége felé, mert ő is a csúdokat, merjákat, muromaiakat, veszeket és mordvaiakat finn népekül számlálja elő. Jordanisnak csak két finn csoportról, a nyugati finnról és a Volga mellékiről, van tudomása: de kétségtelenül áll, hogy azok keleti oldalán a permi és ugor csoportok az Ural mind két felén laknak vala egy folytában. Ezen vidék mivoltáról és mozgásairól mit sem tuda akkor a történelem, csak ez az egy tűnik szembe, hogy a finn fajnak nyugati része már leülepedett s századok óta bírta helyeit, ellenben a keleti része forr még nyughatatlanul, s kezdi már délnyugat felé kiönteni áradatját. Ennek útja oldalt hagyja a nyugati finneket, míg maga az áradat egész Európát megmozgatja. „Azon időszak, mely most következik, a népek nagy költözésének szaka, s az némely tekintetben a finn fajnak leghatalmasabbja, mely az egyszer közvetlenül hata a világ eseményeire. Szükségesnek tartom tehát ezt bővebb vizsgálat alá vetni, szorosán tárgyalván azon népnek mivoltát, mely eme nagy mozgalmat megindította.

VI. A hunok eredete és nemzetisége.

A hunok Kr. u. 375-ben tűnnek elő. Honnan jöttek, s milyen nép valának, azt különbözőképen akarták már elhatározni. Én, úgymond Koskinen, egymás mellé rakom a tényeket, s ezekből fogok következtetni.

Első tény az: a hunok már két száz évvel azelőtt, hogy a Dunához értek, a Volga mellett tüntek volt fel más népek közt. Legelőször Ptolemaiosz említi meg őket („μεταξὺ δὲ Βασσιτρῶν καὶ Ρωξολάρων Χοῦροι“), de a hely, a melyet nekik ad, bizonyosan nagyon nyugatra esik. A Ptolemaiosz *chun*-jai nem mások, mint a későbbi *hun*-ok, *unn*-ok, *chun*-ok, de lakóhelyöket az európai Szarmataságban, a földírónak önkénye határozta meg. Száz évvel utóbb a Volga torkánál, a Káspi tenger nyugati vidékein, találjuk őket, még pedig két bizonyosság szerint. Az egyik Dionysius Periegetesé, ki a III. század végén írta, s ki a Káspi tengertől éjszak felé előbb a szküthákat, kik az éjszakai tenger mellett laknak vala, a hol az a Káspi tengerbe ömlik, s azután az *unn* okat helyezi. Megerősíti azt

Chorenei Mózsés (arméniai író), ki azt beszéli, hogy a III. század vége felé Nagy Tiridates a Kaukazonon túli népeket legyőzé, s azokat a *hunk* (így nevezik vala az örmény írók a hunokat) földjéig üzé. Ha még Ammianus tudósítását is a 375-dik évi hunokról hozzá tesszük, miszerint azokat, kik a Maeotis tengeren túl a Jeges-tengernél laktak, nem nagyon ismerték vala a régiek („Hunorum gens, monumentis veteribus *leviter* nota, ultra paludes Maeoticas glacialem oceanum accolens“), bizonyossá lesz, hogy a hunok már egyikét száz évig laktak volt Európa szélein, mielőtt a római birodalom hatalmukat megérezte.

Honnan jöttek volt, azt az európaiak nem tudják vala, s az újabb vizsgálók is egyre ide-oda tapogatnak. A rómaiak, nem szívesen hagyván el a régi neveket, a „királyi skythák“ nevét hozták fel, mely Herodotus által volt megszentésítve; így Zosimus, ki egyébiránt azt mondja, hogy a hunok az előtt ismeretlenek voltak; így a római Romulus is Priscusnál *ἄνδρας τῶν βασιλείων Σκυθῶν*-nak nevezi. „Hanc gentem Herodotus refert, így szól sz. Hiernonymus, sub Dario rege Medorum viginti annis Orientem tenuisse captivum, et ab Aegyptiis atque Aethiopibus annum exegisse vectigal.“ Itt Sz. Jéromos menten a hunokra érti, a mit Herodotus a Scythákról beszélt, de nem Darius idejében, hanem a régi méd királyok idejében. S ezt a felfogást követi Agathias is, azt mondván: „Az unnok nemzetsége hajdan a Maeotis tengeren túl éjszak felé lakott, inkább éjszak felé a Tanaisnál, mint a többi barbár népek, melyek az Imauson innen Ázsiában laknak. Ezek mind közösen a scytháknak és unnoknak nevét viselik, de külön népekre oszlanak, ugymint, Kotrigur, Utigur, Ultizur, Burugund népre.“ (*Οὗτοι δε ἄπαρτες κοινῇ μὲν Σκύθαι καὶ Οὐννοι ἐπωνομάζονται, ἰδίᾳ δὲ κατὰ γένη, τὸ μὲν τι αὐτῶν Κοτριγούροι, τὸ δὲ Οὐτίγούροι, ἄλλοι δὲ Οὐλίτζούροι, καὶ ἄλλοι Βουρούγουνδοι*). A gótok, mentegetvén félelmöket a hunoktól, mesés eredetet tulajdonítanak nekik, mit Jordanis elbeszél. De még később is koholának meséket felőlök. Constantinus Manasses azt meséli, hogy Sesostris király ajándék által szövetségbe vonván a hunokat, miután egész Ázsiát meghódította volt, ezeknek Assziriát adá oda, s nevöket *parthussá* változtatá el. Nem több hitelt érdemel az a felfedezés, melyet Czoernignél találunk (*Ethnographie der Österr. Monarchie*, Wien 1855, III. 14.), s mely szerint Egyiptomban a Karnak egyik romján az I. Menefta által legyőzött népek nevei közt az *unnu* név

is előfordúlna. Igaz, úgymond Koskinen, ninesen módom e dolog szoros megvizsgálására (Czoernig Roscellini-t hozza föl forrásul)³⁰⁾, de kétségen kívül olyféle tévedés van itt, melyet 1836-ban Lassen követe el, a Darius feliratában a népnevek közt *huná*-t olvasván, s ezt a nevet a hunokra alkalmazván, holott *jauna*-t kell olvasni, mely név az *iónokat*, azaz görögöket, jelöli.

Több figyelmet érdemel *Deguignes* véleménye, hogy a *hunok* ugyanazok a sinai évkönyvekben emlegetett *hiung-nu* kkal, kik ellen Kr. e. 214 tájban a nagy sinai kőfalat építették. *Deguignes* oly világosnak tartja vala emez azonosságot, hogy annak bebizonyítására elégnék hívé a nevek hasonlóságát. *Klaproth* megkétlé a hirtelen eldöntés alaposságát, s mások helyeslék a *Klaproth* véleményét, miszerint a hunok a finnekhez, a sinai *hiungnu*-k pedig a törökökhöz tartoztak. Mégis *Deguignes* érdeme az, hogy elsőben igazítá a sinai forrásokhoz a vizsgálók szeméit. Eme források szerint ezek volnának Közép-Ázsia régibb történetei: Azon török népcsoportok, melyek a sinai birodalom éjszaki határain az Amur és Szelenga felső mellékein évezredek óta őrzötték vala nyájait, s gyakran berohanának a mennyei birodalomba, legrégebb időkben a *hun-io*, utóbb *hien-jun*, s végre a Han nemzetség császárai idejében (Kr. e. 207-től fogva) *hiung-nu* nevet viselék. Lassankint egy hatalommá egyesülvén, Kr. e. 200 tájban igen félelmesekké lőnek. Uralkodójok, a *čen-ji*, olykor a sinai császár lányát vevé feleségül. Ugyan abban az időben a sinai birodalom nyugati határain egy tibeti nép, a *je-či*, vagy, mint utóbb nevezték, a *jeta*, *jita* nép, lőn hatalmassá, egyszersmind felkölté a *hiungnu*-k irigységét. Ezeknek *čen-ji*-ök, *Maotun*,

³⁰⁾ Mind ezeket *Fejér György* is felhozza, az „Aborigines et Incunabula Magyarorum ac gentium cognatarum, populi Pontici, Pontus” (Budae 1840) című munkája 31, 32. lapjain, de nem kételkedve, mint Koskinen. *Fejér* előbb egy német idézetben, mely *Roscellini*, Monumenti dell’ Egitto e della Nubia P. III. Monum. Relig. Tav. XLVI—LXI-re hivatkozik, a karnaki felírást ismertetvén, azt teszi hozzá: „Ast monumentum isthoc, cum nudum nomen unicum prodat, ad Septemtrionem, uberiorem exposcit illustrationem.” S afféle illustratiót *Constantinus Manasses*-ben talál, melynek értékét Koskinen méltán semmisnek tartja. Azután hivatkozik *Fejér* a *Darius* feliratára, mint azt 1836-ban *Lassen* olvasá, de a melyet az újabb vizsgálatok *jauna*-nak olvasnak, mit a nevek sora is helyesel: *Kappadokia*, *Saparda* (nyugati Kis-Ázsia), *Jauna*, tengeren túli *Saka* (*Herodotus* skolot-jai) *Koskinen* *Oppertre* hivatkozik, *Expédition en Mésopotamie* II. 167. l

Kr. e. 201 tájban nagy győzelmet vön a *je-či* népen, s 177-ben egészen hatalma alá hajtá. Utódja Laošang újra megtámadá Kr. e. 165-ben, s kiszorítá országából. Egyik része dél felé, a *Hoangho* forrásai felé, vevé magát, s *kis je-či* néven nevezteték; de nagyobbik része nyugat felé a Dzungar földre futa, az Ili folyó mellékeire, a melyekről a kizavart *Su* vagy *Se* nevű nép a Jaxartes síkságaira vevé magát. Nem sok idő múlva egy más nép is, a *hien-siun* vagy *u-sun* nép, futa nyugat felé a hiungnu-k elől. Az u-sun-ok elérkezte miatt a *je-či* nép az Oxus mellékeire szorula Kr. e. 126 és 127 táján. Ott a görög baktriai urodalom, mely a parthusok csapásai alatt oszlófélben vala, teljeséggel elenyészék, s a *je-či*-k az úgynevezett *ind-szkytha* birodalmat szerzék az Oxus mellékein. Ez a birodalom eleinte öt részre vala felosztva, de Kr. e. 16-ban egy uralkodó alá egyesüle, s *kuei-suang* nevet vön fel, melyből az örmény írók *kušans* nevet csináltak. A VI. századig Kr. u. álla fen a *je-či* vagy *je-ta* hatalom az Oxus mellékein, s a perzsák nyilván a *jeta* névből csinálák a *haiihal*, *haiathelah* és *haiathelainn* nevet, melyet a büzantínusok *eftalita*, *neftalita* (*Εφθαλίται*, *Νεφθαλίται*) névre fordítának. De megjegyzésre méltó, hogy a büzantínusok az *eftalita* népet *fehér hunok*nak is nevezik vala. Kérdés már, vajjon az Oxus-melléki jeták rokonsági viszonyban állottak-e azon hunokkal, kiket a büzantínusok a Duna mellékein kezdének megismerni? Procopius határozottan tagadja, mondván, hogy a neftalitáknak se külsejökre, se szokásaikra és életmódjukra nézve nincsen közök a Duna melléki hunokhoz, am azok régtől fogva földmivelők, ezek meg nyájörzök lévén. A sinaiak jobban ismerik vala Közép Ázsiának népeit, s azok szerint a jeták nyelve egyaránt különbözött a mongol és török nyelvtől, s hasonlított a tibetihez. Mind ebből azt lehet következtetni, hogy a *fehér hunok* neve talán következő okból támadt: Az úgynevezett *eftaliták* gyakran berohanának a perzsákkal együtt Sírjába; ugyanezen tartomány a valóságos hunoktól is sokat szenvedé, kiknek félelmes neve nagy benyomást tesz vala a lakosok elméjére. Akár a hadviselés akár más eljárás hasonlóságánál fogva-e, nem tudni, de valószínű az, hogy így támadt a *fehér hún* név.

Felső Ázsiában a *hiungnu*-k hatalma Kr. u. 46 tájban két felé oszlék. A déli hiungnu-k a sinai birodalom alá kerülének, az éjszaki hiungnu-k ellen pedig a sinaiak összeszövetkőzteték a határos népeket, s legyőzék őket 90 tájban. A legyőzött éjszaki hiungnu-k nagyobb

része a *sian-pi* mongol nép közzé vegyült, a többi része nyugat felé fut a Irtis és Ural közti erdőségeibe. Ez után nem sokat, de annyit mégis beszéll rólok a sinai történelem, hogy lássuk, mikép az Irtis és Ural közt új hatalmat szerzének, mely dél felé terjeszkedett. A IV. század közepében az Amur felső vidékein új mongol hatalom támadt, a *topo* vagy *juan-juan* hatalom. A török népek nagy része nyugat felé rohana azokra a népekre, a melyek Európa szélein tanýáznak vala. Kétségen kívül ez a lökés veté a hunokat a Volgán által Európába. Nem csudálkozunk tehát, úgymond Koskinen, hogy Deguignes a hunokat és hiungukat egyszeribe azonos népnek tartá, mert hasonlatosság is van a két nép szokásai és életmódja közt, a mint azokat a sinai és európai írók leírták. Mégis óvakodni kell itt a hamar eldöntéstől, mert Felső Ázsia népeinek majdnem egyenlők a szokásaik és életmódjuk.

Még kevesebb útbaigazítást ad a hunok külseje, melyet azon kor íróji, többnyire félelemből, túlságig eltorzítanak, s melyet vad szokásaik (arczaik megvagdalása stb.) még vadabbá tesznek vala. Igen valószínű, a mit Thierry Amédée gondol, hogy valaha mongolok lehettek a hunok urai, s ezek alakja a nemesség külső ismeretöje lévén, azt a hunok közt lábra kapott szokás utánozni akarta. De hogy magok a hunok nem mongolok, úgymond Koskinen, az iránt kérdés sem lehet, mert azon időben a mongolok még távolabb laknak vala Ázsia keleti térein, a reájok kerülő sort várván. Egyedül a törökség vagy szuomiság jöhet kérdésbe a hunoknál, s az újabb vizsgálók közt ki erre, ki meg arra hajlik. Ha a régi írók annyi tudósítást hagytak volna nekünk a hunok nyelvéről, a mennyit külsejükről és szokásaikról beszéllenek, nem kellene egyéb bizonyíték a nemzetiségök megalapítására. De arra nem gondolának a római és görög írók. Kevés hun szót jegyeztek fel, s azok sem adhatnak megbízható tanúságot. Priscus, a ki 448-ban utazék Attilához, kétféle hun italt említ meg, medos-t és kamos-t (*μεδος, κάμος*). Az utolsóról mondja, hogy árpából készült; lehet, hogy a medos készült árpából, azt hogy az *méhser*-féle volt, mert ha a kamos a tatároknál ismeretes *kumis*z, az ló-tejből készül. Jordanis a tort, melyet Attila sirján ülének, *strava*-nak, Lactantius Placidus *straba*-nak nevezi: e szó, már külsejenél fogva, se török se szuomi. Jordanis a Deneper ágait, a merre a hunok vissza felé futának, *Hunnivar*-nak nevezi („partes Scythiae, quas Danapri amnis fluenta praetermeant,

quae lingua sua Hunnivar appellant); nem mondja meg a szónak jelentését, de, úgymond Koskinen, eszünkbe jut mindjárt a magyar *vár* szó, ezekben: Temesvár, Hungvár³¹⁾. Vannak még hun tulajdon nevek is, a melyek hangzásából lehet valamit következtetni, ámbár értelmök ismeretlen előttünk. Klaproth ítélete döntő e tárgyban, úgy gondolja Koskinen, s ő azt mondja, hogy azon nevek legnagyobb része olyan, melyet a török száj, a mássalhangzók összetorlása miatt, ki sem bír ejteni; ugyanez okból ama nevek mongolok sem lehetnek. Ellenben azt igyekszik megmutatni a híres nyomozó (Klaproth), hogy azon nevek többnyire a magyar nyelvből magyarázhatók, p. o. *mundzuk* = mentség, *Attilas*, vagy *Etsel* = aczél, *Ernak* = hirnagy, *Oktar* = oktató stb. „Nézetem szerint, mond Koskinen, alig lehet ezen bizonyítás ellen vallami érvényest felhozni³²⁾, ámbár óhajtani lehet, vajha világosabb példák maradtak volna fel a hunok nyelvéből. De azt hiszem, képes vagyok a hunok szuomiságát más bizonyítékkal is támogatni.“

A hunok elérézése azon áradatnak első hulláma, a mely öt száz évig zúga a Volgától a Duna felé. A hunok után bolgárok, avarok, végre a magyarok következének; s azon idő folytában két birodalmat találunk a Volga mellékein, a bolgárok és kazarok birodalmát. Ha már be lehetne bizonyítani, hogy ezen népek közt világosan szuomi fajnak is voltak, s másfelől, hogy ezekkel a hun nép rokon vala, akkor igenesen következnék, hogy a hunok is a szuomi fajhoz tartoztak. De ezen az úton is akadályokra találkozunk, melyek megzavarják a vizsgálást, s könnyen félrecsalják a nyomozót. A legkülönösebb akadály abban áll, hogy az azon időbeli történetíróknál a népnevek bizonytalan jelölésüek. Valamint a szküthák nevét sokáig mindenféle külön eredetű népeknek tulajdonították,

³¹⁾ A *hunnivar*-ra nézve lásd a „Vogul föld és nép“ 349. lapján álló jegyzetet, a melyben Jordanis szavai felhozvák, melyekből kitetszik, hogy a *hunnivar* a Deneper ágait teszi. „A hunivar lehetne tehát *hun-ér* és *hun-árok*, — ha tudnók a hun nyelvet.

³²⁾ Klaprothnak itt felhozott hun-név magyarázatai, nyelvészetileg tekintve, merő játékok, melyek Otrókoci Foris Ferencz („*Origines Hungariae stv. Franequerae 1693.*“) nyelvészetére emlékeztetnek. Otrókoci, munkája XII. fejezetében, az Attila szót *aczélos*-ra, a Mundichus-t, *mond az okos*-ra magyarázza, mely utóbbi ép annyi nyelvészeti joggal bír, mint a Klaproth *mundzuk* = mentség“-je.

melyek egymásután és egymásmellett uralkodának azon a téren, melyet a Herodotus idejebeli szküthák bírtak volt: úgy a hunok neve is minden népre rámaradt, a mely utánok következett. A bizantinus írók hunoknak nevezik vala a bolgárokat, avarokat, magyarokat, sőt azt a nevet a Káspi tenger keleti vidékein tanyázó törökökre is kiterjeszték. Midőn pedig a török név vált híressé, akkor meg ezt a nyugati népeknek is adják vala; s így a bizantinus írók nemcsak a kazarokat, hanem a magyarokat is törököknek nevezék. Valamint ezen névzavar miatt a magyarokat nem lehet török néppé tenni: azonképen nem szabad menten hunoknak tartani minden népet, melyet hébe-hóba hunnak neveznek.

Csak egy nép van ezek közt, a melynek igaz eredetéről nincsen kétség, s az a magyar, a melyet az újabb kor nyelvésze a szuomi fajhoz számít. Ha a magyarok mondájában bizni lehetne, a magyarok és hunok azonegy anya-fának két ága volnának, s Attila birodalma nem volna más, mint a magyarok történeteinek első időszak. Kérdés tehát, vajjon eredeti-e ama monda, s megvolt-e már a magyaroknál ideérkezésök korában, vagy csak később kapott az fel nálok Pannoniában, a hol Attila és a hunok emlékezete mondákban és énekekben él vala? Az első nem lehetetlen, ámde nem is bizonyos. A másik meg természetes, miszerint az utóbb érkezett magyarok szivesen tulajdoníták magoknak a hunok nevét. Ebből az következik, hogy a magyar monda történeti bizonyítéknak men fogadható el.

Szorosabban be lehet bizonyítani azt, hogy a hunok és bolgárok egy törzshöz tartoztak. A bolgárok először 485-ben tűnnek elő, tehát 16 évvel azután, hogy a tulajdonképi hunok Attila fíjainak vezérlete alatt utoljára beütöttek a római birodalomba. A bolgárok is a Don vidékeiről törekedének a Dunára. A keleti gót Theuderik, a ki nem rég consuli méltóságot nyert vala Konstantinápolyban, győzelmet vőn rajtok, s Ennodius megdicsérvén Theuderiket azt mondja, hogy azt a népet győzte le, mely annak előtte mindent tehetett, mert senki sem állhat vala ellene. Hasonlóképen a keleti gót király Athalarik hunoknak nevezi a bolgárokat. Így szólnak az emberek, mikor Attila hunjainak emlékezete még új vala, s nevök még nem vált bizonytalanná. Ezenkívül a történetek folyása is, a hunok elfogyása s a bolgárok feltünése, azt mutatja, hogy a két nép egy törzsű, s hogy azon hunok, kik Attila halála után hátra

nyomattak, más névvel és szaporodott erővel, talán új rokon csapat vezetése alatt, térének vissza. Azért találjuk ugyanazon néphadakat a hunoknál és a bolgároknál. Jordanis, a keleti Európa népeit a VI. században előszámlálván, megkülönbözteti ugyan a bolgárokat a hunoktól, de ez utóbbiak között a *kutziagir*, *savir* és *hunugur* hadakat említi; s ugyanezen néphadakat a bolgárok és avarok között is találjuk. A *kutrigurok*, *kotzagerok* nyilván a Jordanis *kutziagir*-jai; az *utigurok*, *onogurok*, *unnugok* a Jordanis *hunugur*-jai. Ebben, valamint a *saragur*, *wrog*, *ugur* nevekben is nyilván az *ugur* név rejlik, a melyből az *ugor*, *unger* (a vogulok és magyarok neve) származik. Az a nép is *ogor* vala, a melytől az avarok eredtek. Hogy mind ezen népek finn és nem török eredetűek, az nagyon valószínű, mert a X. században a besenyők valának az egyetlen hatalmasabb török nép, mely a Volgán által Európába tört volt, s ezek érkezése a IX. század vége felé esik.

Theophanes, IX. századbéli író szerint, Nagy Bulgária a Maeotis és a Kufis folyó közt terjedt el, s ott valának rokonaik, a *kotragok* (kutrigurok) is. Az ország uralkodójának, *Krobat*-nak, öt fija vala, kik meghasonlának s eloszták a népet. Egyikök a Donon menté által, hármuk a Dunára és tovább vonulának, a kisebbik rész, *Batbajan* alatt, a régi lakhelyen marada. Ezt a *Berziliából* érkező kazarok legyőzték és adófizetővé tették, mi a VII. században történtek. — Utóbbi tudósítások Nagy Bolgárországot éjszakiabbra, a közép Volgára, teszik, mi alkalmasint a bolgárok eredeti fészke. X. századbéli arab írók a volgai bolgárok nyelvéről világosabb tudósítást adnak, mely annál nyomósabb, mert az illető írók maguk utazának oda. Ekkor az alsó Volga mellékein a kazarok hatalma vala, *Itil* nevű fővárosával. Éjszakiabbra laktak vala a *burtasz*-ok, a kikben az újabb vizsgálók a török fajú csuvasokat ismerik fel. Még éjszakiabban Bolgár ország vala, *Bulgar* nevű fővárossal, mely nagy kereskedést űz vala. Itilből Bulgarba, a folyam ellenébe mentén, két hónapos út vala; a folyamon lefelé visszamentén, húsz napos út vala. A kazarokról azt írja *Ibn Foszan*, hogy nyelvök mind a török mind a perzsa nyelvtől különbözik; hogy a kazarok külseje nem olyan mint a törököké; hogy a kazarok egyik hada *karakazar*-nak, az az fekete kazarnak, neveztetik, mert barna sárgás színű, a másik hada még fehér s szép. Ugyanezt mondja *Istakhri* a 951. évről, ámbár azt is megemlíti, hogy *Itil* lakosai muhammed

hitűek, de török nyelvűek. De hogy a kazarok nagyobb része a finnséghez s nem a törökséghez tartozott, azt Koskinen így akarja bebizonyítani. A *kara* = fekete, szó, mely török, úgymond, nem bizonyít egyebet, mint azt, hogy török szomszédok nevezik vala így a kazarokat, vagy egyik részöket. A kazaroknál szokásos tisztnevek (*khatun* = királyné, *pech*, *peg* = fejedelem), valamint a Volgának török neve *Itil* sem bizonyítanak egyebet annál, hogy a kazarok eme szókat a törökből kölcsönvették. A *Jujk* szó = finn. *joki*, folyó, viszontag finnséget bizonyít. De az a név, mely legvilágosabban a kazar nyelv finnségét mutatja, a *Sarkel* váré, melyet görög építészek 835 tájban a Don mellett építének. *Sarkel* fehér házat jelent, s így nevezi azt Nestor is: *biela vieša*. Hogy a török nyelvből a szónak emez értelme nem magyarázható meg, azt Zeuss is megengedi, a ki a kazarok törökségét vitatja. Ellenben a finn nyelvekben megtaláljuk a megfelelő szókat; a vogul nyelvekben *sar* fehér, s *kel*, *kuel* ház; a magyarban *sárga* és *hely*³³⁾.

A bolgárokról mind *Isztakhri* mind *Ibn-Haukal* azt mondja, hogy nyelvök kazarféle, s hogy a burtaszoknak más nyelvök van. Ha már bizonyos, hogy a kazarok nyelve finnféle, s a bolgároké is az, következik, hogy a hunok is a finnekhez tartoznak, mert a bolgárok azonosok a hunokkal. „Nem kell ugyan elfelejteni, hogy sok nagy hírű vizsgáló egyéb következtetésre jutott, s én, úgymond Koskinen, meg igyekeztem felelni állításaiknak, ha nem pusztá véleményen sarkallanak. Nékem még is úgy látszik, hogy leghathatósabb okuk, a finnek ügyvélt tehetetlenségéről meggyökerezett nézet, a melylyel a hunok, kazarok, bolgárok és más népek története nem egyeznének meg. Ámde abban az okoskodásban magára sincs köszönet; itt meg minden erejét elveszti, ha tudjuk, hogy az éjszaki finnek is, a karjalaiak, virók, déli rokonaiknál, annak idejében, félelmissé tették vala magokat, ugyanazokon az úton mutatván ki fajuk tehetségét és erejét, a melyeken azt a népek némely időszakban ki szokták mutatni. Az is tudva lévő dolog a történelemben, hogy az a ható erő, mely először hoz mozgásba valamely népet, kívülről származik; s valószínű, hogy a hunok és más, őket

³³⁾ A *Sarkel*-re nézve lásd a „Vogul föld és nép“ 348. lapját, a hol a csuvas *šor-kil* = fehér ház, leginkább egyezőnek mutattatik meg a kérdéses szóval.

követő népek is, valaha a török faj részéről érezének ilyen hatást, s hogy közzéjük törökösség volt vegyülve. De ez a körülmény nem teszi törökké azokat a népeket, valamint a Rurik által megalapított hatalom néhány évszázad múlva nem volt többé skandináv.“

Láttuk, hogy a török faj hiung-nuk, Kr. u. az I. század vége felé, nyugatra futának, s az Irtis és Ural közti erdősségeekben új hatalmat szerzének. Azon vidék pedig, a mennyire a történelem és a néptudomány fel bír hatni, mindenkor a finn faj birtokában vala, s kétségkívül való az, hogy ott a hiungnu nép többnyire finn törzseken uralkodék. Két-három évszázad mult el azolta, s ezen törzsek arra készültek el, hogy magok is valamit tegyenek a világon. Nagyon valószínű, hogy előbbi uraiktól kölcsön vevék a *hun* nevet; ilyen kölcsönvétel nem szokatlan a történelemben; arra nem is kell más példa, mint az *uar* és *chunni* rokon törzseké, melyek a hunok után két száz évvel ugyanazon az úton törének be Európába, nem saját, hanem egy idegen név, az avarok neve, alatt, mely akkor híres vala Ázsiában. De ha a hunok hihetőleg török fajú néptől vették is nevüket, azt a régi nevet csak hamar irtózáttal ruházzák fel, s oly mélyen nyomák be az európai népek emlékezetébe, hogy messze vidékeken s hosszú időre el volt terjedve. Mindenki tudja, hogy a Niebelung költeményben Attila „Etsel“ és az ő hunjai uralkodnak a történeti látkörön. A skandináv Edda is a Hünaland és Hünmörk Attilájáról énekel, s a skandináv földiratban még akkor is találta-tik Hünland (Hún-ország), mikor rég eltűntek volt a hunok. Végre a német népeknél a *hüne*, *hüne* név óriást jelente, p. o. *hünebedde* = óriás sírja, mi hasonlókép a hunok nagy hatásáról tanuskodik.

VIII. *Tekintet az utóbbi hun birodalmakra* *).

Attila halála után mindjárt feloszlott a birodalma, s a hun néptörzsök visszaüzetének a Deneper vidékeire. Egyetlen egy kemény csata Pannoniában, melyben Attila idősbik fia Ellak, s vele együtt 30,000 hun és szövetséges elesett, szabadságot és győzelmet szerze a germánoknak. A hunok lakhelyei a Duna és a Kárpátok közt a gepidák hatalmába kerülének, kiknek nyugati határain a keleti gótok foglalának helyet; ellenben Attila rokon törzsei a Fekete tenger mellékeire szorulóznak, a honnan hajdan a gótokat kizavarták

*) A VII. fejezetet mellőzzük.

volt. Híjába igyekezének innen visszanyerni a Közép-Duna vidékeit; kétszer, 455- és 462-ben, vesztének ütközetet. Attila némely fíjai a Duna déli vidékeire római alattvalókul költözének által; s midőn Dengizik, kiben egyedül élt volna az atyja szelleme, egy hadmeneten a keleti római birodalom ellen életét vesztette 469-ben, Attila hatalmának utolsó maradványa is, úgy látszik vala, elenyészék.

Mind a mellett nagyon tévednénk, ha azt gondolnók, hogy ezennel a hun nép és név is eltűnt a világból. Ez a név határozatlanabb jelentést kezdte ugyan nyerni, s mellette más nevek tűnének elő, a mint a nép külön törzsei jobban kiváltak: de az előbbi hunok, a kik egyszer a mívelt római világ ellenében másik, barbar, világot állítottak volt fel, nem enyészének el, ámbár hatalmuk meg vala törve s az egység köteléke megtágitva. Az újdön feltűnt nevek legnevezetesbike a *kutrigurok* néptörzse, mely a Don nyugati mellékein lakik vala, s nyilván az Attila és Dengizik előbbi népéhez tartozott. A Don keleti mellékein, külön saját hatalma alatt, az *utrigurok* törzse lakik vala, mely eredetére és nyelvére nézve azonos az előbbivel. Alkalmasint ugyanazon rokonsághoz tartozának az *onogurok*, vagy *hunugurok*, kiket ugyanott említene az írók. Közelebb a Kaukazushoz a *szabeirok* vagy *szavirok* valának, valamint az alsó Volga mellékein az *akaczirok* vagy *kazarok*. De Attila előbbi rokon népeinél, a kutriguroknál és utriguroknál egy felsőbb név tűnék fel hamar, mely sokáig réme lesz Keleti Rómának. Ezen név, ha az arméniai íróknak hinni lehet, sokkal régíbb vala, de a rómaiak előtt most lön ismeretessé. Hogy ezen kutrigur-onogur-bolgárok egy eredetűek valának a hunokkal, azt az eddig felhozottakon kívül népszokásaik azonossága is bizonyítja. Mint a hunok, Ammi-anus idejében, hurkos köteleket használának fegyverül, azonképen a bolgárok is be szokták hurkolni az ellenséget; s valamint a hunok Attila halálán, arcaik megvagdolásával mutatak ki gyászukat, úgy gyászolák a kutrigurok is a Konstantinápoly előtt 559-ben el-esett feleiket.

Azonban nem lehetetlen, hogy azon időben, midőn Attila hunjai visszaűzettek a Fekete tenger partjaira, más rokon finn törzsek is kijövének kelet felől. Egy rövid tudósítás Priscusnál megemlíti, hogy Ázsiában a török faj avarok elhagyván előbbi lakhelyeiket, a szabirokra veték magokat, kik viszontag a szaragurokat, urogokat és onogurokat hajták el helyeikről. Ezek meg több ütközetben az

akaczirokat győzék le, s szövetség ajánlására követeket küldének Konstantinápolyba. Úgy látszik tehát, hogy az onogurok és szabi-rok most jövének által a Volgán Európába. De kétségkívül közel rokonságban állottak azokkal a hunokkal, a kiknek szomszédságába most kerülének.

A dolgok ebben az állapotban egy századig maradának, mely alatt a keleti római birodalom sokat szenved vala a bolgárok nyugati rokonaitól, a kutriguroktól. Úgy látszik, hogy ezek megtarták előbbi uralkodásukat a szláv népeken, s hogy velek együtt rohanának be a görög birodalomba, mely berohanások 499-ben kezdődének, s néha a Hellesponton által Thermopyléig hatának. Anastasius császár ellenök építetté a hosszú falat Konstantinápoly biztosítására. Az 539-dik évi berohanás Kis Ázsiát és a görög szárazt a korinthusi öbölíg érte. Leghíresebb vala az 559-diki háború, melylyel a kutrigurok fejedelme Zaberga magát Konstantinápolyt szorongatá, míg az öreg Belisarius felszabadította a várost. Végre Justinanusnak sikerüle összevesztetni az utrigurokat a kutrigurokkal, kik vad haragjukban egymást elemészték.

E közben belső Ázsiában megint nagy hatalom-bomlás történik vala, melynek hatása csakhamar a Duna partjáig terjede. 550. tájban a török-ujgur nagy birodalom támada, mely nyugat felé a szuomi faj földjéig nyult el, s délre az Oxus mellékein az eftaliták hatalmát felforgatta. Az új birodalom fejedelme a *Nagy Chagan* címét vevén föl, magát a hét faj és hét világrész urának nevezé. A mint ilyen okból történni szokott, a török birodalom szelvesze a futamodókat Európa felé löké, s úgy látszik vala, mintha a Balamber és Attila napjai megint hirtelen felvirradtak volna. Az a nép, a mely most előtűnék, az avarok nevérol ismeretes, de valódi eredetét így adja elő a bizantinus író (Theophylactus Simocatta): „A Til nevű folyó mellékein egy nagy és vitéz nép, az ogorok, lakik vala. Két törzse, az uar és chunni törzs, megszökék, s a katarok, unnugurok és szabírok lakhelyeire juta. Ezek avaroknak vélvén az érkezőket, s mint hogy Közép-Ázsiában az avar nép régen nagyon hatalmas vala, tőlök nagyon megijedvén, ajándékokat küldének nekik, megalázásuk jeléül. Az uarok és chunnok, előnyösnek találván magokra nézve eme csalatkozást, avaroknak adák ki magokat, s fejedelmöknek chagan címet tulajdonítanak. A keleti római birodalomhoz közeledvén a Kaukaszus felől, 558-ban követeket indítanak

Konstántinápolyba, hol most először láták és bámulák az új jövevényeket.“ Hogy az uar-chunnok rokonai valának a hunoknak és bolgároknak, szinte kétségtelen; de Európában avar nevek lőn híressé.

A görög-rómaiak szövetségeseivé válván az avarok, megtámadák a szabirokat, utigurokat, és más hun csapatokat. Útjuk mind nyugat felé tartá. A kutrigurok, kiket az utigurokkal való háború elgyengített vala, könnyen meghódolának; a szláv antokat sem segíté a jó szerencse; s alig tölt el öt év, már a Dunánál álla az avar chagan, a görög császártól lakhelyet követelvén magának és népének. Justinianus ez egyszer a szokott szövetségi bérrel kielégítheté Bajánt, a chagant, ki már becsesebb zsákmányt szemelt vala ki magának, a melyhez könnyen hozzá fog jutni. A gepidák t. i. még folyvást az első hunok országában lagnak vala; de nyugati határosaik, a keleti gótok, már régen más felé mentek, s helyöket a longobardok foglalták volt el, kikkel a gepidák nagy viszályban élnek vala. Baján legott általérte, hogy mi fog e viszonyból következni, s lesi az alkalmat. Addiglan pedig a szlávokat hódítgatá egész az Elbáig Thüringiában, hol a frankokkal szövetekezék. Végre a longobardok és gepidák közt eldöntésre juta a dolog. Az előbbiek, a Po felé készülvén, Bajánnak, ha megsegíti őket, nemcsak a gepidák hanem a magok földjét is oda ígérék. E föltétel mellett szövetségre lép Baján a longobardokkal 568-ban. Az egész gepida nép vagy elhúlla vagy rabszolgaságra juta, s az avarok ugyanott telepedének le, a hol a régi hunok uralkodtak vala.

Az ő hatalmuk 630 tájban kezde hanyatlani, midőn nyugaton a szlávok s keleten a bolgárok felszabadították magokat. Még előbb, 582 tájban, oszlék föl a nagy török hatalom, s a Don és Volga közt lakó finn törzsű népek lassankint önállókká lőnek. A kazarok, az előbbi akatzirok, újra előtűnének 626-ban, midőn Heraklius császár szövetségeseiül a perzsák ellen hadakoznak vala. Kevéssel azután a kutrigur-bolgárok veték ki nyakukból az avarok jármát, s akkor, úgy látszik, egyesülének velök keleti határosaik, az utrigurok és unugurok. Így támada az új bolgár nép a Don mellékein. E két újból megalakúlt népnek (a kazar és bolgár népnek) nagyon szűk vala a tér, mert a VII. század közepe táján erős változás történék ott, melynek viszontagságait nem tudjuk jól. Annak eredménye az lőn, hogy a kazarok hatalma az alsó Volga mellékeit foglalták el, onnan a bolgárokig terjeszkedvén; a bolgárok népe pedig ketté

vált. Egyik része a kazarok alattvalójává lesz, s azután is sok századig a közép Volga mellékein találjuk, közel a Káma torkolatjához. Másik része 678 táján az alsó Dunán kél által, megszerelvén azon földet, melyet máig Bolgárországnak nevezünk. Ott számosabb szlávokra találá, a kikkel egybeolvadt, elvesztvén saját nemzetiségét. A rövid ideig tartó török hatalom, mely alól eme népek felszabadultak, látható nyomait hagyta maga után, kiváltkép az igazgatásban. Némely tisztségi nevei, mint chagán, vagy chakán, tarkán stb. mind a Duna melléki bolgároknál mind a kazaroknál megmaradtak.

A bolgárok elköltözése után az alsó Dunán túli részekre, a régi Szküthaságban két századig csendesség uralkodék a népek közt. Ezt a hosszú békét a kazarok hatalma tartá fen, mely lassankint az alsó Volgától fogva a Deneperig terjeszkedett, adófizetőjivé tevén KioV és Mohilev környékeinek szlávjait is. Délfelé a Volga torkolatjától a Káspi tenger partjai mentében Derbendig, s innen a Kaukaszus alján a Krimiai félszigetig ér vala, hol egy kis gót maradék nép a VIII. század vége felé alattvalójává lön. Éjszakon a volgai bolgárok és más finn népségek uralják vala. Nagy hírben állván a konstantinápolyi császárok előtt, ezek, a törvényes szokás ellenére, kazar fejedelmi lányokat is vevének nőül. Említettük már, hogy a Don mellett 835 tájban *Sarkel* vár épüle; kevéssel azután a keresztyén hit is terjedni kezdé a kazarok közt; de Mózes és Muhammed vallásai is el voltak köztök terjedve; a chagán és az előkelők Mózes vallását követék. A volgai bolgárok a X. században részint keresztyének, részint moszlimek valának, de fejedelmök moszlim volt, mert 920-ban *Almus*, Silkin fija, tere először a moszlim hitre. A bolgárok fő városai *Bulgar* és *Szuar* valának. Theophanes tanusága szerint (827 táján) a IX. században a kazarok adófizetőji valának, de a X. században, az arab utazók tudósítása szerint, már önállóságra vergődtenek, sőt nyilván ők bírnak vala elsőséggel a határos népek felett. A bolgároktól nyugatra, ugyanazon arab írók szerint, *erszák*, egy mordvin nép volt, melynek királya *Ersza* városban lakik vala. Bulgáriától három hónapnyi távolságra nyugat felé, a Fehértó környékein, a *viszúk*, azaz *veszek*, s éjszak felé, a Setétenger partjain, a *jura* nép, azaz, úgymond *Koskinen*, az *ugorok*, *vogulok* és *osztjákok*, laktak. Ezekről sok mesét tudnak vala, mi annak jele, hogy rólok valódi tudomás híjával vol-

tak. Ismeretesb vala a *baskurd*, *baskir* nép a Jajk mellékein, melynek utódjai eltörökösödtek. De a X. században kétségkívül a finn fajhoz, jelesen a vogul törzshöz, tartoznak vala. Mert attól a IX. s század elején egy másik nép, a magyar válék el. Ez ugor vala, mint európai neve is mutatja.

„Hogy a baskirok és magyarok eredetileg egy nép valának, sok bizonyosság támogatja, miszerint kétségnek nincs helye, úgymond Koskinen. I. A magyarok régi emlékezései a baskir földhöz közelvaló Dentumogeriából származtatják őket; „*Scythicam regionem una cingi comprehensione, sed in tria regna, Bostardiam (Bascardiam) scilicet ac Dentiam et Magariam dividi*“ mondja Thuróczy. A Béla jegyzőjénél Dentumoger a Dentia et Mogeria, s a *moger* szó ugyanaz a magyarral. II. Világosabb bizonyosságot tesznek a XIII. század utazóji. Rubruk mondja: „*Postquam iveramus XII. diebus ab Etilia (azaz Volga), invenimus magnum flumen, quod vocant Jagat (azaz Jajk), et venit ab aquilone de terra Paskatur (azaz Baskir föld), descendens in praedictum mare. Idioma Pascatur et Ungarorum idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua, et contiguatur Majori Bulgariae ab occidente. Ab illa terra versus orientem, in latere illo aquilonari, non est amplius aliqua civitas. Unde Bulgaria Magna est ultima regio habens civitatem. De illa regione Pascatur exierunt Huni, qui postea Hungari, unde est ipsa Major Bulgaria (talán Hungaria).*“ Hozzá teszi még: „*Hoc quod dixi de terra Pascatur scio per fratres praedicatores, qui iverant illuc ante adventum Tartarorum,*“ Carpini mondja: „*Inde (e terra Morduanorum Tartari) procedentes contra Bileros, id est Bulgariam Magnam, et ipsam destruxerunt omnino. Inde procedentes ad aquilonem adhuc contra Bascart, i. e. Hungariam Magnam, et eos etiam devicerunt.*“ Egyéb bizonyosságok is vannak ugyanabból az időből, folytatja Koskinen. Így egy vatikáni kézirat beszéli, hogy 1240-ben Julianus barát a Volga mellett egy népre találta, mely még tudja vala, hogy hajdan a magyarok ő tőle mentek el, s a melynek nyelve még épen magyar. [Koskinen nem veszi észre, hogy Rubruk tanúsága egyedül Juliánusék tapasztalásán alapszik, mit ez „*hoc quod dixi de terra Pascatur scio per fratres praedicatores, qui iverant illuc ante adventum Tartarorum*“, világosan kifejez.] Aeneas Sylvius is beszéli, hogy egy veronai szerzetes, nem messze a Dontól, egy népet találta, melynek nyelve azonos a Pannoniában lakó magyarok nyelvével. Bonfinius

szerint Mátyás király is azt hallá kereskedőktől, hogy az ottani vidékeken népének felei lagnak, a kiket be is akara hini Magyarországra, de meghala. Schell János beszéli, hogy egy magyar születésű jézsuita a török fogságba kerülván, rabszolgául a Volga melékeire juta, honnan Rómába íra, hogy igazán elődjének hazájába került volna, mert ott olyanokat talált, kik ugyanazon nyelven beszéllenek mint Magyarországbán, s a kiktől a magyarok származtak volna. III. Végre az arab írók a magyar népet is *basgur*-nak nevezik, s világosan két ilyen nevü népről beszéllenek³⁴),

A magyarok, így folytatja Koskinen, elsőben a Deneper melékein szállának meg, tisztelvén a kazar chagan felsőségét; innen intézék 862-ben az első bérohanást Németországba, mint Hinkmar a 862-dik évről beszéli: Hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur, regnum ejusdem (Ludovici) populantur. Legelőször Theophilos császár idejében (829—842) említik őket, hogy a dunai bolgárok megett tanyáznak, s akkor mind ungor-oknak (ὄγγροι) mind *turkok*nak és *unnok*nak (τοῦρκοι, οὐννοι) híjják vala³⁵). Azon időben Scythia vidékei újra forni kezdének, s a kazarok hatalma, mely már harmadik századig bezárva tartja vala a népköltözés kapuit az alsó Volgánál, nem bírá többé megőrizni az előbbi békét. Nekik kelet felől a Volga és Jajk közt a besenyők (pakinatziták), a Jajk keleti melékein meg az uzok vagy guszok lagnak vala, mind

³⁴) A baskirokról Strahlenberg (Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia stb. Stockholm 1730.) azt állítá, hogy szökek, azért valaha nem török eredetű népek, hanem úgurok vagy hunok voltak. De Pallas 1770-ben és Ahlqvist 1858-ban nem találák szökeknek. Ez utóbbi különösen azt írja: „A baskirok, külsejökre, nyelvökre, hitökre, szokásaikra tökéletesen megegyeznek ama vidékek tatárjaival, s erős képzelődésü, vagy a mi hihetőbb, a baskirokat kevésse ismerő emberek voltak, kik őket finneknak (mondjuk-e ugoroknak?) mondták. Nyelvök tekintetében egészen egyek az ottani tatárokkal, mert értik azokat es viszontag, nem úgy mint a tatár és csuvas, vagy az erszá és moksa, kik egymással oroszul beszéllenek, hogy egymást megérthessék.” Lásd „A vogul föld és nép“ 7. lapján. —

³⁵) Koskinen a Leonis grammatici Chronographia-t idézi (Bonni kiadás 232. lapját), a hol ὄγγροι τοῦρκοι és οὐννοι vegyesen fordul elő. De Leo 1012. tájban, tehát másfél századdal később, írt az elbeszellt történetek után, s ekkor már kevesbbé pontosak valának a nevekre nézve. Constantinus Porphyrogenetus, és Leo Imperator nem nevezik hunoknak a magyarokat, hanem csak turkoknak.

a felbomlott nagy török hatalom maradványai, s ezek most, a turániak régi szokása szerint, nyugatra törekedének. A IX. század vége felé a kazarak az uzokkal szövethözök a besenyők ellen, s ezek kiszorulásuk lakhelyeikből. Ámde az nem szolgál vala a kazarak előnyére, mert a besenyők megkerülék őket éjszak felől, s hatalmukba ejtvén az alsó Deneper mellékein a magyarok szállásait, nyugati határosaik lönek. Így a magyarok a Duna torkolatja felé szorítottának, a hol bár elrekesztve a kazaroaktól, mégis ezek chaganját uralják vala. Ekkor lön, a chagan közbejárásával, Árpád a magyarok első közös fejedelmévé. A kazarak közt is zenebona támadván, az elszakadók, a kabarok, a magyarokkal egyesülének, kik a nyolczadik, előljáró, törzsöt valának teendőik. Azért tanították a kabarok a magyarokat a kazar nyelvre, úgymond Constantinus Porphyrogenitus, a melyen most is beszélnek, de a mellett beszélnek a magyar nyelven is. Világos tehát, így következteti Koskinen, hogy mind a két nyelv csak nyelvjárások valának, úgy hogy könnyű volt az egyiket a másik segítségével megtanulni.

Az itt előadott eseményekről nincsen határozott időmérésünk; csak azt tudjuk, hogy a magyarok 888-ban a Duna torkolatjához szállottak, s szövetségben valának a görög császárral a bolgárok ellen. De már a következő évben az egyesült bolgárok és besenyők megszorították őket, kik tehát nyugat felé mozdulának, arra a földre, a hol hajdan Attila lakott, s a hol most a másik hun hatalom romjai hevernek vala. A közép Duna két melléke nem vala akkor egy név alá foglalva; közönségesen pannoniak és avarok pusztájának (Regino szerint: Pannoniorum et Avarum solitudines) nevezték, néha Nagy Moravia alá is foglalák, mert miatta néha a morviai fejedelem a német királylyal tusakodék. Ezt az országot a magyarok nyerek el, s neki a magok nevét tulajdonították. A szláv népségek, a melyek időjártával ide szállottak vala, a győzők alattvalójává lönek; az avarok és hunok maradványai pedig egybeolvadának az új néppel; végre a Volga mellékeiről, a bolgárok és baskirok földjéről, még azután is rokon népek érkezének, a melyeket alkalom szerint a győzők híre csalogata utánok. Így támada a harmadik hun birodalom a Duna mellékein s a Kárpátok közt, s a finn faj állandó helyet nyert Európa szívében.

De a Volga és Don partjain vége lön most a szuomi faj hírnevének. Ezen romlás oka nagyrészt külső, de kétségkívül na-

gyobbrészint belső is. Rég óta eresztett ki rajakat nyugat felé a faj, s így lassanként elgyengüle, mikor épen új külső viszontagságok új erőket követeltek volna. A kazarok és bulgárok hatalma a Volga mellékein fogyton fogy: a törökök és szlávok (oroszkok) meg most emelkedének fölfelé. Mert épen azon évben, 862., midőn a magyarok első rohanásukat intézték Németországra, Scythiának éjszakai részein nagy nevezetességű dolog történek, melynek hatását hamar megérezék a külön-külön finn törzsek. A skandináv rosz vagy rusz nevű varjakok t. i. a Ladoga, Ilma és Fehér tavak környékein, a finnek és szlávok közt új hatalmat alapítának, a melyből a mostani Oroszország keletkezett. Ez a hatalom gyorsan terjede dél felé, s a közép Deneper mellékein lakó szlávok elválnak a kazar felsőségtől. A kazarok hijába igyekeznek az új ellenség előtt a Deneper torkolatját elrekeszteni. Keletről és nyugatról a török uzok és besenyők szoríták őket, s végre a X. században az orosz nép kezdé el rabló meneteit a Donon túlra a Volgára, a honnan kalóz hajóji a Káspi tenger minden partjait fosztogaták. Ezen rabló járatok eleinte a kazarok beleegyezésével történnek, utóbb nekik magoknak válnak veszedelmökre. Az arab írók szerint az oroszok 968. és 969. elpusztíták a bolgár és kazar városokat, s ezen zivatar után a kazarok, bolgárok és burtaszok enyészni kezdenek. Nem kell ugyan szó szerint venni ezt a hírt, mert a bizantinus írók azt tudják, hogy 1016-ban a konstantinápolyi császár az oroszokkal szövetségelt a kazarok ellen, a kiknek fejedelmét, Tzulon Györgyöt, fogva vivék el. De ezután alásülyede a kazarok ereje, s keleti határosaik, az uzok, kiket kumanok (kunok) és polovczok nevével ismerünk, a Duna torkolatjáig és Magyarorszáig terjeszkedének. A bolgárok a közép Volga mellékein még tartanak néhány századig, míg a mongol áradat őket is elsepri; s ekkor szünék meg a keleti finn fajnak történelmi hatalma.

E közben világosság kezd derülni a nyugati finnségre; Oihar utazási elbeszélése, a IX. század vége felé, az első sugár. A következő századból válnak az arabok hírei a veszekről; még egy századdal későbbiek a bremai Ádám és orosz Nesztor tudósításai. A mit így lassanként a nyugati finnek állapotjáról és viszontagságairól megtudunk, az már a tulajdonképi finn történetekhez tartozik.

Végig menvén a Koskinen munkáján, lehetetlen a szerző tudományán nem örvidenünk s azon ügyességén, a melylyel tudományát előadja. Szinte azt látszik sejteni a tapasztalt olvasó, hogy Koskinen idővel a Schafarik híres munkájához is (szláv régiségek) hasonlóval fogja meggazdagítani nemzeti irodalmát, — mert az, a melyet íme megismertettünk, csak kísérlet, ámbár tiszteletre méltó kísérlet.

Úgy látszik nekem, hogy jobban kitüntethetem a Koskinen munkáját, ha összevetem Fejér Györgyünk hasonló feladatu munkájával: „Aborigines et incunabula Magyarorum ac gentium cognatarum.“ (Budae 1840.). Eme munka a Horvát István „Rajzolatjai“ után óriási lépést tön, ha azon balfogalmakat tekintjük, a melyekkel a „Rajzolatok“ vezérlése következtében az akkori magyar irodalom hemzseg vala. Fejér először a forrásokat tárgyalja, a melyekből az ősnépeket meg lehet ismerni. E források 1) történetírók, 2) emlékek, 3) a nyelvek sajátsága. A történetírókról értekezvén Klaproth szerint felhossa a korokat, melyekben a héber, sinai, japán, khald, görög, latin stb. történetírók virágozni kezdenek; azután előszámlálja az írókat Herodotustól fogva Anna Comnenáig. Az emlékeket is úgy hozza be, elmondván, hogy ilyeket Egyiptomban, az ó Perzsa birodalomban s egyebütt találhatni. A nyelvek sajátságát illetve, Klaproth szavaival megkülönbözteti a *nyelvek általános rokonságát a törzs-rokonságuktól* (allgemeine Verwandtschaft, und Stammverwandschaft der Sprachen); amaz az ő nyelv maradványaiban tetszik meg, melyek az ő és új világ minden nyelveibe megtalálhatók; ez csak a rokon alkotásu nyelvekben látható. — A Notiones geographicae fejezetében földirati fogalmakat és képzeleteket hoz fel a különböző írókból, mi némileg a földirati tudomány történeteit teszi. — Most a magyarok ősi fészkeről való különböző véleményeket közli. Megtaláljuk itt össze-visszahányva Jordanis meséjét a hunok eredetéről, Zozimus, Regino prumi apát, Constantinus Porphyrogenitus, Beatus Rhenanus, Aventinus, Herberstein, Trogus, Ammianus Marcellinus, Julianus barát, Pray, Horvát István, Kiss Bálint elbeszéléseit és véleményeit. Mind ezek készültek gyanánt vannak felhozva, melyek után a szerző így állítja fel saját feladatát, hogy: „*Pontici populi, qui attentionem inquirantium hucdum fugerant, sunt nobis eo fine pervestigandi.*“ A „*Hunni, Chunni*“ felirat alatt Fejér az egyiptomi és perszeopolisi

emlékekre hivatkozván, lásd itt a 243. lapot, azt hozza ki, hogy a hunok legeleinte a Feketetenger körül laktak, s hogy Herodotus azokat *utiús*-oknak nevezte volna. „Sunt proin Hunnorum incunabula Pontus, aborigines Hunni.“ A Feketetenger mellékeiről a hunok az ázsiai Seythiába költözének ki, úgy hogy Ugoriába jutottak. „Altera proin Hunnorum sedes Ugoria.“ Ugoriából megint nyugat és kelet felé terjeszkedének a hunok. A mely részök nyugat felé tarta, az a finn ág, a melyet Tacitus leír. Egy részök, Torfaeus tanúsága szerint (teste Torfaeo), Odinnal, a skandináviak őseivel, mintegy Kr. e. 70 év tájban a Vend tengeröbölhöz ére, s a dán királyokkal hadakozék, mit Saxo Grammaticus bőven elbeszél. Valának hunok a Deneper mellékein is, a hol a *Chunigard* országot találjuk; a Maeotistenger körül is, mit Agathias és a magyar krónikák bizonyítanak stb. stb. „De a legnagyobb rész Ugoriában marada.“ Ismeretes, úgymond Fejér, az ugor hunok berohanása Pannoniába.

A hunok másik része kelet felé, jelesen a Káspi tenger keleti vidékeire, az Araxes és Oxus mellékeire, vonula, a hol *fejér hunok*, eftaliták, nefaltiták, és abdelak neveiről ismereteseek.

A *lingua hunnica-magyarica*-ról azt állítja Fejér, hogy „Hunnorum idioma nativum cum lingua Aramaea Syro-Chaldaeorum ac Persarum, in quorum scilicet consortio adoleverat, affinitatem, cum Gothorum, Ruthenorum ac Pannonum vero, ceu vicinorum, sermonibus communionem quandam vocabulorum contraxisse oportuit.“ Mily zavart képzelet a nyelvről! Fejér kiírta ugyan Klaproth szavait a nyelvek *általános és törzsbeli rokonságáról*: de azt nem tudja vala, hogy melyik mit jelent, és miben áll. Különben nem mondta volna, hogy a hun-magyar nyelvnek az aram, szir, khald és perzsa, tehát sémi és árja nyelvekkel törzsbeli rokonsága, vagyis „nativa affinitas“-a van. A hun nyelvnek magyarságát a Jordanis Hunnivarjából, s a magyar krónikák Kelenföldé-ből, Százhalom-, Tárnok-völgye, Keveházá-ból, s a hun népnivekből hozza ki, a melyekről saját szavait írta ide: „Si nomina Hunnorum, quae Jordanis, Procopius et Agathias conservarunt, Emendur, Utindur, tum Onoguri, Unoguri, Saraguri, Atziguri, Utiguri, Kutiguri etc. spectemus, sunt ea Hungaricae linguae apud Hunnos usitatae totidem vestigia, quae mox integris gentibus proprii nominis instar adhaeserant, illa enim Hungarice lecta habent: Emend úr (Emend Dominus), Utind úr, item Onog uré (Domini Onog tribus), Unog uré (Domini Unog tri-

bus), porro : Domini Atzig, Utig, Kutig vel Kutzig . . gens secundum generationes. . . Hoc idioma Magyaricum, Hunnis proprium, est nota characteristicum omnium Hunnicarum posteritatum.“ Mint-hogy a leghíresebb hun személyneveknél (Attila, Beda, Mundzug stb.) nem találjuk az *úr* szót, teljes joggal lehet állítani, hogy a felhozott népneveket nem kell így taglálni, miszerint *úr*-ral volnának összeszerkeztve.

A „*Hunnorum Attilanorum posterum*“ fejezetében arra figyelemzeti Fejér az olvasót, hogy a hunok neve nagyon változék, mert azt *Unni, Hunni, Chuni, Cumanum* et *Comani*-nak írják vala. Különösen a *Cumanum* vagy *Comani* nevet illetőleg már Strabon *Comana* várost említ az Iris és Thermodon folyók közt „in Hunnorum incubulis.“ A későbbi kúnokat tehát igenesen hunoknak tartja. „Hunni, qui a mari Caspio usque in Moldaviam lapsu temporum sunt disseminati, a seculo nono sunt Cumanum scriptoribus Byzantinis appellati, . . . Russis vero Palotzi.“

A „*Hunnorum Finnicorum prosapiae*“ fejezetében azt tanítja, hogy „Hunni, qui penetratis Finnicorum sedibus nomen istorum apud externos retinent, ultimos Europae septemtrionalis fines, in quos a Noruegis, Danis, Suecis ac Slavis retrusi sunt, constanter retinuerant.“

Következik „*Hunnorum Finnicorum Idioma Hungarico affine.*“ Előadván, hogy kik vevék észre először a finn és magyar nyelvek rokonságát*), a finn Wellin, azután Strahlenberg, Schlötzer, Pallas, Humboldt és Klaprothból, úgymond, hoz fel szókat a nevezett rokonság megmutatására. Semmi tudománya nem lévén a finn nyelvről, Fejér sok szót nagyon különösen ír le; de a rokonság így is kitűnik. A vak szerencse még segíti is néha. Így az *égi tűz*-nek megfelelője gyanánt *ug tuuz*-ot ír, mi a liv nyelvben *ugon tuli*. A *tuuz* szó egy finn nyelvben sem fordul elő, tudtomra, mert azokban a

---

*) Folyó év jul. 10-kén Budenz úr az akademiában némely magyar és rokon nyelvekbeli ikeképzőkről értekezék. A Fővárosi Lapok tudósítója erről így értesíté olvasóját, hogy *ő az értekezést nem értette, de a nemzet nem is ad hitelt az ilyeneknek!* Az érdemes tudósító bátran ítél arról, a mit nem ért, mert ő annak nem ad hitelt. Tudniillik ő magát a nemzet helyébe teszi, s tudatlanságában helyette ítél. Valóban kétséges, hogy ilyen író tanítani akarja-e a nemzetet, vagy tanulni akar-e attól? Az bizonyos, hogy azoktól nem akar tanulni, kik az illető tudománnyal foglalatossak.

tüz *tuli*; de a finn *ukko* szót csakugyan a magyar *ég* szóhoz lehet hasonlítani, miszerint az *ukon tuli* = *ég tüze* = villám, mint az „*ég zeng*“ finnül *ukko pauhaa*.

A „*Hunnorum Ugoriorum stirpes*“ alatt a permieket, szürjanekeket és votjákokat számlálja elő, kik magokat *kom* aknak, azaz embereknek nevezik, mert az ugor (perm, szürjän, votják, vogul, oszják) nyelvekben *kom, kum, gum* embert, férfit jelent. Ezekből a nyelvekből is hoz fel szóhasonlatokat.

A „*Hunnorum orientaliüm reliquiae*“ nek mind azokat a népeket tartja, melyek az Oxustól fogva a Volgáig tanyáznak, úgy mint: a hun-avarokat, kikről Theophylactus és Pray szerint beszéll, a kazarokat, kikről azt mondja: „Chazaros stirpis Hunnicæ, non Turcicæ fuisse, idiomaque Hungaricum coluisse, multa arguunt.“ De a *multa* csak annyi, hogy némely írók hunoknak, az orosz Nestor fehér ugroknak nevezék; ezen kívül Fejér csak kazar történeteket hoz fel. — A besenyőket és uzokat is a keleti hunokhoz számítja. Ezek ismeretes népek; de a Tibareni, Macrones; Chalybes, Bysseri, Bashkiri; Phylires, Bileres, Bulgari; Bechiri, Tschuvassii et Tschermiissi; Mosynoeci, Mosyni-Morduini, ismeretes és ismeretlen névek. Még a Fejér kritikátlan eljárása mellett is feltetsző, hogy a „Macrones“ en a magyarokat értheti. De mert a magyar nevet az idegen nem bírja helyesen kiejteni és leírni, azért a Macrones = magyarok. Fejér állítása szerint a hunok eredetileg a Fekete tenger mellékein laktak volna, a honnan, — nem mondja mikor? miért? — az ázsiai Scythiába költözének; elég az hozzá, Herodotus idejében ott nem valának többé a hunok. Ezek már, úgy tanít Fejér, azonosok a magyarokkal: mind a mellett a Herodotus Macrones-ei is a Pontus mellékein, magyarok! A földirati fogalmakkal is különösen bánik Fejér. Neki a Dentu-Moger = Don Magyar, s ez a Don Magyar a Volgán jön által, hogy nyugatra induljon! Hisz, ha Dentu Mogeria, a magyarok első hazája, a Don mellékein volt, soha sem kellett nekik, hogy nyugat felé jöjjenek „fluvium Etyl super tulbou“ átúsztatniok. Azt mondja Fejér: „Exeunte seculo IX. Magyarici ex Ugoria egressi“, de szabadkozik, hogy Ugoria, Jugria és Jura egy volna. „Crassus proin eorum error est, qui Magyaros in vicinia regni Juriani colentes ex Jugria ad Oceanum Septemtrionalem emigrasse contendunt.“ A munkájához mellékelte térképen *Jotunheimot* az Uralon túli vidékeken találjuk, a Káspi tenger felett pedig a Jajkon

túlra azt íratta Fejér: *Vetus sedes Juhrianorum et Uzorum*; a Jajkon innenre: *Vetus sedes Mazarorum*. Ebből látjuk, hogy ő a hunokat és magyarokat onnan származtatja, hol nyusztot soha sem vadásztak az emberek, pedig a Névtelen szerint *Dentumogeriában* a nyuszt oly mennyiségben találtatik, hogy ott a hetumogerek juhászai és kanászai is nyuszt bőrbe öltöztek; — s hol oly hosszú éjszakákat sem tapasztalhatott senki, milyeneket Kézai a magyarok eredeti hazájához közel tartományokban tud.

Koskinen munkája és a Fejéré közt nem csak az a különbség látszik meg, melyet az utolsó huszonzét év a föld- és népirati tudományokban meg a nyelvészetben okozott (mert Fejér 1840-ben, Koskinen 1862-ben adák ki könyveiket), hanem az is, melyet a bírálati feldolgozás tüntet ki olyan összevisszahányt idézetekből és önkényes fölvételekből szerkesztett munka mellett, milyen a Fejéré. Mégis ez óriási lépést halada a Horvát István Rajzolatjai után, mert annak ábrándjaiban nem osztozik vala.

Azonban, meggyőződésünk szerint, Koskinen is elvétette az egyedül biztos célhoz vezető utat, melyet a nyelvtudomány nyit meg. A magyar, finn és rokon népek régiségeit akarván kútatni, három nyelvnek jelen mivoltából kell kiindulni, a magyar, finn és török nyelvekéből, mert ezek három nyelvcsoporthoz képviselői, úgymint, az ugor, finn és török nyelvcsoporthoz. Ezen három nyelvcsoporthoz sajátosságait, egymással való különösebb egyezéseit, s viszontag egymástól való különbözőseit felállítván, az illető nyelvek történeteibe pillanthatunk be, a melyeket tudnunk kell, ha a külső, vagyis az illető nemzetek régi történeteibe bocsátkozni akarunk. A nyelvek története az egyedüli világító ama külső történetek homályában.

A három nyelvcsoporthoz többi közt abban egyezik meg, hogy a számnevek csak 7-ig egyszerű szók, a 8-as, 9-es már összetett szó. Föl kell tehát tenni, hogy e három csoporthoz tartozó nyelvek valaha mind hetes számrendszert vallottak, s azután, előttünk ismeretlen történet által, bíráttak a tizedes rendszer elfogadására. Ez volna egyik nevezetes történet a mi nyelveink életében; s ha közelebbről vizsgáljuk a nevezett három nyelvcsoporthoz, azt kell szinte bizonyosnak tartanunk, hogy eme történet oszlatá el külön csoportokra az addig együtt élt nemzeteket. Ezt bizonyítja a 10-es, a 20-as, és 1000-es számnevek különbözőse, de a csoportokon belüli egye-

zése. Egytől hétig azonosak a finn és ugor nyelvek számnevei, a török nyelvek már ezekre nézve is távoznak azoktól —: ellenben az egyszerű 10-es a finn nyelvekben *kym, kum, t'um*, az ugor nyelvekben *das, tiz, lau*, a török nyelvekben *on, von*; a 20-as a finn nyelvekben *kaksi kymmentä, kakš kumd*, azaz két tiz, az ugor nyelvekben *kiz', küjz, kús, xus* (chusz), *húsz, koms*, mely szók hasonlóképp két tizet jelentenek, a török nyelvekben *jigirmi, sirem, sürbä, d'iberge*, melyek szinte két tizet tesznek; a finn nyelveknek az 1000-re nincsen saját szavok, de az ugor nyelveknek van: *ezer, sater, s'ur-s, t'ár-es*, a török nyelveknek is van: *biñ, pin, müñ, mun*. De ámbár így csoportokra váltak is az előbb közelebb egymáshoz élt nyelvek, mégis az illető csoportok nyelvei nem azonegy távolsági viszonyban maradtak magok közt és a rokon csoportokhoz képest. Így p. o. a lapp nyelv az önálló 10-esére (*loge*) nézve az ugor nyelvcsoporthoz fogullal (*lau*) egyez meg, s a *loge, lau* szó megvan a cseremiszből is, sőt előfordul a török, csuvas és kojbal nyelvek 50-esében is. Más ilyen közeledési példát találunk a magyar, vogul és török nyelvekben, mert a 40—90-ben a magyar *van, ven* azonos a török csoportbeli tizet jelentő *von, on*-nal, s az a *van, ven* a vogul *ätpen* = ötven, *katpen* = hatvan-ban is megvan. Egy szóval: a finn, ugor és török nyelvek számnevei bizonyossá teszik azt, hogy eme nyelvek (lapp, finn, eszt, liv stb.; — szirjän, votják, mordvin, magyar, vogul, osztják; — török, csuvas, jakut stb.) mind egy töröl szakadván, hosszú ideig vagy épen együtt, vagy közel egymáshoz éltek volt, mely idő alatt fejlődék ki fajbeli sajátosságuk, s hogy addiglan a hetes rendszert vallották vala; bizonyossá teszik azt is, hogy a nyelvek azután csoportokra oszlának, még pedig a finn és ugor nyelvek együtt válának el a török nyelvektől, míg később magok közt is meghasonlának. — A mely történeti változásokat a számnevek hirdetnek, azokat más nyelvtények is hirdetik. P. o. a török nyelvek igéje csak egy személyi névmás-ragot vesz fel, azaz a török igeragozásban mindenkor csak egyféle személyragok fordulnak elő: a finn és ugor nyelvek igéje két személyragot is vehet fel, az egyik az alanynak nevezőjét, a másik annak más casusát jelentvén. Így a finn *muutan, muutat, muuttua* teszen: váltok, váltsz, vált: ellenben *muutain, muutait, muutaise* teszen: változom, változol, változik. Az első alak csak a cselekvőnek alanyát fejezi ki, de a másik alak a cselekvőnek alanyán kívül még

azt is kifejezi, hogy a cselekvés az alanyra hat, azaz, hogy az ige reflexiv jelentésű. Az ugor nyelvek e tekintetben még tovább mennek, a tárgyra vonatkozást is kifejezhetvén, s így támad az úgynevezett tárgyi ragozás a magyar, vogul, mordvin stb. nyelvekben. A tárgyi igeragozás legszembetűnőbb sajátága az ugor nyelvcsoporthoz. Hogy ezt kifejtették a nyelvek, arra külön, nem csak a török, hanem a finn nyelvű népektől is elvált, életet kellett folytatniok.

Vegyük most kezünkbe a fáklyát, melyet csak az eddig is felhozott nyelvtörténetek meggyujtanak, s lépünk a Koskinen által megjárt földekre. Azt mondják, hogy az áriják elterjedése előtt Európában finn népek uralkodtak, sőt hogy Ázsiában is ilyen fajú népek előzték meg az árijákat. A *tamil* nyelvek Keletindia déli felében volnának Müller Miksa és mások tanúsága szerint, a finn nyelvek legközelebbi rokonai. Lássuk tehát számneveiket, — mert ezek bizonyítanak legtöbbit a nyelvrokonságban. (Forrásunk: *A Comparative Grammar of the Dravidian, or South-Indian family of Languages*. By. *Caldwell*. London 1856. *Caldwell* is meg van győződve a dravid [tamil, teluga, kanarez stb.] nyelvek rokonságáról az áltaji nyelvekkel, különösen a finn-ugor csoporttal). — A számnevek következők:

1. oru, ondu. [ketten.
2. irandu; iru-badu = 20, ira-nûru = 200, iruvar két személy,
3. mundru, munru, mu; mû-pattu = 30, mun-nûru = 300, mûvaru három személy, hárman.
4. nâlu; nard-pattu 40, nâl-nûru 400.
5. anĵ, eindu; eim-badu 50, eiñ-nĵûru 500.
6. âru; aru-badu 60, aru-nûru 600.
7. êru, edu; cru-badu 70, eru-nûru 700.
8. ettu; en-badu 80, en-nûru 800.
9. on-badu; ton-nûru 90, tol-âĵiram 900.
10. pattu; 12. pannirandu; 16. padin-aruru; 19. patton-badu stb.
100. nûru.
1000. âĵiram, eredetileg âsiram.

Az érdekes kérdés: vajjon a 8-as és 9-es összetett számnevek-e a dravid nyelvekben is? A feleletet már a tamil 9-es *on-badu* = 1–10 adta meg, a telugu *eni-midi* = 8, *tom-midi* = 9 azt megerősítik; továbbá a tamil *ton-nûru* = 90, *tolî-vâram* első nap, hétfő stb. részint ismétlik, részint felvilágosítják. Ezekből látjuk, hogy *tol*, *ton*,

tom is egyet jelent, mint az *oru*, *ondru*, s hogy az *en* is kettőt jelent, mint az *irandu*. Már a tamil *on-badu* világosan 1—10, azaz 9; a tamil *ton-núru* alakjára nézve, szakasztott a vogul *antel-sat* = 1—100, mindenike 10—100-at, azaz 90-et jelentvén. A nyelv még a 900-ast is így fejezi ki: *tol-ážíram* azaz 1—1000, de 100—1000-et ért rajta. A tamil *ettu* = 8 nem látszik ugyan ilyen szerkezetűnek (2—10) lenni, de valóság szerint annak kell ott is lappangani. Ilyen, már nem látható szerkezetet mutat a vogul *vát* = 30 is, mely csak a csuvas *vuder*, *vutter* (törökül *ot-uz*) közbejöttével fejthető meg. — A telugu *eni-midi* = 8, világosan mutatja a szerkezetet, mint ugyan-csak a telugu *tom-midi* = 9, vagy a tamil *on-badu* = 9.

Tehát a tamil és rokon nyelvekben csakugyan a 8-as és 9-es olyan összetett számnevek, milyenek a finn, ugor és török nyelv-csoportokban vannak. Ha majd azt fogjuk találni, hogy semmi más nyelvekben nem fordulnak elő összetett 8-asok és 9-esek, hogy tehát nincsenek más nyelvek, melyek elsöben a hetes számrendszert vallák, s azután térének a tizedes rendszerre által: akkor azt kell állítanunk, hogy az áltaji és a dravid nyelvek, történetök első szakaszában, egy közösséget tőnek. S ezt bár most is állíthatjuk; el akarjuk fogadni a Müller Miksa és mások véleményét, miszerint az *északi áltaji*, s a *déli dravid* nyelvek valaha egy nagy közösség valának, s hogy e közösséget a sémi és árja népek szakaszták kétfelé. Gondoljuk meg az áltaji és dravid nyelveknek a tizedes rendszerre való áttérését, mi bizonyára csak nagy esemény következtében állott be. Tegyük bár e kettészakadás előtti korba az ékiratok feltalálását, mellyet ama közösséghez tartozó népnek tulajdonítanak a tudósok. Véghetetlenül sajnálatos, hogy az úgynevezett scytha nyelvbeli feliratokban, az egyen kívül, nem fordulnak elő számnevek! Az előforduló 1-es *irra*, vagy *ra*. Minthogy a nyelvek ismeretes voltából kell kiindulni — mert egyik ismeretlenből nem szabad a másik ismeretlent kiokoskodni —, az ismeretes mivoltuk pedig azt mutatja, hogy a dravid nyelvek, számneveik hangjaira nézve, legtávolabbra esnek a finn és ugor nyelvektől, hogy továbbá, minden keresztezés mellett is, a török nyelvek is távolabbra esnek, mintsem az ugor nyelvek a finnektől: azt kell tehát felvennünk, hogy ama nagy közösséghez tartozó nyelvek, talán még szétszakadásuk előtt is, egymástól távozni, s viszontag külön-külön csoportokba közeledni kezének. Az ékirati *irra* vagy *ra*, mely egyet jelent, azt bizonyítja

nektünk, hogy az ékirást feltaláló nép bizonyosan nem ahhoz a csoporthoz hajlik vala, melyet a finn nyelvek fogtak alakítani, nem is a leendő ugor csoporthoz, hanem máshoz, a melyben az 1-et jelentő szó r-cs, s az a török, vagy a dravid nyelvcsoporthoz volna. Ennél fogva nagy vigyázattal kell a régi tényeket elsorozni: sőt elsorozásukat meg sem kell kezdeni, míg a tudva lévő nyelvek történetei fel nincsenek tárva. Messziről síknak látszik, a mi közlől tekintve nagyon hegyes völgyes lehet.

Ázsiára nézve a dravid nyelvek, s az ékiratokbeli úgy nevezett scythia nyelv (mely azonban többféle) tényleges adatok: Európára nézve ilyenek nélkül is szükölködünk. Azt állítani, hogy az árják elterjedése előtt egész Európát finn népek foglalták vala el, csak taláalomra tett kimondás. A nyelvek mai mivoltából kell kiindulni Európában is. Az etruszk nyelvet még senki sem fejtette meg, azt tehát egyszerűen mellőzni kell. A baszk nyelvet máig beszélik, annak irodalma van, azt tehát lehet, sőt kell is tekintetbe venni. De a baszk számnevek, hangjukra és alakukra nézve, még inkább különböznek a finn és ugor nyelvek számneveitől, mintsem a dravid számnevek. Mikor a baszk, dravid, finn-ugor nyelvek egy közösséghez tartozhattak, föltéve, hogy valaha ilyenhez tartoztak volna, akkor nem valószínű még kifejtve a csoportok, annál kevésbbé a nyelvegyedek. Egy nyelvészeti bizonyíték sincsen arra, hogy a lappok már Kr. e. 2000 év táján bírták volna egész Európát; azt pedig gondolni sem lehet, hogy Európában és Ázsiában az árják előtt egyedül az áltaji nyelvek közössége uralkodott volna. Keletindianában a dravid nyelvű népeken kívül mások is maradtak meg, a kik színre nézve is különböznek tőlök; Európában épen a baszkok tagadják az áltaji népeknek ügyvélt kizáró uralkodását. Ismételjük, hogy távolról egyenlőnek látszik, a mi közlől tekintve nagyon különbözönnek tünik fel. Skandináviának ős lakosait finn fajbelieknek tartják: úgyde Koskinen megmutatta, hogy az ottani és akkori finnség korántsem a mai finnek közvetlen elődje, hanem különböző nemzetségi volt. Ha a dvergek más nép, a jotunok is más nép voltak, s egyik se a mai finnek közvetlen elődjei; ha, mint tudjuk, a finn mondák *hiite népről* is szólnak; ha hozzá tesszük, hogy a vogul mondák is ősi, óriási, népről tudnak, mely a mai halandóktól különbözik: nagyon lehetséges, hogy még a tulajdonképi lappok se voltak ott a legelső nép, kivált hogy nyelvök, mely egyben más-

ban a finnél is közelebb éri a magyart, ugyan azon korba valónak látszik, melybe a finn és magyar nyelv tartoznak.

A finn és ugor nyelvek külön-külön csoportot tevé, ezt a fogalmat a későbbi népek történeteiben még inkább kell fáklyául vennünk, ha némi bizonyosságra akarunk jutni. Egy népnek sem lehet történelme, míg egyeddé nem vált; s egy nép sem válhatik egyeddé, mielőtt azon nyelvcsoporthoz meg nem alakult, a melyhez most, nyelvénél fogva, tartozik. A finn és ugor nyelvek egész mi-volta világosan tanúsítja, hogy ők még azután is együtt maradtak, miután elváltak volt a török nyelvektől. De míg együtt valának, addig se finn se ugor történelemről nem lehet szó, mert addiglan mindnyájan finnek is ugorok is voltak. Elválván egymástól e két csoport, csak most kezdődik külön a finn népek s külön az ugor népek történelme, mert most alakúlnak a nép-egyedek. Azért is a mely népnek nyelvét nem tudjuk, annak tulajdonképi finnségét vagy ugor-ságát nem lehet bebizonyítani, ha különben a világot betöltötte is hírével. De még akkor is a valószínűséget fogja nevelni az a fáklya, melyet a nyelvtudomány vihet a régiség homályaiba. S Koskinen maga várja ezt a fáklyát, melyet azonban még nem nyújthatunk neki.

HUNFALVY PÁL.

KHIVAI TATÁRSÁG.

Tavali május végén érkezett ide, Vámbéry Ármint turkesztáni útjából kísérve, *Molla Iszhák*, egy fiatal (24 éves) özbec-tatár, a khivai khánságbeli Kongrat városából való. Három hónapig levén nálam, fölhasználtam e ritka alkalmat, hogy vele a khivai tatár dialectust tanulmányozzam, mi közben egyes szövegdarabokat is jegyeztem föl tőle, lehető pontosan az ő ejtése szerint írván le azokat. E szövegeket, mint a ma Khivában divatozó özbec nyelv mutatványait, most közlöm azok számára, kiket a török-tatár nyelvek ismerete valamennyire érdekel; a mellékelt, meglehetősen hű fordítás eligazíthat azoknak szoros megértésében mindenkit, a ki a török nyelvek alkotásával csak némileg is megismerkedett; s ezenkívül még e szövegközlés után a khivai-tatár dialectus sajátosságairól egy kis nyelvtani rajzzal szolgálok az érdekelt olvasónak. A magyar nyelvész közönségnek meg kedves dolog lesz láthatni, miképen lehet eredeti magyar darabokat is tatár ruhába öltöztetni.

A közlött darabok háromfélék: I. „*Néhány tatár példabeszéd és találós mese*,” mind eredeti, Khivában divatozó tatár mondások. II. „*Mesék és adomák*.” Ezek közül az 1—6 számúak perzsából szabadon vannak fordítva; 7—9. úgy készültek, hogy először a magyar eredetit (l. Jókai, a magyar nép adomái, a 307. 67. 259. lapokon) törökül elmagyaráztam, s Molla Iszhák azután saját módja szerint tatárul beszéllte el; a hosszabb 10. és 11. két mese egyenesen Molla Iszhák elmondása után van följegyezve; a 12-dik darab a „*Negyven vezír*” könyvének oszmanli textusából szabadon fordítva; a 13-dik meg az oszmanli „*Tuti náme*” után szabadon elbeszélve. III. „*A csodaszarvas regéje*.” Arany János „*Buda halála*” című hőskölteményének hatodik éneke, tatárra fordítva. Molla Iszháknak

ily dolgozatáról legelőször az idei Koszorúból értesültünk (l. a febr. 26-ki vagyis a 9-dik számot a 214. lapon, hol curiosum gyanánt az első strofa van közölve). A mit itt közlök; az csak részben Molla Iszhák említett fordítása: mert azt bizony magam olyformán változtattam és dolgoztam át, hogy egyenlő, természetes (prózai) accentus szerint olvasható versek kerüljenek ki. Az alapelv, melyből ebben kiindultam az, hogy a török-tatár nyelvnek, mely szótag-quantitásról keveset, s még kevesebbet tud az úgynevezett positívorról, de annál erősebben accentuál, még pedig jobbadán a szó végét accentuálja (mint megfordítva a magyar és finn nyelvek a szó elejét) — természetével legjobban oly versszerkezet fér meg, melynek rythmusát csak az accentuálási hangemelkedések határozzák meg. Ezen természetes accentuáló versszerkezet elvét néha alkalmazta volt is, bár öntudatlanul, Molla Iszhák említett dolgozatában, a mint több versén látható, melyeket csak prózáilag accentuálva kell olvasni, s tökéletesen jó rythmus érződik ki belőlük, v.ö. a 11. 12. verseket:

her biri' ô qada'r jara'q aldila'r

jaraqnî' körgenle'r hejra'n qadila'r.

Az ilyen versnek, a mint látni való, négy szakasza van, ugyanany-nyi hangemelkedéssel, mely a török-tatár hangsúlyozás kiváló jel-leme szerint, rendszeren a szakasz végére esik; maga egy szakasz egy-egy három tagú szóból áll, vagy két egy accentus alá eső szóból (p.o. her biri; ô qadar); s minthogy a hangsúly rendszeren a szakasz végére esik, jambicus vagy anapaesticus rythmus áll elé. A török és a magyar nyelv ellenkező hangsúlyozását tekintve tehát nagyon is helyén van a tatár versben ezen jambicus anapaesticus négy szakasz, a magyar eredetinek négy trochaeusa ellenében. Megkísértettem tehát ezen versnemet az egész fordításon keresztül vinni, s ha bár a tisztelt olvasó csak curiosumnak veszi is e kísérletet, de megnyugtatására annyit mondhatok, hogy maga Molla Iszhák nagyon helyesnek és jól olvashatónak találta. Meg kell még jegyezni, hogy legjobban tölti meg a verset a teljes háromtagú szakasz; azért a hol csak lehet (és hála istennek a tatárban van még hosszú önhangzó is) a szakaszt tevő kéttagú szónak első tagját kissé meg kell nyújtani (különben hosszúnak irtam is a még hosszúnak ejthető önhangzókat; p.o. qizlar — mikor egy szakaszt teszen, de qizlarnün, qizlarya — melyek három tagú szakaszok. Négy öt tagú szók természetesen csak úgy voltak használhatók e

versekben, hogy a főaccentust megelőző másod accentus is szakaszt képezett, p.o. turya'n- | larinda', wáqia' - | larinna'n, köpele'k- | lerni'n, v. 89 van : ô deureklerniñ — melyben azonban az ô-val együtt ô-deurèk képzi az első szakaszt. Végre még azt a szabadságot engedtem meg néha magamnak, hogy a 4-dik szakaszt az utolsóelőtti szótagon accentuált szóval képeztem; ezt kellett tennem, mert különben az igék paesensalakjait (kite'men, kite'sen, kite'di stb.), a futurumot (kite'rmen, kite'rsen stb.), az encliticus *tî, ti*-vel (*tîr, tur* helyett) képzett perfectumot (kiti'p-tî, qali'p-tî), az imperativus többesi 1. személyét (kite'li) nem lehetett volna jól használni. A 4-dik szakaszban, azaz a verssor végén, alig is zavarja a rythmust ez a licentia. Azonban megjelöltem ilyenkor az accentuált szótagot (az önhangzó mellé tett ' jeggyel) valamint másutt ' jeggyel a kiemelendő másod accentust.

A közölt tatár szövegnek írásmódjára nézve megjegyzem, hogy

e = nyílt magyar e (ü), ê = zárt e.

ï = mélyhangú i

q = mély k, török ق

χ = német ch (*rache*-ban), arab خ

γ = a χ-nak lágya, arab غ

w = úgy hángzik mint az angol w

s = magy. sz

š = magy. s

č = magy. cs, török چ

ž = magy. ds, török ج

ñ = német ng ebben: *singen*, soha sem ejthető dentalis n-nek, mint az oszmanli ن.

A hosszúönhangzók a circumflexus jeggyével vannak jelölve.

I.

Néhány tatár példabeszéd (naql) és találos mese (ojun hikâjet).

Adam alasî ičinde, hejvân alasî tîšinda.

Az embernek tarkája (kétszinűsége) belül van, az állatnak tarkája kívül van.

iel oyrisiz bolmas, tau bôrisiz bolmas.

Nincs nép tolvaj nélkül, nincs hegy farkas nélkül.

qazan̄a jantašsañ, qarasi juvar;

jaman̄a jantašsañ, belâsi juvar.

Ha katlanhoz közeledel, rád ragad a feketéje;

ha rossz emberhez közeledel, rád ragad a szerencsétlensége.

ičip tojman̄an jalap tojmas.

A ki az ivással nem lakott jól, az a nyalással épen nem lakik jól.

inesini kör, qiz̄in al; qaresini kör, böjzin al.

Nézd az anyát s vedd el lányát; nézd a szélességét s vedd a vásznat.

öjümde joq-tur göčelik, könlüm istidê xožaliq.

Házamban nincs egy kására való, szívem mégis nagyurasságot kíván.

bi-aqil dosttan aqilli dušmân jažši-dî.

Oktalan barátnál jobb az okos ellenség.

ačliq nini jidirmes, toqluq nini didirmes.

Az éhség mit nem etet, a jóllakottság mit nem mondat.

jijlam̄an balaya iemček qajda?

Nem síró gyermeket nem szoptatnak (tkp. — gyermeknek a csecs hol?).

qïstanyan iške šejtân qošulur.

Elhamarkodott dologba az ördög elegyedik belé.

dünjaya nîčik kilgen bolsañ, böjle kotersen.

A mint a világra jöttél, úgy fogsz elmenni belőle.

qaranî jusañ, aq bolmas,

jaman her qiz̄ jažši bolmas.

Ha a feketét mosod, nem lesz az fehér;

egy rossz leány sem lesz jó leány.

bolur adam on bišinde baš bolur,

bolmas adam, qırqqa kirse, jaš bolur.

A ki ember lesz, az már tizenöt éves korában fej leszen (mások fölött uralkodik); a ki nem lesz, ha negyven évet ér is, gyermek leszen.

bal tutqan barmañini jalar.

A ki mézbe nyúlt, megnyalja az ujját.

jaχšī minen jürseñ, jitersen müratqa,
jaman minen jürseñ, qalarsın ujatqa.

Ha jó emberrel jársz, elérsz czéledhoz,
ha rosszal jársz, szégyenre maradsz.

köp itken χôb iter.

Ki valamit sokszor csinál, jól csinálja.

uzak-ta bolsa hem jol jaχšī,
jaman bolsa hem qiz jaχšī.

Ha messze is, mégis jobb az út,
ha nem szép is, mégis jobb a leány (mint szép özvegy asszony,
feleségül t. i.)

jigit digen šoq bolsun,
šoq bolmasa, joq bolsun.

A legény legyen tréfás (víg); ha nem víg, veszszén el.
arpa buydaj aš boldi,
altın kümüş taš boldi.

Árpa búza eleség lett, arany ezüst kő lett.
(qimmaçliq bolyanda — inség idejében).

jaχšiliq it, derjaya tašla : baliq bilir ;
baliq bilmese, χâliq bilir.

Tégy jót, s vedd a tengerbe : megtudja a hal ;
ha a hal nem tudja meg, megtudja a teremtő.

tilden kilgen hem qoldan kilse : heme adam gedâ bolmaj, sultan
bolur.

Ha minden kívánat meg is teljesülne (tkp. ha a mi a nyelv-
ről jó, a kéztől is jöne), egy ember sem lenne szegény, mind
király lenne.

pullu adamdin belâ qorqar.

A pénzes embertől fél a szerencsétlenség.

qolum açiç, jüzüm aq.

Kezem nyitva van, arcom fehér (boldog leszek a más vilá-
gon, jótéteményeimért).

çiçmayan žândin ümîd kisilmes.

Nincs elvágva a remény a még el nem költözött lélektől (ad-
dig remélhet az ember, a míg él).

balalardin sor çavarlarni.

A gyermekektől kérdezd a híreket (mert a gyermek megmond
- mindent őszintén).

žehânda köp jašayannün köp bilir köp gezgen.

Többet tud az, a ki sokat járt, mint az, a ki a világon sokat élt.

ölseñ, gôrün kiñ bolsun.

Ha meghalsz, legyen tág a koporsód.

dauageriñ pátšâ bolsa, arziñni allâ isitsin.

Ha pörös feled a király, az isten hallgassa meg ügyedet.
at arıqlıqta, jigit ƣariblıqta.

A ló soványságban, az ember szegénységben (t. i. jaman körünür — rosszul tünik föl, rossz benyomást tesz).
sedepsiz dürr bolmas, tiqansiz gül bolmas.

Nincs gyöngy gyöngyház nélkül, nincs rózsa tövis nélkül.
aq qojni ajayinnin asadi, qara qojni ajayinnin asadi.

A fehér juhot lábánál fogva akasztják föl, a fekete juhot is lábánál fogva akasztják föl ¹⁾.

iki qoçqarniñ kellesi bir qazanda qajnamas.

Két kosnak feje nem föl egy kazánban ²⁾

jitim bala saqlasañ, aƣzi burnuñ qan iter,
jitim ulaq saqlasañ, aƣzi burnuñ jay iter.

Ha árva gyermeket nevelsz, a szája orrodát megvérezi;

ha árva gödölyét nevelsz, a szája orrodát megszírozza.

imâm öjinnen aš čiqmas,

olü közinnen jaš čiqmas.

Pap házából nem jö étel ³⁾, halott szeméből nem jö köny.

körpeñe qarap ajaq uzat.

Takaród szerint nyujtsd ki lábadat.

nâdân bilen bir saat sôbet itkennen jüz jül zindanda qalyan (boljan)
jaƣši.

Jobb száz évet a börtönben maradni, mint egy órát bolond emberrel társalogni.

et jayda pšmes, ƣamir sûda pšmes.

A hús nem fő meg zsírban, a tészta nem fő meg vízben.

baliq jigen toq bolur, küč quwatı joq bolur.

Ki halat eszik, jól lakik ugyan, de vész az ereje.

¹⁾ Kiki magának az, a mi, a jó ember is, a rossz is.

²⁾ Két ellenség nem fér meg egy helyen.

³⁾ Mert a pap mindig kapni szokott, azért nem szeret adni.

bideületniñ oylu bolıannıñ deületliniñ qulu bol.

Sem hogy szegény embernek fia légy, inkább légy gazdagnak szolgálja.

nesije jime etni, süjegi jirtar kötni.

Ne egyél húst hitelbe, a csontja szétszaggatja beledet. aızı qıſıq bolsa hem baj söjlesin.

Hadd szóljon a gazdag, ha görbe szájú is. tilni saqlayan baſını saqlar.

A ki nyelvét megőrzi, fejét őrzi meg.

köp bilgen köp jañlır.

A ki sokat tud, sokat hibáz is.

asılaſıaq adam suıa batmas.

A kit föl fognak akasztani, az nem sülyed el a vízbe.

ıudanıñ qudretiniñ tamâſası: balasiniñ qarnında jatır inesi; bala ſini paralap inesini jirge köm. muni tap — dep sorıdeler.

Isten hatalmának csudája: gyermekének méhében fekszik az anyja; darabold föl a gyermekét s temesd a földbe az anyját.

Találd ki ezt — így szoktak kérdezni. — (Dinnye).

atasız boldım, inem bar; andin soñ inem boldi erim.

Atya nélkül lettem, csak anyám van; azután az anyám férjem lett. (*Hava* = Havva, = Éva anyánk).

bir pulluq bahalı ſej bir odaıa ſıymıdê.

Egy dolog, melynek csak egy *pul* (kis pénz) az ára, de nem fér be a szobába. (ſem jaıtıſı — gyertya világossága).

azanda tört ajaq minen jüredi, kün orta iki ajaq minen jüredi, aıſam üc ajaq minen jüredi.

Reggel korán négy lábon jár, délben két lábon, este három lábon jár.

iki baſı bar, tört qulayı bar, tört közi bar, altı ajayı bar, tört ajayı minen jüredi, jigirme tört tirnaıı bar.

Két feje van, négy füle, négy szeme, hat lába van, négy lábon jár, huszonnégy körme van. — (atlı adam — lovas ember).

qačan köp jaıtıſı boladı ıatın?

Mikor igen jó az asszony? — (ölgen waıtta — mikor meghalt, mert akkor már köp söz sözlemıdê — nem beszéll oly sokat).

II.

Mesék és adomák (hikâjetler).

1.

Iki xatîn bir balanîñ üstünde dauâ ittiler, guâ tapmadılar. ikisi qâzîniñ eldine bardılar, qâzîdan insâp istediler. qâzi bularnîñ gepini işitti; žellâd! dep qîçqirdi we bujurdi: bu balanî iki para it — didi. iki xatînnîñ birisi bu söznê işitkendin dem boldi, birisi köp xauya itti. xudâniñ joluna mênîñ balannî iki para itme; bu nêik insâp-tir? balanî istemîmen — didi. qâzi bildi balanîñ inesi bu xatîn bolyanîni, balanî bu xatînya birdi; dauâ itken xatînya têtîr urdi we qoudi.

2.

Bir adamniñ qulu qaçti. andin soñ ayaşı bařqa řeherlerge ô qulunî qîtırîp kitti. bařqa bir řeherde qulunî kôrdi. ne üçün qaçtiñ? — didi. qul ayaşîni urdi: sen mênîñ qulum-san — didi; mênîñ köp mâllarîmnî oçurlap qaçtiñ — didi; bu waqta seni taptîm, bu waqta

1.

Két asszony pörölt egy gyermek fölött; de nem találtak tanút, s így mindketten a bíró elé mentek, s attól igazságot kértek. A bíró meghallgatta az ő panaszukat; azután hóhért kiáltott, és megparancsolta neki, hogy a gyermeket vágja ketté. Az egyik asszony ezt hallván, csak hallgatott, de a másik nagyon jajveszékelt: az istenért, ne vágd ketté gyermekemet; micsoda igazság ez? hiszen nem is kívánom a gyermeket. A bíró ebből megismerte, hogy ez az asszony a gyermek anyja, s a gyermeket is ennek az asszonymak adta oda; a másik érte pörölő asszonyt pedig megkorbácsoltatta s elkergette.

2.

Egy embernek megszökött a rabszolgája. Azután gazdája más városokba üldözte rabszolgáját, míg egyik városban meg is látta azt. Mondta neki: miért szöktél meg? De a rabszolga megverte gazdáját: te az én rabszolgám vagy, azt mondja; sok jószágomat ellopván megszöktél; most megtalálalak, de most már többet nem

köp jamauliq itmein — didi. ikisi dauâ itti, qâziniñ eldine bardilar, qâziya sözlerinê ajttitar. qâzi ikisinê derežege jaqin oturtti; başla-riñizni içkeri uzatın — didi. žellâd — dep qıçqırdı we bujurdi : qul-nuñ başını çap — didi. bu söznê işitkendin soñ derhâl birisi başını sırtqa tarttı. qâzi bildi qul bu iken. andın soñ urdı, ayaşına tapşırdı.

3.

Bir dâna adam bar irdi. bir šeherge bardı. işitip irdi : bu še-herde her kim musâpır bolsa, köp jimekler birediler we saıawet itediler — dep işitip irdi. dâna adam bir kône kijim kijip bardı, bir adamniñ öjine bardı. jimek we içmek, oturaşak jir hem birmedi. ô dâna adam şermende bolup (ujalıp) öjine kildi. jene bir gün jaışı kijimler kijip, jene ô šeherge bardı, ewwel baryan öjge jene bardı. ô öjniñ adamı izzet we hürmet itti, jaışı jimekler pşirip birdi. dâna adam jimek jimekke başlayanda : munuñ kivi jaışı jimek jaışı ki-jim kigen üçün pejdâ boldı — didi. andın soñ ô öjniñ adamı sordı : niçün bu sözni ajtasan ? ajttı : ötken gün kône kijim kijip munda kildim, hiç jimek tapmadım. bu gün jaışı kijim kijip kildim, jaışı

---

bántlak. Így porölt mind a kettő egymással; elmentek bíró elé, s elmondták a bírónak ügyöket. A bíró mind a kettőt oda ültette az ablakhoz, s mondta, hogy az ablakon dugják be fejeiket. Azután hóhért kiáltott, s parancsot adott neki : vágd le fejét a rabszolgának. Ennek hallatára az egyik mindjárt vissza húzta fejét. A bíró most tudta, hogy ez a rabszolga; azután megverette s átadta gazdájának.

3.

Volt egyszer egy okos ember. Ez egy városba ment, a hol hal-lotta volt, hogy minden utas embert jól tartanak étellel s bőkezűleg bánnak vele. Az okos ember egy ócska ruhát öltött magára, s elment egy embernek házához. De ez nem adott neki enni inni, még ülőhe-lyet sem adott. Az okos ember, elszégyelve magát, hazatért. Megint valamely napon szép ruhákat öltvén magára, ugyanabba a városba, ugyanabba a házba ment, hol előbb is volt. A ház gazdája akkor tel-jes tisztelettel fogadta, jó ételeket főzetett neki. Az okos ember, mi-kor evéshez fogott, mondta : ilyen jó étel most azért van itt, mert szép ruhát öltöttem. Erre a ház gazdája kérdezte : miért mondod ezt ? Amaz felele : a minap ócska ruhában jöttem ide, s nem kaptam sem-

jimek bu gün pejdâ boldi. anîñ ücün ajttim — didi. öj igesi şer-mende bolup köp ujaldî.

4.

Bir šeherde bir zâlîm pâtsâ bar irdi. bir gün ô zâlîm pâtsâ bir öjzi šeherden čitke čiqti. bir adamni kördi bir açažniñ tijinde. sor-di: ié' adam! bu memleketniñ pâtsâsi ničik adam-dir? jaž-i-ma ja-mam-ma? ajtti: köp jaman zâlîm adam — didi. pâtsâ ajtti: mēni bilesem-mē? bilmimen — didi. bu memleketniñ pâtsâsi. men-men — didi. ô waqtta ô adam köp qorqti. pâtsâ bildi, sordi: ne adam-san? (ni jirli-sen?) men pelân bajniñ oylu bolaman — didi, her aj-da üc kün čilli bolaman; bu gün üc künniñ ewwelki küni — didi. pâtsâ küldi, bu adam hič söz sözlemedi.

5.

Bir šâir bir bajniñ eldine bardî. hâllarini bejân itip köp jažši ya-zeller ajtti. bajniñ köp waqtî çoš boldi. baj ajtti: aperin; janimda hâzir pul joq — didi; irteñ kil, saña çale birein. šâir öjine kitti. jene

mit sem cennem; ma szép ruhában jöttem, s ime itt van ma a jó étel. Azért mondtam azt. A ház gazdája erre nagyon elszégyellte magát.

4.

Valamely városban zsarnok király volt. Egyszer kiment ez a zsarnok király egymaga a mezőre. Meglátott ott egy fa tövében egy embert. Kérdezte: hé, ember, milyen ember e város királya? jó-e vagy rossz-e? Amaz felelt: egy igen rossz zsarnok ember. Erre a király azt mondja: engem ismersz-e? Nem én, mondja amaz. Én vagyok ez ország királya. Akkor az ember nagyon megijedt. A király azt észrevette, kérdezte: kicsoda vagy te (hova való)? Én ennek meg ennek a gazdag embernek a fia vagyok, minden hónapban három napig bolond vagyok; ma épen a három napnak elseje van. A király erre nevetett, s amaz nem szólt többet.

5.

Egy poéta elment egy gazdag emberhez. Elmondta neki (szorult) állapotját, s szavalt clötte nagyon szép verseket. A gazdag embernek ez nagyon megtetszett, s mondta: nagyon jól van; de most nincs nálam kész pénz; jöj el holnap, adok neked búzát. A poéta haza-

irteñ kildi. baj sordı: niçün kildin? ötken gün ajttiñ: yale biremen dep, anıñ üçün kildim — didi. baj ajtti: ežeb aqılsız adam-san — didi; meniñ xoş sözümnä jaχši kordün-mi? — didi. bu waqıtta niçün yale biremen — didi. sennen qarzım bar mı? — didi. šair köp ujalıp öjine qajtti.

6.

Bir pãtsãniñ bir weziri bar irdi, köp jaχši miltiq atar irdi. bir gün wezır miltiq atmaq üçün bir bãyya bardı. anda bir derviš hãzir boldı. miltiq ata-tõn adamlar köp kildi. wezır bãyniñ bir terepine bir qazıq qaqtırdı, ajtti: her kim bu qazıqnı ursa, jüz teñge biremen — didi. her bir adam miltiq attı, hiç ura-bilmediler. derviš ajtti: maña hem bir miltiq iltipãt itin — didi. derviške bir miltiq birdiler. derviš bir mertebe attı, urdı. wezırniñ waqıt xoş boldı, jüz teñge birdi, we žewãb birdi, kite-ver dep. derviš sordı, ajtti: niçün birdin maña munı? didi. wezır ajtti: saña baχš ittim. bu nıçik söz? — didi. jüz teñgeni qazıqnı uryan üçün aldım; sauãl itken üçün hiç

---

ment, de eljött megint másnap. A gazdag ember kérdezte: miért jöttél? Hiszen tegnap azt mondtad, hogy búzád adsz; azért jöttem most. A gazdag ember mondta: ej, mily esztelen ember vagy! hát tréfa szavamat komolyan vetted-e? Most miért adjak neked búzád? csak nem vagyok neked adós? — A poéta erre nagyon elszégy ellvén magát, haza ment.

6.

Egy királynak volt egy vezírje, ki nagyon jó puskalövő vala. Egyszer elment a vezír egy kertbe puskával czélt löni. Ott egy dervis is megjelent, s eljött sok puskalövő ember. A vezír a kertnek egyik oldalán beveretett egy szeget, mondván, hogy annak ki e szeget eltalálja, száz tengét ad. Valamennyien löttek, de nem tudták eltalálni. Akkor a dervis ezt mondta: sziveskedjének nekem is egy puskát adni. Adtak tehát a dervisnek egy puskát. A dervis egyszer lött, s eltalálta a szeget. A vezírnek ez megtetszett; adott neki száz tengét, s egyszersmind elbocsátotta, hogy most már elmehet. A dervis kérdezte: miért adtad nekem ezt? A vezír azt mondta: hát ajándékba adtam neked. Hogy hogy? mondja amaz, azért hogy eltaláltam a szeget, száz tengét kaptam; azért meg, hogy kérdést tettem, semmit sem kaptam; a hozzád tett kérdésem tehát nem ért annyit

bir űej almadim ; mēniñ sizden sauāl soryanim qaziqnı uryan kivi bolmadı. wezır küldi, jene jüz teñge inām birdi.

7.

Bir javanlı baj bar irdi , mālī köp irdi ; we bir oylu bar irdi, tembel we aqılsız irdi. oylıñı aqıllı itmek üēün köp mällar sarp itti ; oylı hiē aqıllı bolmadı. andin soñ baj bu qadar mālññ pajdasız sarp bolıanıñı körip, ıapa boldı, ajttı : bir išek üēün ne qadar ögüz we sıyr sarp itkenmen!

8.

Bir waqtta jil bilen qojaş bēs ittiler , ikisiniñ qajsısi quwatlı bolıaj. ikisi köp sözler sözlešti ; jil ajttı : men quwatlı-man, qojaş ajttı : men quwatlı-man. imdi ikimiz teźribe qılalı : űunda jaumurlıq kigen bir ıarıb adam jüridē ; köreli , qajsımız anıñ ininden jaumurlıqnı ala-bilgejmiz. jil bu sözni qavıl itip , pilhāl űu ıarıb adamyıa tüşüp ise-birdi. jil köp ıajret itip isti , ű adam kijiminiñ piēşini köterip birdi. ű adam dayı jaumurlıqnı öjzine jaxşıraq mehkem tuttı , inin-

---

mint a szeget találó lövésem. Erre a vezır elnevette magát, s még száz tengét ajándékozott neki.

7.

Volt egyszer egy gazdag paraszt, sok vagyona volt ; egy fia is volt, tunya és ostoba. Hogy fiát okossá tegye, sok pénzt költött ; de az sehogy sem lett okos. Azután a gazdag ember, látván, hogy ennyi sok pénz haszontalanul költ el, szomoruan mondta : óh, egy számárért hány ökröt és tehenet áldoztam fel!

8.

Egykor a szél és a nap vitatkoztak egymással, hogy melyikük volna erősebb. Sokat szóltak egymás ellen ; a szél azt mondta : én vagyok erősebb ; a nap azt mondta : én vagyok erősebb. Hát tegyünk próbát : amott megyen köpenyegben egy szegény ember ; lássuk, melyikünk tudná a válláról levenni a köpenyegét. A szél elfogadván ez indítványt (e szót), mindjárt neki esett a szegény embernek, s elkezdett fúni. A szél nagy erővel fűtt, az ember ruhájának szegélyét fölemelte. De az ember is jobban magára húzta a köpenyegét, s nem engedte azt a szélnek válláról levennie. Azután a szél, nem bírván

den jilge hič aldirmadi. andin soñ jil aźiz qalip jziniñ hlini bildi. qojař dayi  adamniñ üstüne issisini ajret minen atmaq bařladı. juař juař adam issiniñ herretinnen ininden jaumurlıqni tařladı; bir' azdan soñ issiniñ kpliginnen bütün kijimini iřip qojdı.  waqta qojař jilge ajtti: krdn-m men sennen quwatlı-man; imdi bildiñ-m?

9.

Bir papas bir kerre dostlarini sipetke ayirdi. biř pont et al! — dep, jimek pure-tn atınya pul birdi. jimek pure-tn atın, bu pulni jzim alajın — dep, tama itip bir hile itti. hilekerlik bile jzni jaman krsetip (apa bolıp) papasniñ eldine bardı. i uluyum bjgm, řul alyan etimniñ hemesini puk jp-ti — dep rtene-birdi. papas hejrn qalip ewb sordı: niik jidi bu etni? řul pukni tutıp terzuya salıp lep ayırlıyini biliniz.  arib bigun pukni tutıp terzuga qojdılar we lediler. terzuya qaradılar; pukniñ btin teni (heme uri) biř pont qadar boldı, zide bolmadı. papas hejrn qalip ajtti: bu puk jigen biř pont qadar et iinde bolsa, jziniñ uri qajda qaldı?

---

vele, látta hanyadan van (megismerte a maga állapotját). Most a nap is elkezdte egész erővel az emberre rvetni melegt. Lassanként az ember a melegnek hsgtl levetette válláról a köpenyeget; ke-veřssel azután, a hsg nagyvolta miatt, egész ruháját föloldotta s letette. Akkor a nap ezt mondta a szlnek: látod-e, n erősebb vagyok mint te; most megismerted-e?

9.

Egy pap egyszer vendégségre hívta barátjait. t font hsra („t f. hst vgy“ — mondván) adott a szakcsnnak pénzt. A szakcsn azonban megkivnvn a pénzt, hogy azt maga vegye el, csellel lt. Ravaszsggal nagy meghborodst tettvn arczán, bement a paphoz, s elkezdett sopánkodni: h nagy jó uram, azt a hst, melyet vettem, mind megette a macska. A pap, ezen elcsodlkozvn, számon kérte, hogyan ette meg ezt a hst? fogjátok meg a macskát, tegyétek rá egy mérlegre, s mérjétek meg súlyát. Megfogták tehát azt a szegény ártatlan macskát, mérlegre tettk, s megmrtk. Mikor a mérlegre néztek, ht a macskának egész teste (egész súlyú) t font volt, több nem volt. A pap, ezen elcsodlkozvn mondta: ha az t font hs, melyet e macska megevett, csakugyan benne van, hol maradt (hová lett) aztán magának (a macskának) a súlyú?

10.

Ötken zamanda hezreti Omar γ a bir χ atın kilip¹ arz itkeniniñ bejâni turur. — Jâ Omar! üç jil bolup-turur, irim γ âib bolup-ti, ölüsinnen tirisinnen χ avarım joq. men bir başqa adam γ a barsam, $\check{z}$ e-wâb birseñiz. balalarım bar, jije $\check{z}$ ek šejleri joq. Omar üç jilliq âšliq birdi, savr it — tip. üç jil temâm boldi, jene kilip arz itti: jâ Omar, balalarım bar-turur, jidirgeli kidirgeli šejim joq. $\check{z}$ ewâb birseñiz, bir adam γ a barsam. hezreti Omar jene bir jilliq âšliq birdi, savr it — tip. ô jil hem temâm boldi, jene arz itti: jâ Omar jiti jil boldi, hiç χ avar iŝitmedim irimniñ ölüsinnen tirisinnen. $\check{z}$ ewâb birseñiz, imdi bir adam γ a barsam. zâipqa ir lâzim, irge zâip lâzim. hezreti Omar qavûl itti, ajtti: kimnê χ alasañ aña bar. bir adam almaqôï boldi, ô adam γ a nikâ bilen birdiler. kiže boldi, ô adam bilen a $\check{z}$ šam sôbet itižek boldi; χ atın sû levine bardı. sû levinde deü sûretli bir adam pejdâ bolup χ atın γ a qiçqirdi: ié, pëlânže χ atın, amân bar-ma-san? kejpîñ ja χ ši-mi? balalarîñ bar-mi? χ atın hejrân qaldı. sen

10.

Hogy tett egykor egy asszony Omar kalifánál jelentést. — „Óh Omar, már három éve, hogy férjem eltűnt, s nincs hirem se haláláról, se életben voltáról. Én máshoz mennék férjhez, ha megengedi felséged; mert gyermekeim vannak, s nincs mit enniök, mivel ruházkodniok. Omar három évre való eleséget adott neki, hogy legyen még türelemmel. A három év elmúlt, s az asszony megint jelentkezett: óh Omar, gyermekeim vannak, nincs mit etessek velek, mibe öltöztessem őket. Ha megengedi felséged, valakihez férjhez mennék. Omar kalifa megint egy évre való eleséget adott neki, hogy legyen türelemmel. Ez az év is elmúlt, s az asszony megint jelentkezett: óh Omar, most már hét éve, hogy semmi hirt sem hallottam, vajjon meghalt-e férjem vagy él-e még; felséged engedelmével most már valakihez férjhez mennék. A nőnek férj kell, a férfinak feleség kell. Omar kalifa beleegyezett, mondta: no menj férjhez, a kihez akarsz. Találkozott egy ember, a ki el akarta venni, s annak is adták hitves feleségül. Estére, mikor avval az emberrel már egybe akart kelni, elment az asszony vizet hozni a folyó partjához. A víz partján egy óriás (*div*) alakú ember jelent meg, s rá kiáltott az asszonyra: hé, ilyen meg ilyen nevű asszony, megvagy-e egészségben? jól vagy-e? megvannak-e gyermekeid? Az asszony

méniñ ɣatinim-san, qorqma; men seniñ eriñ-men, ɣâib bolyan. ɣatin ajtti: méniñ erim adam idi, sen deü-sen, adam imes-sen; deü ɣalqı adam isminé bileđi, aniñ üčün sen méniñ ismimni bilesen. bu sözniñ üstünde eri kildi; ne boldı, méniñ ɣatinim bu qadar qaldı — ɣaup itip kildi. körđi, ɣatini bir adam bilen sözleşe-turur. ajtti: ie adam! bimehell waqta ničün sözleşesin méniñ ɣatinim bilen sen? ajtti: méniñ ɣatinim-dır, iki üč balam bar, munnan bolyan. jalyan ajtasın, seniñ ɣatiniñ imes bu ɣatin, méniñ ɣatinim-dır, maña bu-gün hezreti Omar nikâ itip birdi. joq, bolmadı — ikisi biri biri minen ajtıstılar. ɣatin ajtti: ikiñiz iki jirde jatiñ, men öjz öjimde jataman; irteñ hezreti Omarɣa baralı, qajsiñizɣa birse, ani qavül ittim. aɣşam jattılar; tañ atti, kündüz boldı. hezreti Omarnıñ janına bardılar, arz ittiler: jâ Omar! bu ɣatinni maña nikâ itip birdiniñiz aɣşam sù kitirmekke kitti, kič qaldı, kilmedi. ničün kilmedi — dep sù levine bardim; bu adam: méniñ ɣatinim-dır — dep ajtadı. hezreti Omar ajtti: ničik seniñ ɣatiniñ bu, sen deü bolsañ bu adam

megijedt. Hiszen te az én feleségem vagy, ne félj semmit; én vagyok a te férjed, a ki eltűnt. Az asszony mondta: az én férjem ember volt, te div vagy, nem vagy ember; a dívek népe tudja az emberek neveit, azért te is tudod az én nevemet. E szóváltásra eljött az asszony férje, ki már aggódott, hogy mi történt, hogy a felesége oly soká marad. Láttá, hogy felesége valakivel beszédben van. Mondta annak: hé ember, ilyen illetlen időben miért beszélgetsz te az én feleségemmel? Amaz: hiszen az én feleségem, azt mondja; két három töle született gyermekem van. — Hazudsz, nem a te feleséged ez asszony, az én feleségem ő; ma adta nekem Omar kalifa hitves feleségemül. Nem, nem igaz — így mind a ketten veszekedtek egymással. Akkor az asszony mondta: háljatok most két külön helyen, én meg a magam házában hállok: holnap menjünk Omar kalifához; a melyiknek közületek az engem ad, azt fogadom el férjemnek. Az este tehát lefeküdtek; megvirradt, nappal lett. Elmentek akkor Omar kalifához, s eléadták a dolgot: óh Omar, feleséged nekem ez asszonyt hitvesemül adta. Az este elment vizet hozni, későig maradt, nem jött meg. Gondolván, hogy ugyan miért nem jött meg, elmentem a víz partjához; hát íme ez az ember azt mondja, hogy az asszony az ő felesége. Omar kalifa mondta: hogy lehet ez asszony a te feleséged, midőn te div vagy, ez meg ember?

bolsa? joq, men deü imes-men, mēniñ âdim pēlánže-tur. hezreti Omar hejrân qaldı, hezreti Âliniñ janına bardılar. žewâb sordılar: já Âli, bu çatınnıñ iri çâib bolıan iken jiti jıl; bu çatınnı aŗşam bu adamça nikâ itip birdik. bu adam pejdâ bolup, mēniñ çatınım-dir — dıdē, ni žewâb biresiz? hezreti Âli sordı: ié adam, âdiñ nedir? âdim pēlánže-dir. men išitip idim: bir adam jiti jıl çâib bolup, jene kiledi. meger bu adam şu-dur. annēn soñ çatınnı bûça birdiler. annēn soñ wâqia sordılar: kōrgeniñni, išitkeniñni kezgeniñni bejân ejle!

Išitip irdim žünublikte jatqan jaman — dep; sū kitirmekke kittim, sū levine bardım. bir qaş kildi. mēni alıp qaçtı, bir wilâjetke alıp bardı; ni jir ikenini bilmedim. kündüz boldı; kördim: heme adamlar deü; tilini bilmedim. aniñ içinde bir jıl turdum. annēn soñ bu nemleketke köp eskerler kilip, uruštular, bûlarnı bastılar; jisir itip alıp kittiler mēni hem birge. ular musulmâm deü iken; üç jıl ularniñ içinde mektebdârlıq ittim. andiñ soñ bir gün tûş kördüm, jıylap ojyandım. pâtsâ sordı niçün jıylap turdıñız? — dep. memle-

— Nem, én nem vagyok div; az én nevem ez meg ez. Omar ezen elcsudálkozván, elment velök Âli ö szent kigyelméhez, s kérte annak tanácsát: óh Âli, ez asszonyrak férje hét éve hogy eltűnt; tegnap tehát öt ennek az embernek feleségül adtam. Most emez jeltent meg, s azt mondja, hogy az ő felesége; hogy döntöd el e dolgot (mi feleletet adsz)? Âli kérdezte: hé ember, mi a neved? Nevem ez meg ez. — Igaz, én ezelőtt hallottam, hogy egy ember hét évig elveszte után megint visszajő; ez az ember pedig épen ez. Azután csakugyan ennek adta az asszonyt feleségül. Azután megkérdezte történetét: no már beszéld el, mit láttál, mit hallottál, hol jártál.

Úgy hallottam volt, hogy nem jó közösülés után tisztátalan állapotban feküdni; azért elmentem vizet hozni, a folyó partjához. Akkor egy madár jött, engem elvitt egy messze országba, azt sem tudtam, mi hely volt az. Napra kelve láttam, hogy az emberek mind dívek, kiknek nem értettem nyelvöket. Ott voltam egy évig; aztán egy nagy hadsereg jött ebbe az országba; megverekedtek ezekkel, s legyőzték őket; engem fogolylyá ejtettek s elvittek magokkal. Voltak pedig azok muszulmán dívek, a kik között három évig tanítómaster hivatalát viseltem. Azután egyszer álmot láttam, s sírva ébredtem föl. A király kérdezte, hogy miért keltem sírva föl?

ketim balalarim qarındaşlarimni tüşümde kördim; anıñ üčün jıylap turdum. öjle bolsa, memleketiñizge kidersiz-mé? žewáb birseñiz kitermen. köp jaǵşı; nêcik kidersiz, bilesiz-mi? memleketiñ ne qadar jol-dur? bilmâmen, pâtsâhım. seksen jıllıq jol-dur bu jirge. annên soñ hejrân boldım. pâtsâ ajtti: ǵapa bolma, bir heptede wilâjetiñizge jtkizermen. annên soñ zindânnên bir deü kitirdi, ô deü üstüne mênı mindirdiler. maña pâtsâ bir doâ ürgetti, ajtti: bu doâni deü arqasına mingende dâima oqu, bolmasa helâk itedi seni bu. deü mênı alıp kitti. asnân minen berâber barja-turman, pâtsâ ürgetken doâ isimnen qaçtı, deü mênı jirge taşladı. ǵudâniñ qudreti bilen ô qadar belendten jirge tüştim, hiç bir jirim âurımadi. kördim, bir çöl deşt iken. üç kün ô jirlerde jürdüm, hiç bir adam šeher jol körmedim. bir terepte bir reüşenlik köründi; oj ittim: bu terepte šeher ja köj bar-dir; bolmasa, bu jaǵtıliq nijirden pejdâ boldi? jüre-jüre köp maşaaqatlar minen ô jaǵtıliqqa jitištim; kördüm ki bir tayıstân, hıç bir adam joq, ô körgen jaǵtılar lâl, jâqût, zümürret, almas, pirôze böjle taşlar iken; ǵudâ-i taâla anıñ kivi jaǵşı taşlarını ô jirde ǵalq

---

Mondtam, hogy álmomban országomat, gyermekeimet, testvéreimet láttam; azért keltem sírva föl. Tehát el akar-e menni kigyelmed országába? Mondtam: ha felséged megengedi, elmegyek. Nagyon jól van; de tudja-e kigyelmed, hogyan megyen? s hány évi út az országa? Mondtam: nem tudom én, felséges király. Bizony van az ide nyoleczvan évi út. Erre aztán megijedtem, de a király mondta: ne búsulj, egy hét alatt eljuttatlak országodba. Elhozott a fogházból egy divet, s annak hátára ültettek engem. A király még egy imádságra tanított, hogy azt a div hátán mindig elmondogassam; különben, azt mondja, elveszejt az tégedet. A div engem elvitt, de a mint az éggel egy magasságban megyek, elfelejtettem a király tanította imádságot, s a div engem levetett a földre. Istennek nagy hatalmának köszönhetem, hogy oly nagy magasságból leestem s mégsem fájult meg semmi helyem (tagom). Láttam most, hogy egy puszta sivatag van körülöttem. Három napig jártam ott; nem láttam se embert, se várost, se utat. Végre valamerre egy fényesség látszott; gondoltam: arra város vagy falu van; különben honnét jönne ez a fényesség. Jártam, jártam, végre sok fáradsággal oda értem a fényességhez; hát láttam, hogy az egy hegy, s nincs ott semmi ember; a látott fényes pontok pedig mind rubintok, jákútok,

itip-ti. ážiz qaldım, kök otlar jidım, taâm ornun tutmadı. annên soñ jüre jüre hâldên kitip jüqıldım, öler hâletke jittim. bir quş kilip maña su bir parça et kitirip birdi, anı jigendın soñ jürdüм. andın bir derjá levige bardım. teşnelikten ážiz qaldım, su içe-bilmedim, súsizliqtan jüqıldım, öler hâletke jittim. bir quş kilip maña aʒzi bilen sũ kitirip birdi. andın sũ içtim. ô quş mênnen ehwâl sordı, ajtti: nijirden bolasan? men pëlân şelherden bolaman — didim. annên soñ sordı jene mênnen: şehriñ niçe jilliq jol-dur? bilmimen — didim. altmış jilliq jol-dur — didi. men ajttım: ié quş, dünjada seniñ kivi quş körmedim. men quş imes-men, mênin âdim Ishâq-turur, bihişte tûbi diraxtta bolaman. annên soñ men ajttım: ié Ishâq, maña jol körset. ajtti: seniñ joluñ bu derja aʒi jüzünde-dir. andın men ajttım: bu derjadın niçik kitemen? mênin aʒajımnı tut. quşnıñ aʒajını tuttum; mênin alıp uçup ötti derjadın. bu jirden kitip jol körsetti, andın soñ ʒâib boldı. anda niçe aʒlar jürdim, ač bolannên soñ kök otlar jidım; taâm ornunu tutmadı, ážiz qalıp jüqıldım, öler hâ-

---

smaragdok, gyémántok, pirózék s ilyen drága kövek, melyeket a felséges úristen azon a helyen teremtett volt. Azonban eröm fogytában volt; zöld füvet ettem, de nem töltötte az be az étel helyét. Azután jártam, jártam, míg magamon kívül összerogytam, s már-már meg akartam halni. Akkor egy madár jött, s nekem vizet s egy darab húst hozott; azt megettem s megint tovább jártam. Azután egy folyó partjához mentem; a szomjuságtól oly gyenge voltam, hogy nem bírtam vizet inni; összerogytam, s már-már meg akartam halni. Akkor egy madár jött s nekem a szájában vizet hozott; így ittam azután. A madár kérdezte állapotomat, hogy honnét való vagyok? Mondtam, hogy ebből meg ebből a városból való vagyok. Azután megint kérdezett: a te városod hány évi út? Mondtam, hogy nem tudom. Hát hatvan évi út az ide. Mondtam: óh madár, még nem láttam e világon olyan madarat mint te vagy. Én nem is vagyok madár; az én nevem Iszhák, a paradicsomban a tuba-fán lakom. Azután mondtam: óh Iszhák, mutasd meg nekem az utat. A te utad ennek a folyónak túlsó oldalán van. Megint mondtam: de hogyan megyek át ezen a folyón? Csak fogóddzál a lábamba. Belefogódtam tehát a madár lábába, s ő velem átrepült a folyón. Innét megmutatta az utat, s azután eltűnt. Ott jártam megint néhány hónapig; az éhség miatt zöld füvet ettem, de nem töltötte az be az étel helyét; eröm

letke jittim. bir adam kilip jaǰşı jimekler birdi ; aǰzüm̄ya qojdı, kö-zümni açip anı kördüm. mēni alıp kitti, öjine alıp bardı ; bir teñiz levinde öji bar idi, öjinde niçe künler turdum. qolum̄ya üç pındıq birdi, mēni bir jaǰşı imâretke alıp kitti ; kümüsten kapısı bar, altinnēn qolpu bar. bir pındıq qojdı kolpnñ tişigine, işik açıldı, içkeri kirdik ; jaǰşı imâret iken köp. anda bir işik pejdâ boldı : ô hem açıldı, içkeri kirdik. bir taǰt kördük, üstünde bir sûret kördük, iki terepinde iki arslân kördük. bizlerge helâk itmekke hemele itti ; her birisine bir pındıq taşladı, ô şırler helâk boldı. sûretniñ qolunda bir jaǰşı jüzük kördük ; jüzükni alaǰaq boldı, bir jilân pejdâ bolıp helâk itti mēniñ joldaşimni. aǰzına bir pındıq qojdım, jene tirildi. jene jüzükni alaǰak boldı : ô jilân jene helâk itti. jene bir pındıq aǰzına qojdım, jene tirildi. jene jüzükni alaǰaq boldı : jene jilân helâk itti. pındıqlar tamâm boldı, başqa pındıq tapmadım ; âǰir helâk bolıp ô imâretniñ içinde qaldı. jilân mēniñ minen sözleşti : ié adam ! niçün bu jirlerge kildiñ ? men müsâpür-men , ǰârib-men — didim , heme

---

fogyott, összerogytam, s már-már meg akartam halni. Akkor egy ember jött, jó ételeket adott ; a számba tette, s fölnyitván szememet, megláttam őt. Elvitt engem a házához, mely egy tenger (nagy folyó) partján volt ; házában néhány napig maradtam. Akkor kezembe három mogyorót adott, s elvezetett egy szép palotához ; ezüsből volt kapuja, aranyból volt lakatja. Egy mogyorót tett a lakat lyukába ; az ajtó megnyílt, s mi bementünk rajta ; igen szép palota volt. Ott elétünt egy ajtó ; annak is megint egy mogyorót tettünk a kulcslyukába, s az megnyílt, mi bementünk. Egy trónszéket láttunk, a trónszéken egy alakot, mind két felől két oroszánt. Ezek nekünk rohantak, hogy megöljenek ; de ő mindegyiknek egy mogyorót dobott oda, s az oroszánok elvesztek. A trónon ülő alaknak kezében egy szép gyűrűt láttunk ; ő a gyűrűt el akarta venni, de egy kígyó jelent meg, s elvesztette társamat. A szájába egy mogyorót tettem, s megint feléledt. Megint el akarta venni, de megint elvesztette őt az a kígyó. Ujra egy mogyorót tettem szájába, a mitől megint föléledt. Harmadszor is el akarta venni a gyűrűt, de most is a kígyó elvesztette. Azonban a mogyorók már elfogytak volt, többet nem találtam ; s így végre ő ott veszett a palotában. A kígyó azután velem beszédbe eredt : óh ember, miért jöttél e helyekre ? Mondtam, hogy utas ember, szegény ember vagyok, s elbeszéltem mindent a mit láttam s a min keresztül

körgen ötken işlerimni bejân ittim. maña rehmet itip ajtti: men jülân imes-men, perište-men; Sulejmân pejyambeniñ süreti dir bu, bu jüzük anıñ jüzügi-dir. xudâ maña emânet tapşirdi, jüzükni başqa adamğa birme — dip. ô ölgen hemrâhıñ žini irdi, adam imes irdi; ô jüzükni alıp jir jüzüniñ pâtsâliyiñi arzû itti; âzir helâk ittim. annin soñ: maña jol körset — didim, bu qapulardın nâcik çıqaman? — didim. qolumğa iki pındıq birdi; bir pındıq minen bir qapu açtım, jene bir pındıq minen jene bir kapunı açtım. andın çiqıp kite-birdim; çöller minen köller minen jüre-birdim. bir jağşı imâretke jetiştım, jağşı bâyıstânlarya jetiştım; içine kirdim: jağşı mîweler pşip-turyan, jağşı güller kördüm, jağşı sular kördüm. iki adam pejdâ boldı, çauadır ittim. jaşıl hezası bar, aq sellesi bar başında, aq livası bar üstünde. erebi lisân bilen selâm birdim, ôlar hem erebi lisân bilen izzet ittiler maña: ié adam! nijirden bolasan? men Mehemmed ummati bolaman — didim. kilip mañlajımni sîpaladı. men sordım: siz kim bolasız? — didim. birisi: hezreti İsâ-men, birisi hezreti Mûsâ-men — didi. hezreti İsâ maña köp izzet hürmetler itti. mênin qarındaşım-sen didi. mênin aslım ereb boladı

mentem. Megszánt engem s mondta: én nem vagyok kígyó, hanem angyal vagyok; ez itt Szulejmán profétának alakja, e gyürü az ő gyürüje. Az úristen rám bizta azt, hogy a gyürüt ne adjam más embernek. Ez a megholt társad dsin (rossz szellem) volt; ő a gyürüvel az egész földszíne fölött való uralkodást kívánta; végre mégis elvesztettem őt. Azután mondtam: mutasd meg nekem az utat; hogy megyek én ki ezeken a kapukon? Akkor kezembe két mogyorót adott; az egyik mogyoróval kinyitottam az egyik kaput, a másikkal meg a másik kaput. Így kijutván előre indultam; jártam pusztákon, jártam tavak mellett. Így egy szép palotához értem, szép kertekhez értem; bementem: hát van ott jó érett gyümölcs; láttam szép virágokat, láttam szép vizeket. Két ember jelent meg, s én egy kissé félttem. Zöld botjuk van, fehér turbán a fejükön, fehér ruha rajtuk. Köszöntöttem őket arab nyelven, ők is arab nyelven feleltek tisztességesen: óh ember, honnét való vagy? Mondtam, hogy Mohammed népe (közül való) vagyok. Akkor hozzám jöttek s megsimogatták homlokomat. Én kérdeztem: kik vagytok tí? Az egyik azt mondta, hogy Jézus próféta, a másik, hogy Mózes próféta. Jézus próféta sok tisztességet tett nekem; te az én testvérem

didi. men köp tawâp ittim hezreti Îsâni. Mehemmed resûl tirik bar-mî? sordilar. men ajttim : dünjadîn öttü, wepât boldî — didim. ô ikisi köp jÿlaştılar iştirip. andîn qurân oqup Mehemmed resûl haqqına köp-köp doâ-i zaÿr ittiler. andîn soñ selâmet barırsan seniñ memleketiñe, qorqma — didiler. andîn soñ yaïb boldilar. andên bu bagistännên cÿqtım, bir jirge bardım. bir aq saqallı adam kördüm. aniñ minen sözleştım, ô ajtti maña: bu jirlerde köp şej bar, barıp tamâşâ it — didi. bardım, bir zatın kördüm; janına jaqlaştım, qolu minen işâret itti : kit — tip. andîn başqa jirge kittim, bir jaman sûretli zatın irdi. andîn bir jılân kördüm : dünjada aniñ kivi ulu jılân körmedim; andîn qorqtım, qaçtım. jene bir jirge bardım, anda bir adam kördüm : mañlajında bir közi bar, zinçirler bilen bend itip qojup-ti. andîn qorqtım. andîn bir jirge bardım : bir deü sûretli maylûq kördüm, andîn köp qorqtım, qaçtım. qaçıp bir jirge kildim, ewwel körgen aq saqallı adamğa kildim. aniñ janına oturdım, aniñ bilen sözleştım : ié adam, bu şejlerni tamâşâ ittiñ-mé. kördüñ-mé? kördüm, tamâşâ ittim — didim. körgellerni bilesin-mé? joq

vagy, azt mondta, én is arab eredetű vagyok. Én Jézus prófétát nagyon reveráltam. Kérdezték, hogy él-e még Muhammed, az isten küldöttje? Mondtam: kimúlt e világból, megboldogult. Mikor ezt hallották, mind a ketten nagyon sirtak; azután koránt olvastak, s Muhammed prófétáért sok-sok imádságot mondtak el. Végre azt mondták: ne félj, még visszajutsz az országodba, s evvel eltűntek előlem. Azután kimentem a kertből, s egy helyre jutottam, hol egy fehér szakállú embert láttam. Avval beszélni kezdtem s ő mondta nekem: e helyeken sokféle dolog van, eredj azokat megnézni. Elindultam, s elsőben egy asszonyt láttam; közeledtem hozzá, s ő kezével intett nekem, hogy elmenjek. Egy másik helyre mentem, hol egy rút alakú asszony volt. Megint egy helyre mentem, hol egy kígyót láttam; e világon még nem láttam olyan nagy kígyót; megijedtem tőle s elfutottam. Megint egy helyre mentem, hol egy embert láttam: a homlokán egy szeme volt, lánczokkal oda volt kötözve. Megijedtem tőle. Azután egy helyre mentem, hol egy div alakú teremtest láttam, kitől nagyon megijedtem s elfutottam. Futásomban megint az előbb látott fehér szakállú emberhez jutottam. Leültem melléje, s elkezdtünk beszélgetni: no, megnézted-e, ezeket a dolgokat, láttad-e? Láttam, megnéztem. Tudod-e miket láttál? Nem én. Tehát megmagyarázta nekem: azt az asszonyt láttad, az a világ;

— didim. andin soñ maña bejan itti: ô yatinnî kördün, dünja-turur; ô jilännî kördün: dâbbet-ul- arz turur; ô adamnî kördün, mañla-jinda bir közi bar: ô dežžâl turur. ô iki adam, ewwel kördün bayis-tânda, iki pejyamber turur: biri hezreti Îsâ, biri hezreti Mûsâ turur. ô baylor kim kördün, bihišt turur; ô sular kördün, bihišt sularî turur. men Xizr pejyamber tururmen. ié adam, wilâjetiñe kiter-mi-sen? — didi. haua — didim. bilesin-mô, wilâjetiñ nice jilliq jol-dur? bilmî-men — didim. anda ajtti: toqsan jilliq jol-dur — didi. hejran bol-dim. andin-soñ: çapa bolma — didi, seni kižeden bir saat ötkende jtkizermen wilâjetiñe — didi. bir bulut kildi, andin sordî: nijirge barasan? didi. bulut ajtti: Irânça baraman — didi. andin jine bir bölek bulut kildi, annen sordî: nijirge barasan — didi. çarib biçâ-relernîñ pajdasî ücün baraman — didi. andin bir bölek aq bulut kildi; nijirge barasan? — didi. Medine šehrine baraman — didi. bulutqa ajtti: bu adam çarib adam-dir; munu Medine šehrine alip kit — tidi. mēni bulutqa mindirdi; kižeden bir saat ötken waçtta bulut kitirip bir sūnîñ levinde qojdî. kōzimni açip çatinimni kōr-

---

azt a kigyót láttad, az a *dâbbet-ul-arz* *); azt az embert láttad, ki-nek egy szeme van a homlokán; az a *dežžâl* (antichristus). Az a két ember, kiket előbb a kertben láttál, két próféta: az egyik Jézus, a másik Mózes próféta. A kertek, melyeket láttál, a paradicsom; a vizek, melyeket láttál, a paradicsom vizei. Én magam pedig Khizr próféta vagyok. No, akarsz-e elmenni országodba? Mondtam, hogy igen is akarok. Tudod-e, hogy hány évi út ide az országod? Nem tudom. No, van az ide kilenczven évi út. Erre én megijedtem, de ő azt mondta: ne búsulj, míg az éjjelből egy óra elmúlik, eljuttatlak országodba. Jött akkor egy felhő, attól kérdezte, hogy hová megyen. A felhő mondta: Iránba megyek. Aztán megint egy darab felhő jött, kérdezte, hova megyen. Ez azt felelte hogy: a szegény inségesek javáért megyek. Végre egy darab fehér felhő jött; kérdezte, hova megyen. Mondta, hogy Medina városába megyen. Ekkor mondta a felhőnek: ez egy szegény ember; vidd el őt Medina városába. Evvel felültetett engem a felhőre; mikor az éjjelből egy óra elmúlt, letett engem a felhő egy folyó partjára. Fölnyitván szememet, megláttam ott felesé-

---

*) *Dâbbet-ul-arz* (bestia terrae) iszlámi hitregebeli állat neve, mely kevéssel a föltámadás napja előtt fog Mekkából eléjöni.

dim, ajttim: sen mēniñ ɣatīnīm-san — didim. ô qavûl itmedi, sen deu-sen — didi, adam imes-sen — didi. körgenimniñ isitkenimniñ kezgenimniñ wâqiası bu turur — dep hikâjetini tamâm itti.

11.

Bir bajnıñ üç oylu bar irdi. atası büjük oyluna nesihet ajtıp birdi: men dünjadın kiçkende mēniñ mâllarım uçün bir biriñiz minen duşmân bolursız. niçün? mēniñ üç geüherim bar; birisi köp jaɣşı, birisi orta, birisi kçi-dir. üçüñiz bu geüherler üçün duşmân bolursız. her waqta ki bu geüherler üçün duşmân bolsañız, — pëlân memlekette bir pâtsâ bar-dır, köp âvil-dır, onda barɣajsız; bir biriñiz minen duşmân bolmassız, berâber bölüp birir. atası dünjadın öttü, andın soñ oɣullar mâllarnı bölüştiler, üç geüher qaldı. üç geüherniñ üstünde biri biri mēnen ɣauɣa ittiler. üçüsi hem jaɣsı geüher, men alaman dip, istediler. âɣır bolmadı üçüsiniñ işi. ulusı aqıllı irdi, ajttı: inilerim, biri birimiz bilen ni-üçün duşmân bolamız; jaɣşı imes, inilerim. atam maña wesijet itip idi: her waqta ki bu geüher üçün biri biriñiz minen duşmân bolsañız, — pëlân memlekette bir pâtsâ bar

gemet; mondtam: te az én feleségem vagy. De amaz nem hagyta rá, azt mondta: te div vagy, nem vagy ember. Íme ez a története annak, a mit láttam, a mit hallottam, a mit jártam; — ígyszólt, s elvégezte meséjét.

11.

Egy gazdag embernek három fia volt. Az atya nagyobbik fiának tanácsot adott: mikor én e világból kimúlok, úgy mond, az én jószágaimért egymással össze fogtok veszni. Mert nekem három drágakövem van; az egyik nagyon szép, a másik középszerű, a harmadik csak kicsiny. Ti hárman e drágakövek miatt ellenségek lesztek. De mikor e drágakövekért összevesztek, — van ebben meg ebben az országban egy nagyon igazságos király, oda menjetek; nem fogtok egymással ellenségeskedni, hanem az elosztja köztetek egyenlően. Az atya kimúlt, azután fiai elosztották maguk között jószágait, csak a három drágakő maradt hátra. Ezek fölött most egymással veszekedtek. Mindegyikök a legszebb drágakövet akarta, hogy ő azt kapja. Nem akart véget érni a dolguk. Akkor azt mondta a legnagyobbik, ki okos ember volt: öcsém, miért is veszekedünk mi egymással, nem jó az, öcsém. Atyám nekem úgy hagyta meg, hogy a mikor ezen drágakövekért, úgymondtá, egymással összevesztek, — hát va-

— aňya barıp arziñizni ajtqajsiz. ô biri biriniz bilen du-mânliq itirmes, öjz mállarñizni öjzünizge bölüp birir — dip atam wesijet itti maňa. qavül itseñiz inilerim, šu memleketke kitemiz. iniler hem kitmekçi boldı, qavül itti. indi üç geüherni alıp üčüsi ô memleketke kittiler. jolda barjatqanda bir kiši joldaš boldı, ajtti: ej jaχši jigitler (žoralar), meniñ bir tüjem joq boldı. anda büjügi ajtti: tüjeñniñ bir közi körmej-idi. jene birisi ajtti: tüjeñniñ jügüniñ bir terepi sirka, bir terepi širni-mi idi? haua. jene birisi ajtti: tüjeñniñ üstünde χatın bar-mi idi; ô χatınnıñ içinde balası bar-mi idi? haua, bar-idi. üčüsi joldaš bolıp, ô memleketke bardılar. barıandın soñ, bu üčüsine tüje joq itken adam ajtti: üčüniz meniñ oyrum-sız, tüjemni sizler oıurlapsız — dep, bu üčüsini tutup pátšanıñ eldine alıp bardı. já pátšähim, χârib we bičâre bendeñizniñ arzı bar-dır sizge. ni arziñ bar? bu üç adam meniñ tüjemni oıurlap-tı. öjzleri iqrâr boldı. pátšâ sordı: ne dîdê bu adam, ej jaχši jigitler? anda bu üčüsi ajtti: ié pátšähim, bizlerniñ ölümizden χavarımız bar, bu išten χavarımız joq. ié pátšähim, bizler bajzâde bolamız, atamız

gyon ebben meg ebben az országban egy király, ahhoz menjetek, s adjátok elé neki ügyeteket. Az nem fogja engedni, hogy egymással veszekedjetek, s jószágaitokat nektek elosztja. Így hagyta meg nekem atyám. Ha beleegyeztek, öcsém, menjünk el ebbe az országba. A kisebb testvérek készek voltak az elmenetelre, beleegyeztek. Magukhoz vették tehát három drágakövet, s elindultak amaz ország felé. Útközben egy ember csatlakozott hozzájuk; hej, szép ifjak, úgy mond, nekem egy tevéem veszett el. Akkor azt mondta a legnagyobbik: tevédek egyik szeme vak volt; a másik azt kérdezte: nemde, tevéd egyik oldalon eczettel, másik oldalon szőlőlekvárral volt megrakva? Igenis. A harmadik meg azt mondta: úgy-e bár, tevéden egy asszony volt, s az asszony terhes volt? Igenis, volt. A három testvér azután utitársukkal együtt folytatták útjokat abba az országba. Mikor megérkeztek, az az ember, ki tevéjét elvesztette, azt mondta a három testvérnek: tí hárman az én tolvajim vagytok, tevémet tí loptátok el, s ezzel megfogta őket s elvitte a király elé. Óh királyom, van nekem, szegény szolgáltnak, egy jelentésem felségedhez. Mi ügyed van? Ez a három ember ellopta a tevémet; maguk is bevallották. A király kérdezett: mit mond ez ember, szép ifjak? Akkor azt mondták azok mind a hárman: felséges úr, halálunkról van hírünk, de e dolgról

bizge wesijet itip irdi : pèlân memlekette bir âdil pâtsâ bar-dir ; her waqтта ki ô pâtsâ eldine barsaņiz , jaŗşî arzîniŗni sorar — dep bejân itti. andîn soņ jolda bu adam bizge joldaş boldi. jolda ajtti : birâderler, meniņ bir tujem joq bolip-ti. andîn birimiz ajtti : munuņ bir kôzi kôrmej-idi ; birimiz ajtti : tujeņniņ bir terepinde sirka, bir terepinde şirni-mi idi ? jene birimiz ajttiq : tujeņniņ üstünde bir řatîn bar-mi idi, bu řatîniņ qarnında balası bar-mi idi ? andîn soņ meniņ mâlimni sizler alıpsız — dep, sizniņ eldiņizge kitirdi. wâqie bu turur. pâtsâ sordî : bir kôzi kôrmeġeni niġik bildiņiz ? tujeņiņ jüġüniņ bir terepi sirka bir terepi şirni bolyanıņ niġik bildiņiz ? üstünde řatîn bar bolyanıņi, we řatîniņ qarnında balası bolyanıņi niġik bildiņiz ? ej pâtsâhîm, jol minen kilir idik, jolniņ iki terepi otliġ idi. kôrdük : jolniņ bir terepinde tuje ot jip-ti ; andîn bildik bir kôziniņ kôrme bolyanıņi. andîn soņ jolniņ bir terepinde řirkej kôp qondi , bir terepinde řipin kôp qondi ; andîn bildik bir terepinde sirka bir terepinde şirni bolyanıņi. üstünde řatîn bolyanıņi andîn bildik : tujeden tüşüp-ti, tüşüp tiz büġüp siip-ti ; andîn bildik qar-

---

hírünk nincsen. Mi egy gazdag ember fiai vagyunk, s atyánk azt hagyta meg nekünk végrendeletül, hogy ebben meg ebben az országban egy igazságos király vagyon ; a mikor ezen király elébe járultok, úgy mondta, az szépen elintézi ügyeteket. Azután útközben ez az ember társaságunkba akadt. Útközben azt mondta : barátaim, nekem egy tevémet veszett el. Akkor egyikünk azt mondta : az a tevé egyik szemén vak volt ; a másikunk azt mondta : nemde tevédek egyik oldalán eczet, másik oldalán szőlőlekvár volt ? meg a harmadik közülünk azt mondta : tevéden, úgy-e bár, egy asszony volt, s az asszony terhes volt ? Erre azután minket felséged elé vitt, hogy mi az ő jószágát elloptuk volna. Ennyiben van a dolog. A király kérdezte : hogy ismertétek meg, hogy a tevé egyik szemén vak volt ? meg hogy a terhének egyik oldala eczet, másik oldala szőlőlekvár volt ? s hogy rajta asszony volt, s az asszony terhes volt, hogy ismertétek azt meg ? Felsőges király ! az úton mentünk, az útnak mind két felén rét volt. Láttuk, hogy az útnak csak egyik felén legelt tevé ; abból megismertük, hogy egyik szemére vak volt. Azután az útnak egyik felére sok szúnyog szállt, a másik felére meg sok légy ; abból megismertük, hogy egyik oldalán eczet, a másikon szőlőlekvár volt. Hogy asszony ült rajta, onnét tudtuk meg, hogy a tevéről leszállt, s letér-

nünda balası boljanıni. pátşâ bu sözlerge hejrân qalıp, bir saat sü-küt itti: andin soñ başını köterdi: ié adam, bular oꝝru imes — dep ô adamni qoudi. pátşâya geüherlerni çiqarıp körsettiler. pátşâ üç geüherge üç bahâ qojdi. üç bahâ qojip iki geüherniñ ziâde bahasını alıp üç bölüp, üçüsine berâber birdi. jigitlek pátşânıñ bölmeçligini qavûl ittiler.

Pátşâ ularya jimek jatar jir birdi. pátşâ bularnı — ne sözler sözlidê (ajtişir) — dip, penžereden tinladi. pátşâ penžereden qaradi, kördi: bu üçüsi palau jip-turlar. birisi palaunı jigen waqтта, ewwel jigende ajtti: bu palaunin eti qoj eti; jaş waqтта (qozi waq-tında) it südini imgenge oꝝşidê. andin soñ jene birisi ajtti: bu palaunıñ pürünžiniñ şâlesi mazaristânda pejdâ boljanğa oꝝşidê. jene birisi ajtti: bu padışânıñ atası nâmbajğa oꝝşidê. üçüsi palau jip-turyanda üç söz sözledi. bularnıñ sözini pátşâ işitti. ežeb, bu adamlar ne sözler sözlidê — dip pátşâ hejrân qaldı. bular râst sözli-mê jalğan söz-li-mê? eger bu sözlegen sözleri râst çiqsa, bular köp težribeli, köp aqıllı adam-dır. pátşâ ajtti: pëlânže divân çayırın. çayrdılar. divân kilip:

delve hugyozott volt; abbol megismertük, hogy terhes volt. A király e feleleteken elcsudálkozván egy kis ideig hallgatott; azután főlemel-vén fejét: ezek nem tolvajok, azt mondta, s elkergette azt az embert. Akkor kivették a drágaköveket s megmutatták a királynak. A király a három drágakőnek három árt szabott, s a két (nagyobbik) kőnek fölös árát elvette, három részre osztotta, s oda adta a háromnak egyenlő részen. Az ifjak a királynak elosztását elfogadták.

A király ételt s háló szobát adatott nekik. Kiváncsi lévén, hogy miket beszélnek ezek, a király az ablakon hallgatódzott. Nézett az ablakon, látta hogy a három testvér pilavot eszik. Az egyik, mikor legelőször a pilavból evett, azt mondta: e pilavnak húsa juh hús; úgy látszik, hogy a juh, kis korában (bárány korában) kutya-tejet szopott. Azután a másik azt mondta: ezen pilavnak rizse olyan, mint-ha szára temetőben termett volna. Megint, a harmadik azt mondta: e királynak, úgy látszik, pék volt az atyja. A három testvér evés alatt e három szót mondta. A király meghallotta beszédöket, s elá-mult rajta, hogy ezek miket szólnak. Vajjon igazat mondanak-e vagy hazudnak? Ha beszédeik igaznak bizonyúlnak be, ezek nagy-on tapasztalt okos emberek. Mindjárt elhivatta ilyen meg ilyen nevű udvarmesterét; ez eljött: felséges úr, azt mondja, tessék pa-

pátśáhīm ajaḡiñiz baś űstűnc. pátśá ajtti : ahśam mihmānlarġa ô qojniñ etini qajsi qassaptan alip birdiñ ? pűrűnġini qajsi śālekerden alip birdiñ ? pēlān śālekerden, pēlān qassaptan — dep ajttilar. ĉaġiriñ iki-sini. ĉaġirdilar. sordi qassaptan : ié qassab, bu qozini nijirden aldiñ, qajsi ĉopandan aldiñ ? pēlān bajniñ qojinnēn aldim. ĉaġiriñ ô pēlān qojlu bajni. kildi ô baj, pátśá sordi : ié baj, pēlān kűn bu qassapqa satqan qozuñ ni nerseniñ sűdin imgen idi ? anda baj ajtti : ié pátśá, űzűm bilmimen, meġer qoj pervá ite-toġan copān bar, ĉopān biler. ĉopanni ĉaġirip sordilar : pēlān qozini neniñ sűdini birip pervá itip idiñ ? rāst sűzle ; jalġan sűzlesen, baśiñni kisemen. ĉopān ajtti : ô qozī ineden bolġan waqtta inesi űldi, baśqa sűtlű qoj sűrűde joq idi. bir qanġiq bar idi, qanġiq bala tűdē, tűyandīn soñ ô qanġiqniñ balalari űldi ; bu qozī űlmesin — dep, her kűn qanġiqtiñ iemdirdim ; bu qanġiq sűdi mēnen bűjűk boldi. copān bűjle dip beġān itti. pátśá ajtti : ié śāleker, sen sűjle. ô pēlān kűn birgen pűrűnġniñ śālesini kimnen aldiñ ? pēlān kűjli bir diġānnēn aldim. kitiřip soruñ ! ô diġānni sordilar : pēlān

---

rancsolni. A király kérdezte : melyik mészárostól vetted azt a juh-húst, melyet az este a vendégeknek adtál ? és a rizst, melyik rizsárustól ? Ettől meg ettől a rizsárustól, ettől meg ettől a mészárostól. Hívjátok el mind a kettőt. Elhívták. Kérdezte a mészárostól : hé mészáros, ezt a bárányt honnét vetted, melyik juhásztól ? ilyen meg ilyen gazdag embernek a birkáiból vettem. Hívjátok el azt a juhos gazdát. Eljött az, s a király kérdezte tőle : hé gazda, mi állatnak a tejét szopta volt az a bárány, melyet ezen meg ezen a napon ennek a mészárosnak eladtál ? Akkor azt mondta a gazda : királyom, azt magam sem tudom ; de van egy juhászom, ki a juhokra gondot visel ; az fogja tudni. Elhívták a juhászt, s kérdezte tőle a király : ezt meg ezt a bárányt minek a tejjével nevelted volt föl ? szólj igazat, mert ha hazudsz, fejedet vétetem. A juhász mondta : mikor az a bárány a világra jött, meghalt az anyja, más tejes juh nem volt a nyájban. De volt egy szuka, az megkölyközött, s azután meghaltak kölykei. Gondoltam, ez a bárány ne vesszen el, s minden nap a szukától szopattam ; így ennek a szukanak tejjével fölnevelkedett. Így beszélt a juhász. A király azt mondta : hé rizsáros, most te szólj. Kitől vetted annak a rizsnek szarait, melyet ekkor meg ekkor adtál. Ebből meg ebből a faluból való paraszttól vettem. Hozzátok el, s kérdezzétek meg. A paraszttól kérdezték : az ezen meg ezen a napon nekem

kün maña satqan šáliññi nijirde iektiñ? pélán mazaristânliq janında jirim bar-dır, ô jirde iektim. Indê pâtšâ heremge qajtti, inesini çayirdi; inesine ajtti: ié ine, munda kil. inesi kildi. qapunı japtı, ajtti: ié ine, ménin atam kim? râstın söjzle. seniñ atañ pélán pâtšâ. joq, jalyan sözlediñ, râst sözle. eger râst sözlemeseñ, bašınıñ kisemen — dip, qılıç çiqardı. inesi hejrân boldı, âxir nailâž bolup, qorqqaninnén râst söz sözledi: seniñ atañ pélân büyük pâtšâ idi, šor sîdik idi, hiç perzendi bolmadı. köp yatıllar aldı. âxir men oqlandım, ortada nân pširip bire-tôyan nâmbaj bar irdi, aniñ bilen bir kün hem-sôbet boldım; andın soñ sen pejdâ boldıñ mennen. pâtšâ jigitlerni çayırıp sordı: ağşam palau jip-turyanda ne sözler sözlediñiz? râstın ajttiñ. birisi ajtti: palaunıñ eti qozı waqtında itniñ südin iemgen iken. birisi ajtti: bu palaunıñ šâlesi mazaristânlıqta pejdâ bolıp-tı. birisi ajtti: bu pâtšâniñ atası nâmbajya oğsîde. pâtšâ ajtti: bu işlerni niçik bildiñiz? ewwel işitmediñiz. joq, işitkenimiz joq. anda ajtti: bu etniñ qozısı itniñ südini içkenini annén bildik, jigen waqtında bir birimiz mennen uruşmaq istedik. aniñ üçün bildim.

---

eladott rizst hol vetetted el? Bizonyos temetö mellett földem van, ott vetettem el. Most visszatért a király a harembe, elhitta az anyját, mondta: hé anyám, gyere ide. Az anyja oda ment. A király becsukta az ajtót, s kérdezte: hé anyám, kicsoda az atyám? szólj igazat. No, a te atyád e meg ez a király. Nem az, hazudtál, szólj igazat; ha nem szólsz igazat, levágom a fejedet; — így szólt, s kihúzta kardját. Az anyja megijedt, s végre, hogy már nem volt más módja, féltében igazat szólt; a te atyád bizonyos nevű nagy király volt; de nem lett neki semmi gyermeke, noha sok asszonyt vett el. Végre én gondolkodtam, — a palotában volt egy pék, ki a kenyeret sütötte, avval egyszer összetalálkoztam; azután téged hoztalak világra. A király most hivatta az ifjakat, kérdezte: miket beszélltetek az este pilav-evés közben? Mondjátok meg az igazat. Az egyik azt felelte: a pilavnak húsa (olyan juhtól való, mely) bárány korában kutyatejet szopott. A másik azt mondta, hogy a pilavnak rizse temetőben termett. A harmadik azt, hogy a királynak atyja pékhez hasonlít. A király mondta: e dolgokat hogyan tudátok meg; mert ezelőtt csak nem hallottátok. Nem, nem hallottuk soha. Hanem abból ismertük meg, hogy e húsnak báránya kutyatejet szopott, mondta az egyik, hogy mikor azt ettük, egymással verekedni akartunk.

jene birisi ajtti : bú šáleniñ mazaristânliqta bitkenini annén bildim ki jigen waqta wüžüdim áur boldı; annén bildim. jene birisi ajtti : pátšániñ atası námbaj bolıanın annén añladım : kilgen waqta bizlerden sordılar : memleketleriñizde buıdaj arzan-mı jaışı-mı? annén bildim. pátšá bularnıñ aqılını körüp, üčüsini öjz janında wezır itti. ulusı ajtti pátšáya : bizlerni wezır itkennen žewáb birgeniñiz jaışı. pátšá qavúl itmedi. bizlerge biguná dushmanlıq itesiz bir waqta — didi. pátšá kičisini öjz janında saqladı. pátšá uıxladı, bu otırdı. bu bašinı bir taš üstüne qojup jattı. taš qımıldadı. tašnı köterip qaradı : bir jılán pejdá bolıp-tı, pátšáya hemele itti. bu qılıč ménen jılánnı čaptı. qılıčniñ qânını temizlep-turyanda pátšá oıyanıp kördü : wezırniñ qolunda qılıč. pátšá : méni bu öldürežek — dep gümân itti, želládnı qičqirdi, žellád kilip alıp kitti öldürmekke. žellád öldürmekke alıp bara-turyanda, bújük aıasına qičqirdi : ie aıam, rázi bol ménen : méni pátšá ölümge jolladı (öldürin — dep emr itti). aıası žellátqa öldürme, savr it — didi, men pátšáya barıp sorajın,

A másik azt mondta : hogy e rizs temetőben termett, abból ismer-tem meg, hogy mikor azt ettem, testem nagyon nehéz lett; a harmadik mondta : hogy a királynak atyja pék volt, abból vettem észre, hogy mikor ide jöttünk, kérdezték tőlünk, hogy drága-e, jó-e a búza a ti országokban? A király ezeknek eszét látván, mind a hármat maga mellett vezírekké tette. De a nagyobbik azt mondta a királynak : jobb volna, ha felséged minket eleresztene, mint hogy vezírekké tesz. De a király nem egyezett belé. Felséged, úgymond, egyszer még rosszul fog velünk bánni, vétünk nélkül. A király mégis a kisebbik testvért megtartotta magánál. Egyszer a király aludt, ez meg ott ült mellette; azután ő is lehajtottá fejét egy köre s lefeküdt. Egyszerre megmozdult a kő. Fölemelte a követ s nézte : hát egy kígyó jött elé, s neki akart menni a királynak. Az ifjú ekkor megvágta kardjával a kígyót; de azalatt, hogy a kadról letisztítja a vért, fölébredt a király, látta, hogy a vezír kezében kard van. A király azt gondolván, hogy őt meg akarja ölni, mindjárt hóhért kiáltott elé; a hóhér eljött s elvitte az ifjút kivégezni. Míg a hóhér az ifjút kivégezni viszi, ez kiáltott a bátyjának : hé bátyám, könyörülj rajtam, engem a király halálra küldött. A bátyja mondta a hóhérnak, hogy ne ölje meg, várjon még, ő meg akarja kérdezni a királytól, mit vétett. Kérdezte a királytól : miért küldted az öcsémet ha-

ne günâ itken iken. pâtsâdin sordî : niçün ölümgê jolladiñ meniñ inimni? ni jamanlıq itti? pâtsâ ajtti, meni öldürmek istedi, anıñ üçün jolladım. sevebini sordıñız-mı? sormadım. çayırıp soruñ, annen soñ öldürin. çayırıp sordılar : niçün öldüreçek boldıñ pâtsânı, ié inim! saña pâtsâ jaşılıq itse, jimek içmek birse saña. joq, aşam, men duşmânlıq itkenim joq. pâtsâ uşladı, men oturdım; meniñ uşum kildi, tüşekte jatmadım, bu jirde bir taş üstüne başımnı qojıp jattım. jatqan waqta taş qımildadı; taşnı köterip qaradım : bir jılân pejdâ bolıp çıqtı, pâtsâya hemele itti. pâtsâya zeled itmesin — dep qılıç mennen iki böldim jılannı. qılıçnıñ qânını temizlep-turğanda, pâtsâ oşandı, maña qaradı; qolumda qılıç kördi, şellâd dep qıçqırdı. şellâd kildi, şellâtqa ajtti: alıp barıp öldür munu. duşmânlıq itkenimniñ sevebi bû boldı. pâtsâ ajtti: jılannı körelük. kördiler. annen soñ dost bilip ik-râm itti; bular pâtsâ janında turmadılar, şewâb alıp wilâjetine qajttılar.

12.

Hindistân memleketinde bir çoşa bar irdi. anıñ bir çoş-sürct

lâla? mi rosszat tett? Engem meg akart ölni, mondta a király; azért küldtem. Kérdezte-e felséged az okát? Nem kérdeztem azt. Hát hijja el s kérdezze meg felséged, azután ölesse meg. Elhítták s kérdezte a bátyja : miért akartad a királyt megölni, öcsém? holott pedig a király veled jót tett, neked ételt italt adott. Nem, bátyám, nem tettem én gonosz tettet a király ellen. A király aludt, én ott ültem; én is álmos lettem, de nem feküdtem az ágyra, hanem itt egy köre hajtván fejemet feküdtem le. Mikor ott feküdtem, megmozdult a kö; fölemeltem a követ, s néztem : hát egy kígyó jött elé, a királynak neki akart menni. Hogy az a királyt ne bántsa, ketté vágtam kardommal. De azalatt, hogy a kardról letisztítottam a vért, a király fölébredt, rám nézett, meglátta kezemben a kardot, s elékiáltotta a hóhért. A hóhér eljött, s annak azt parancsolta : vidd el ezt, s öld meg. Ez volt az oka annak, hogy én rossz tettet tettem volna. A király azt mondta : lássuk azt a kígyót. Meg is látták azt. Erre azután, hogy őt hú barátnak ismerte meg, nagyon tisztelte őt; de az ifjak most már nem maradtak többé a királynál, hanem elbúcsúzván visszatértek országukba.

12.

Volt egyszer Hindosztán országában egy gazdag kereskedő

zatini bar irdi. ô zatin dâima bir jigít bilen sôbet iter irdi. bir gün xoža bir tóti aldî, köp jaxšî sözler bilen sejrîdê. annên xožaniñ kônlinde jüz miñ waqt-xošliq hâsil boldî. bir gün xožaniñ bir îši bar idi, bir jirge kitti, ô kiže öjge kilmedi. derhâl zatin xožaniñ kilmenini bilip, mâšûqîna çavar jolladî. mâšûqî kildi, ô kiže ajs-ü-işret ittiler. bularniñ zauqî we sapaşini tóti qapastan tamâšâ itti. tañ atqandî soñ ô jigít kitti. xoža kildi: tóti xožaya körgellerini bir-bir bejân itti: iê xoža, bu kiže zatiniñ bir jigít bilen jimek jip we içmek içip sôbet ittiler. tañ atqandî soñ jigít çiqip kitti — didi xožaya. xoža tótiden bu sözni îšitip, zatinîna ajttî: bu kilgen jigít ni jigít-dir — didi. zatin ajttî: bu söz ni söz-dir? bir qusniñ sözine inanip maña ni sözler sözlîsen — dep köp šauqum itti. xožaniñ kônlinde šüphe kitti, tóti jalyan sözledi — dep gümân itti. jene bir gün xoža bir îške kitti; zatin jene mâšûqîna çavar jiverdi, jigít hâzir boldî. zatin tótinîni xožaya ajtqan sözlerini mâšûqîna bejân itti. mâšûqî ajttî: bizden gümân itse, hâlimîz niçik bolur? — didi. zatin ajttî:

(xoža), s annak egy szép felesége volt. De az asszony mindig egy fiatal emberrel mulatozott. Egyszer vett a hodsza egy papagályt, mely nagyon szépen szólt és énekelt, a mi a hodsza szívében ezer meg ezer (tkp. százezer) örömet keltett. Egyszer azután a hodsának valamely dolga volt, s elment valahová, haza sem jött az éjjel. Mihelyt az asszony tudta, hogy a hodsza nem jó haza, mindjárt üzent a szeretőjének. Az eljött, s az éjjel egymással mulatoztak. De mulatozásukat nézegette kalitkájából a papagály. Virradatkor a fiatal ember megint elment. Megjött a hodsza, s a papagály elbeszélte neki egyenként, a miket látott: óh hodsza, azt mondja, az éjjel feleséged egy fiatal emberrel ettek ittak, s együtt mulattak. Virradatkor azután a fiatal ember elment. A hodsza, a mint a papagálytól ezt hallja, azt mondta a feleségének: kicsoda ez a fiatal ember, ki az éjjel ide jött? Az asszony mondta: ugyan mit akarsz; egy madárnak szavára hajtván, nekem kicsoda dolgokat beszéllsz? — úgy mond, s nagyon kezdett panaszkodni; ki is ment a hodsza lelkéből a gyanakodás; azt hitte, hogy a papagály hazudott. Megint valamikor elment a hodsza valami ügyében, s az asszony megint üzent szeretőjének, ki mindjárt meg is jelent. Az asszony elbeszélte szeretőjének, hogy miket szólt a papagály a hodsának. A szeretője azt mondta: hát ha most dolgot megsejti, mi lesz belőlünk? De az asszony vigasztalta; ne félj,

qorqma, bu gün men muña bir hile itejin. annën soñ bujurdi : bir ilek we bir küze we bir az su , we bir sıyır tirisini kitirdiler. tötiniñ qapasiniñ üstüne ô tirini qojdılar , bir çöp bilen gâ-gâ tirini urdılar ; gâ-gâ tötiniñ üstüne ilekten su qujdılar. küzeniñ içinde ot jaqtılar : ot jaqıp gâ-gâ küzeni açıp, jalıñ körseter-idi tötıya. xatın ô jigit bilen ajş-ü-ışret ittiler. tañ attı, jigit çiqıp kitti. xoşa kildi : tötı xoşaya kör-gellerini ajttı : ié xoşa , bu kişe xatınıñ ô jigit bilen jimek jidiler iö-mek içtiler, tañ atqanşa zauq ittiler. jamyır jaydı we kök gürüldedi, we jildirim çaqıldı , bu kişe kördüm. xatınıñ bu itken işlerini xo-şaya tötı bejân itti. xatın ajttı : ié xoşa , kördün-mé tötiniñ jalyanşı bolyanını ? bu kişe hiç jamyır jaymadı , we kök gürüldemedi we jildirim çaqılmadı. xoşa ajttı : joq — didi. tâqıq bil kim tötiniñ sözi jalyan-dır. ô hile bilen xoşaniñ könlindegi şüphesini buzdı. her waqt xoşa bir jirge kitkende , xatın ô jigit bilen ajş-ü-ışret iter idi. her çend söz sözledi tötı xoşaya , emma xoşa inanmadı. xatın dâima tötiniñ sözini masqaralıqqa çıqardı, xoşa tötiniñ sözünü qaramadı.

ügymond , ma rászedem ezt a madarat. Azután egy szítát, egy fa-zekat, egy kevés vizet, meg egy tehénbört hozatott. A bört rátették a papagály kalitkájára , s egy pálczával közben-közben a bört dön-gették ; szintigy a szítán át a papagályra vizet öntöttek. A fazék-ban tüzet gyujtottak, s azután kis időközökben a fazekat kinyitván, mutogatták a papagálynak a lángot. A közben az asszony s a fiatal ember csak együtt mulattak. Virradatra a fiatal ember megint el-ment. Megjött a hodsá, s a papagály megmondta gazdájának, a mi-ket látott : óh hodsá, ez éjjel feleséged avval a fiatal emberrel megint ettek ittak, egész virradatig mulatoztak. Eső is esett és mennydör-gött, s villám czikázott ; láttam ez éjjel. Így beszéllte el a papagály a hodsának, hogy miket mivelte a felesége. Erre az asszony azt mondta : no hodsá, látod-e, hogy a te papagályod hazug volt ? hiszen ez éjjel nem volt semmi eső , nem volt mennydörgés, s nem czikázott a vil-lám. Igaz, mondja a hodsá, nem volt. Hát tudd meg igazán , hogy a papagály szava mind hazugság. Ilyen ravasz csellel megsemmisített a hodsá szívében minden gyanakodást. Azután valahányszor a ho-dsá valahová elment, az asszony avval a fiatal emberrel együtt mu-lattak ; akármennyit szólt is a papagály a hodsának, de ez nem hitte el. Az asszony a papagály szavát mindig csúffá tette, s a hodsá nem ügyelt többet rája.

(Ié pátšâ, bu hikâjetni aniñ ücün bejân itip ajttim : çatillarda munuñ kivi hîle u meker köp bolyaninî pátšâ bilsin — dep. aniñ ücün ajttim. zinhâr, çatın sözine kirip oyluña zelev itme.)

13.

Ötken zamanda bir űeherde tört adam bar irdi, törtisi dost irdi. birisi zâhid, birisi jonuži, birisi zerger, birisi derzi irdi. bir gün bu törtisi meslehet itip, sejâhetke çiqmaqçı boldılar. bu törtisi sejâhetke kittiler. köp güller *) jol jürüp bir büjük ormanya jittiler. ô ormanda köp jaman hejvânlar bar irdi. jaman hejvânlarınñ çau-pinnên ô jirde köp qorçtilar. kiže boldi, ô jirde jattilar. törtisi meslehet itti : her birisi iki saat oturmaqçı boldılar. ewwel jonuži oturdı; oturyandın soñ ujçusı kildi; ujçusını qaçırmaq ücün âlatlarınî qoluna alıp, bir ayaž kisip ormannên, bir qız sûret japtı. andın soñ zerger ojyandı; zerger oturdı. bir waqta közi tüstü ô sûret qızya : aperin — didi. munuñ hem ujçusı kildi, bu hem ujçusını qaçırmaq ücün âlatlarınî qoluna alıp sûretke esbâb qıldı. annên soñ

(Oh királyom, e mesét azért beszélltem el neked, hogy felséged tudja, hogy az asszonyoknál sok van efféle csellegés és ravaszság. Azért mondtam el. Vigyázz, hogy asszony szavára hajtvá ne bántsad fiadat.)

13.

Régen volt egyszer egy városban négy ember, mind a négyen jó barátok voltak; az egyik *zâhid* (istenfélő jámbor ember) a másik ács, a harmadik aranymives, a negyedik szabó volt. Egyszer összebeszélltek, s abban állapodtak meg, hogy utazni mennek. El is indultak útra. Sok napi út után egy nagy erdőhöz értek. Az erdőben sok veszedelmes vadállat volt, a melyektől tartva ott nagyon féltek. Elesteledett, s ott lefeküdtek. Mind a négyen úgy intézték el, hogy mind egyikök két óráig virraszson. Legelőször az ács virrasztott; a mint ott ül, álmos lett; hogy elűzze az álmoságot, élveszi szerszámait, s az erdőből egy fát vágván, egy leány alakot csinált. Azután az aranymives ébredt föl s leült virrasztani; egyszer szeme arra a leányalakra esett, mely neki nagyon megtetszett. Ő neki is álma jött, s ő is, hogy az álmoságot elűzze, szerszámait vette elé, s az alaknak ékszeret csinált. Azután a szabó kelt föl; ő is

---

*) = güller.

derzi turdi; derzi hem kördi sûretni: aperin — didi. derziniñ ujxusi kildi, derzi qızya köp jaxşı ruvalar japtı, qızqa kirdirdi. annen soñ zâhid turdi, zâhid kördi sûretni, zâhid sûretni körıp hejrân boldı. bir âz waqt ojlandı. zâhidniñ hiç hüneri joq irdi, zâhid köp xapa boldı. xudâya jıyladı: ié uluy allâ, kerem ejlep, meniñ doamnı qavâl itip, bu qızya žân bayışla — dep jıyladı zâhid. allâ žân birdi qızya; tēti kivi jaxşı lisân bilen qız sözledi. andın soñ tañ attı, qojaş öıqtı. bu tört adam qızni kördi, törtisi birden âşıq boldı. her törtisi dauâ itmekke başladı. jonuži ajttı: men japtım, men alaman — didi; zerger ajttı: men jaxşı esbâb japtım, üstüne qojdım; men alaman — didi; derzi ajttı: men jaxşı ruvalar kirdirdim, men alaman — didi; zâhid ajttı: men alaman — didi, aniñ üçün kim allâdın žân tiledim bu qızya; meniñ doamdın allâ žân birdi, tiri adam boldı. törtisi dešt-i bejabânda dauâ ittiler. andın soñ törtisi ajttı: dauâ itmeklik bu jirde jaxşı imes. bir şeherniñ hâkimine baralıq, aňya arzimizni bejân itelik — didi. bişisi barja-turur irdi; jolda bir adam kördi, bir derviř irdi. derviřni çayırdılar, derviřni qâzı ittiler bu

látta az alakot s megtetszett neki. Azonban álmos lett, tehát szép ruhákat csinált a leánynak s beléöltöztette. Végre a zâhid kelt föl, meglátta az alakot, s elbámult rajta. Egy kevés ideig gondolkozott. Nem volt neki semmi mestersége, s azért igen elszomorodott. Fölsiránkozott istenhez: nagy istenem, légy kegyelmes, s meghallgatván kérésemet, ajándékozz e leánynak lelket is. Az úristen adott a leánynak lelket, s a leány most szép nyelven beszélt, mint valamely papagály. Megvirradt azután, fölkelt a nap. E négy ember meglátta a leányt, s mind a négyen beleszerettek. Elkezdtek erre négyen egymással vitatkozni. Az ács azt mondta: én csináltam, én veszem el a leányt; az aranyműves meg: én szép ékszereket csináltam rá, én kapom meg; a szabó: én meg szép ruhákba öltöztettem, ő az enyim; a zâhid is azt mondta: nekem kell kapnom, mert az úristentől lelket kértem a leánynak, az én imádságomra az úristen lelket adott neki, hogy ember lett. Így mind a négyen ott azon a vadon helyen egymással veszekedtek. Végre azt mondták: nem jó itt veszekednünk. Menjünk valamely város fejedelméhez, s adjuk elé annak a mi ügyünket. A mint most öten mendégéltek, út közben egy embert láttak, egy dervis volt. Elhitták a dervist, s maguk között bíróvá tették. Elbeszélték a dervisnek egész dolgukat. De alig pil-

törtisi. derviške szölediler bu bütün szölerini. derviş qîznî kördi bir meretebe, derviş hem âşîq boldî qîznî körüp. nîçün jalyan söjzlisiz? çudâdîn qorqmîsiz-mê? — didi. bu qîz mênîñ çatînim irdi; bir gün maña qâr itip qaçîp kitti. derviş ruva kijip çatînimni qîtirîp çîqtim — didi. elhemdü lillâ, bu jirde taptim — dep dauâ itti derviş. bu altîsî bir şeherge jitişip seherniñ hâkimine bardılar. hâkimge bir-bir szölerini ajttılar. hâkim qîznî kördi bir meretebe, bu hem âşîq boldî. hâkim ajtti: ié o;rî harâmilar, bu qîz mênîñ ayamnîñ çatîni irdi; ayamnî harâmilar öldürîp, çatîniñi alîp qaçqan irdi. allâ jtkizdi sizlerni maña — dep köp çazeb itti. andîn altîsî bir biri mênén dauâ itip, qâzîniñ eldine bardılar. qâzîya hâllarnî szöledi. qâzî bir meretebe qîznîñ jüzüne qaradî, qâzî bulardîn hem ziâde âşîq boldî. qazî ajtti: ié o;rî harâmilar, bu qîz mênîñ kiçiklikten baqqan (pervâ itken) žâriem idi. harâmilar munî alîp qaçqan irdi; allâ jtkizdi munî maña — didi. qâzî bularya köp jaman dauâ itti. andîn soñ zâhid ajtti: nîçik qâzî-san — didi, pejyamberniñ jirinde (ornunda) oturîp nîçik zâlîm-san? — didi allâdîn qorqmîsen? — didi. qiâmet

---

lantotta meg a dervis egyszer a leányt, ő is szerelmes lett belé. Mit hazudtok itt, úgy mond, nem félték-e az istentől? Ez a leány az én feleségem volt; egyszer megharagudott rám, s elszökött tőlem. Én dervis ruhába öltözvén feleségem után indúltam. Hála istennek, hogy itt megtaláltam. Így szölt s szintén követelte a leányt. Most hatan egy városhoz érkeztek, elmentek a város fejedelméhez, s annak egyenként elbeszéllték ügyöket. A fejedelem a leányt csak egyszer látta, hát ő is szerelmes lett belé: hé tolvajok, zshiványok, azt mondta, ez a leány a bátyámnak a felesége volt; a bátyámat rablók ölték meg, s feleségét elragadták. De az úristen most hozám juttatott titeket: — így szölt nagy haragosan. Azután a hat ember, kik egymással veszekedtek, a kádihoz mentek, s elbeszéllték a kádinak a dolgot. A kádi csak egyszer nézett a leány arczára, hát ő még ezeknél is szeremesebb lett a leányba. Ennye tí rablók, haramiák, mondta a kádi, ez a lány az én fogadott leányom volt, kit kiskorától fogva fölneveltem. Rablók elragadták volt tőlem. Most az úristen nekem visszahozta őt. Így szölt, s elkezdett velük csunyaúl veszekedni. Akkor azután a zâhid azt mondta: miféle kádi vagy te, ki a próféta helyén ülsz, micsoda erőszaktevő vagy te? nem félsz-e az istentől? A föltámadáskor hogyan fogsz hazugságodért

boljanda ne žewáb biresen allânîñ eldinde jaljan sözüñ üčün? — didi. qâzî köp qâr itip zâhitqa ajtti: ié adam aldayûžï, jaman adam-san — didi. bu jîtisi köp jaman dauâ ittiler. bütün seherniñ adamï žem boldi. bularniñ dauasini süll *) itmek istediler, hič bolmadï. andin zâhid ajtti: her šejni allâ taâla süll itsin — didi. andin bir mazaristânja bardilar, zâhid allâja doâ itti, ajtti: ié uluž allâ, jirni kökni žalq itken allâ, her pejyamborni žalq itken allâ'm, Ibrahimni Nemrûdnîñ otunnén žalâs itken allâ'm, hezreti Jusupnï zündannén žalâs itken allâ, hezreti Îsânî törtlenžï kökte tiri tutqan allâhîm! bu daualarnï öjziñ dep ejle! — allâja doâ itti. allâ doasini qavûl itip, qfz bir ayažnîñ janında turup irdi, ayaž iki jarildi, ičine qfz kirdi, jene ayaž ewwelki kivi boldi. her šej öjz aslina qoşuladı — didi. bu törtisinîñ sözi râst boldi žalq eldinde; seherniñ hâkimi-niñ we qâzîniñ we derviŝniñ üčüsiniñ sözi jaljan čiqti, žalqlarnîñ ičinde šermende boldilar.

---

isten szine elözt megfelelni? De a kádi nagyon megharagudott, s a zâhidra rárivallott: enye te csaló, akasztófáralavó! Most mind a heten csunyául veszekedtek egymással. Erre az egész város népe összecödült; ki akarták a veszekedöket békíteni, de nem lehetett. Végre a zâhid azt mondta: mindent a felséges úristen egyenlítsen ki. Elmentek azután egy temetőbe, s a zâhid imádkozott istenhez: Nagy istenem, ki a földet s az eget teremtetted; istenem, ki minden prófétát teremtettél, ki Abrahámot, Nimródnak tüzéből megmentetted, ki József prófétát a tömlöczből megszabadítottad; istenem, ki Jézus prófétát a negyedik égben életben tartod, ki Idrisz prófétát a paradicsomban életben tartod; istenem, háritsd el magad e veszekedést. Így imádkozott istenhez. Isten meghallgatta az imádságát. A leány egy fa mellett állott volt; a fa ketté hasada, a leány be-ment a fába, s a fa megint olyan lett mint előbb volt. Mert minden a maga eredetével egyesül megint. Így a négy embernek a szava igaznak bizonyult be a nép elözt; a város fejedelmére pedig, a kádi-ra és a dervisre kisült a hazugság, s a nép elözt megszegyenültek.

---

*) = sulh, صلح.

III.

Ežebli âhunîñ hikâjети.

1. Šaxadîñ šaxaya qušlar uça'di,
ayızdîñ ayızya çavarlar bara'di;
köp zamân dünjadîñ bätirlar çiqî'p-ti,
wâqia'larinna'n jaχšî söz qalî'p-ti.
5. köp jaχšî ineden oyullar toγγan,
öjzleri hem jaχšî jigitler bolγan;
Hunor we Mažar — dep at qojdilar,
bu iki qarındaš auya çiqtilar.
9. ikisi jüz adam berâber alyan,
jaχšîsîn alip hem jamanîñ qojγan;
her biri ô qadar jaraq aldilar:
jaraqnî körgeller hejrân qaldilar.
13. bularnîñ oqunnan au qača bilmedi,
kijikler sujγunlar qânγa bulandî;
bir jaχšî âhunî tabîp jiqtilar,
buzžîñîñ qitirip artinnan qoudilar.

A osoda-szarvas regéje.

(Arany János, Buda halála, 6-dik ének.)

1. Ágról ágra madarak szállnak,
szájról szájra hírek mennek;
régen kiköltöztek a világból vitézek,
történeteikről szép szó maradt meg.
5. Igen szép anyától születtek volt fiak,
magok is lettek volt szép ifjak,
Hunor és Magyar — nevet adtak nekik;
e két testvér kiment (egyszer) vadászatra.
9. Mindketten száz embert vettek volt magokkal,
s a javát vevén a rosszát hátra hagyták volt;
mindegyike annyi fegyverkezetet vett[ek]:
a kik a fegyverkezetet látták, megijedtek.
13. Ezeknek nyilatól a vad nem tudott menekülni,
özek szarvasok vérbe keveredtek;
egy szép szarvast találva elejtették,
a szarvas-gímét üldözve kergették hátulról.

17. buzǰinnī qītīrī'p-turya'nlarında'
bir deštke jittiler tiñizniñ janında;
köp jaman bejabân irdi ô jirler,
bôriler bolsa hem jol tutmas irdiler.
21. jolbarslar arslanlar anda' âxurup,
köp hajbet irdiler ô deštke toldurup,
qaplanlar hem anda balalap-turup,
balasïn ji-birej qarnī a'č bolup.
25. šol günde qojaš batažaq boldi,
qojašnīñ šôlesi bulutqa urdı;
jigítler turmap âhunī qaulaj,
birden âhunī hič köre-almaj.
29. kiže kildi, ūlar jürdiler
Kürnīñ sujuniñ levine tüštiler;
jaǰši jir irdi ô oturmaq üçün,
jaǰši ot bar iken at jime'k üçün.
33. bes Hunor ajttī : bu jirge tüšüp,
ráhat itkimiz atlarnī ičirip!

17. Az alatt hogy a gímet folyvást üldözték,
egy síkságra értek, tengernek partján;
igen rossz puszta vala az a vidék,
még a farkasok sem tarthatnak vala benne utat.
21. Párduczok, oroszlánok ottan üvöltvén,
sok félelmetességgel töltik vala el a pusztát,
tigrisek is ott kölykeztvén,
kölykeiket megeszik [vala], gyomruk megéhedvén.
25. Az napon (*gün*) a nap (*qojaš*) lemenendő lett,
a napnak sugára a felhőbe csapott;
az ifjak meg nem állva üldözik a szarvast,
egyszerre a szarvast nem láthatják.
29. Az éjjel eljött, ők csak jártak,
Kür vizének partjára kerültek;
jó hely vala az pihenés (ülés) végett,
jó fű volt ló-legelés (evés) végett.
33. Akkor Hunor mondta : e helyre leszállva
meg kell pihennünk, megitatván a lovakat;

- qardaşı ajtti : bu kiže jata'li,
tañ a'tqanda' hememiz qajta'li.
37. andın sordılar : bu kilgen jirler
ežeb ne' jirler ? ne gümân ite'siz ?
batışqa ajnaldı kün-çıqış terepi,
jirinde qalmaj kün-batış terepi !
41. bätirlar birisi žewáb ajtti :
közümde qojaş qıblada battı !
birisi ajtti : arqağa qarañ !
ô tağdın aşıp ašaqqı batqan.
45. derjanıñ levinde andın qondılar,
atlarnı içirip, râhatta jattılar ;
meslehet ittiler hemesi birden :
azanda qajtıp kitmek ô' jirden.
49. tañ attı, isti hem sabânıñ hauası
köknıñ itegi kidi gül reñgini ;
kördiler : şol âhu sekirip bara'dı,
sûnıñ arıñda qorqusız tura'dı.

- testvére monda : ez éjjel háljunk (itt),
mikor megvirrad, térjünk vissza mindnyájunk.
37. Azután kérdezték : e vidék, a melybe jöttünk,
micsoda vidék ? mit vélekedtek ?
napnyugattá vált itt kelet tája,
helyében nem marad napnyugat tája !
41. A vitézek egyike feleletet mondott :
az én szememben a nap délben szállt le ;
egy másik mondta : éjszakra nézzetek,
ama hegyen áthágva ment alá.
45. A folyam partján azután leszálltak,
a lovakat megítatván, nyugalomban feküdtek,
összebeszélltek mindnyájan egyszerre :
hogy reggel visszatérve elmennek onnét.
49. Megvirradt, s fűtt a reggel levegője,
az égnek szegélye öltött rózsaszínt ;
látták : az a szarvas szökdelve megyen,
a víz tulsó részén félelem nélkül áll.

53. hemesi körüp ajaqqa turdilar,
artına tüšüp tutmaqçı boldilar,
ısinnen qačırıp meslehet itkenni
qıtırıp qauladı jene ol áhunı.
57. derjadın ol waqt jüzüp öttiler,
köp jaman deštke anda jittiler;
quru čöl irdi kim anda o't tabılmaj,
içer sû anda hiç pejdâ bolmaj.
61. jir jüzü hem anda qalqıp turup,
tûzlar čıqqa, tir kivi bolup;
bulaqnıñ sujunı bir kimse içmes,
sûlarnıñ bôyunu bir burun čıdamas.
65. bu jirde ô jirde qara-mum qajnap,
čiqıp jana, jahtılar tašlap;
qaraul jahtısı bolur — de'p sanirlar,
her kimniñ kôzine tüşse' šu otlar.
69. ûlar her gün áhunı tutmap,
her aŭşam jorulup didiler jıylap:

53. Mindnyájan azt látva lábra álltak,
utána esvén meg akarták fögni,
eszükből elejtvén (= elfelejtvén), hogy mit beszélttek
üldözve kergették újra azt a szarvast. [össze,
57. A folyamon akkor átkeltek úszva,
nagyon rossz síkságba értek akkor;
száraz puszta vala az, hol fű nem találtatik,
hol ivó víz sehogysem mutatkozik.
61. A föld színe is ott fölemelkedvén,
só jö ki belőle, (olyan) levén mint az izzadtság,
forrásnak vizét senki sem iszsza (ihatja),
a vizek gőzét egy orr sem türi.
65. Itt-ott nafta (fekete viasz) buzogván
kijöve ég, fényeket vetvén;
örtüz (ör-fénye) lesz az — így gondolnák,
ha valakinek szemébe esnének ama tüzek.
69. Ők mindennap, meg nem fogván a szarvast,
minden este elfáradva mondták sírás közt:

- âhunî' tutma'q ne' lâzî'm turu'r?
 bu jama'n deşte' hâllar ne' bolu'r?
73. her niçe pişimân bûlar itseler,
 tañ atıp bolmadı âhunî qojsalar,
 artınnan ajrılmap sâjeler kivi,
 qamyaq uçuryan şamallar kivi.
77. qıtırıp bardılar *Don de'rjasine'*,
 şauqum urdılar anıñ levinde;
 ujma batqaq jirlerdin öttiler,
 bir atau körüp, atauya kirdiler.
81. anyaža körünüp âhu yajb boldı,
 buyaqaq bürkenip anda joq boldı,
 köz açıp hiç adam köre-bilmedi,
 nijirge kitkenin hiç adam bilmedi.
85. haj haj, jigitler! âhumız qajda?
 birisi qıçqırdı: qarañlar anda!
 birisi ajtti: bu terep qaçqan;
 jene birisi: bütün joq bolyan.

- a szarvast fogni minek szükséges?
 ebben a rossz pusztában az állapot mi lesz (mi lesz belő-
 73. Akármennyit bánták is ök, [lünk)?
 megvirradván nem lehetett a szarvast elhagyniok,
 el nem válva nyomától, árnyékok gyanánt,
 tollat röpítő szelek gyanánt.
77. Üldözve mentek a Don folyamhoz,
 lármát vertek annak partján;
 mocsáros süppedékes helyeken átkeltek,
 egy szigetet látván, a szigetbe behatottak.
81. Mindaddig meglátszván a szarvas eltünt,
 ködbe burkolódván ottan elveszett,
 egyet pillantva (szemet nyitva) senki sem tudta meglátni,
 hova elmentét (hova lettét) senki sem tudta.
85. Hóha, hóha! a szarvasunk hol?
 egyik kiáltott: nézzetek oda!
 egy másik mondta: erre szaladt el;
 megint egy másik: egészen elveszett.

89. ô deure'klerni'ñ her müjšin kördiler,
her bir butağa najze urdilar ;
kesertke qačqan, sülgünler uçqan,
ô âhu bir jirden pejdâ bolmağan.
93. bes Mažar ajttî : qajtar jolumuz
kimiñiz bilir ? ne terep jurtumuz ?
her sarî qarasam kökler tögerek :
âh inem ! Ʒamimnan sen ölseñ kirek !
97. Hunor ajttî : imdi jağširaq
munda oturup menziller baylasaq ;
ne jağši bu otlar, ne širîn bu sular !
her aƷaž oĵinnan tamaj'de bállar.
101. derjada jağši-renk jaltiraj baliqlar,
jağši et jidirir her türlü âular ;
jajimîz tereñ, oqimîz jilda'm-dir,
čapqun itkenge širalğa lâzi'm-dir.
105. niče waqt ötürüp kilmedi oturmaq,
baliqlar tutup hem âuğa čiqmaq ;
-
89. A környéknek minden zugát nézték,
minden bokorba lándsát ütöttek ;
gyík elszaladt volt, fajdok fölröpültek,
a szarvas sehonna nem mutatkozott.
93. Azután mondta Magyar : visszatérő utunkat
ki tudja közületek ? merre van országunk ?
akármerre nézek, az ég kerek,
ôh anyám, búmtól (miattam búsulva) meg kell halnod !
97. Hunor mondta : most jobb,
ha itt maradva, szállást kötünk (letelepszünk) ;
mily jó ez a fű, mily édesek a vizek !
minden fa odujából csöpögnek mézek.
101. A folyóban szépszinű halak fénylenek ;
jó húst fog etetni mindenféle vad ;
íjunk erős, nyilunk gyors,
ki rabló járatot tesz, annak zsákmány kell.
105. Némi időt eltöltvén (elmulatván), nem tetszett [otthon]
halat fogni és vadászatra menni ; [ülni,

- ajttılar birden : özge iş köre'li,
munnan jaǵşıraq emelge kite'li.
109. taqır dešt bar iken, ô deštke tüšti,
qarañgu waqtında sáz-auáz işitti,
naqranıñ nejlerniñ auazi jitišti,
bilmedi : ô auáz ni jirden tüšti.
113. periler mejdanı bar iken anda,
ol waqt periler irdi hem ojunda ;
bularniñ çádiri buyaqtın bolyan,
içinde irdiler ǵoşwaqtlıq tutqan.
117. irkeksiz irdiler periler hemesi,
adam qızlarnıñ hem kilip jaǵşısı,
ulu ǵâ nlarınıñ qızları hem anda,
irdiler perilik ürgene'-turyanda'.
121. ikisi köp jaǵşı *Dul* ǵânniñ qızları,
on iki irdiler *Belâ'r* ǵânni'ñ ;
hemesi jüz iki qızlar bar iken
ô jirde perilik ürgenmek istegen.

egyszerre mondták : lássunk más dolog után,
ennél jelesebb dologra ránduljunk ki.

109. Volt egy kemény síkság, abba indultak,
sötét (éj) idején zenehangot hallottak ;
dobnak sípoknak hangja érkezett,
nem tudták : az a hang honnan esett.
113. A tündérek tere volt ottan,
s akkor a tündérek épen tánczoltak ;
az ő sátoruk ködből volt,
benne mulatságot szoktak tartani.
117. Férfi nélkül valának a tündérek mindnyájan,
az ember-leányoknak is jött volt (hozzájuk) szépe ;
nagy *khán*oknak leányai is ottan
tündérséget tanulgatnak vala.
121. Kettőjük nagyon szép, *Dul* khán leányai,
tizenkettő vala *Belâr* kháné ;
mindössze százket leány volt,
kik ott tündérséget akartak tanulni.

125. ságirdlik šerti bar bularya köp jaman,
bir irkek öldürü'p išq qouma'q žānnan;
jigitler toquzın her qız seüdürip,
öjziler tursun seügüsiz qalip.
129. bu iken bularnıñ ürgengelleri,
kōñül sındıryan köp jaman işleri;
her aǵsam işinnen žewáb birip,
her kiže irdiler ǵošwaqtliq itip.
133. ó kiže jigitler auāznı qıtırıp ..
bir jaǵtı kördiler; ó-terep tüşüp,
juašraq bardılar jilniñ eldine:
köpele'klerni'ñ jürdi-mi kınine?
137. Mažar ajtti: sáz-auáz išitip
wüžüdım, ej aǵam, kitti qızarıp;
Hunor ajtti: bayrımni itti qân
qızlarnıñ ojnuna bir köz tašlayan.
141. haj haj, bätürlar! ilgeri joryalañ!
tız tız biriñiz bir qız qučaqlañ!
-
125. Tanítványság föltétele van nekik nagyon szigoru:
egy férfit megölvén a szerelmet kihajtani lélekből;
minden leány az ifjak kilenczét szerelembe ejtvén,
maga folyvást szerelem nélkül maradjon.
129. Ez volt az ő tanulásuk,
szív-törő igen rossz dolguk,
minden este dolgukról számot (feleletet) adván,
minden éjjel mulatságot tesznek vala.
133. Amaz éjjel az ifjak a zenehang után menve,
egy világosságot láttak; arra indulván
lassabban mentek, szél ellenébe:
vajjon lepkek után jártak-e?
137. Magyar mondta: a zenét hallván,
bátyám, egész testem fölhevült;
Hunor mondta: beleimet megvérezé
a leányok tánczára egy tekintet (szem-vetés).
141. Haj haj vitézek! vágtassatok előre,
hamar-hamar fogjatok ölbe mindegyiktök egy leányt!

her adam birisin zatin ite'rmiz,
izimiz qalmasın — jildam kite'rmiz.

145. atlarni köp qıstap tepeñgi urdılar,
jügenni boş qojıp köp çapuq bardılar,
qızlarni hem alıp ortaya jigitler,
qızlarni ortadın quçaqlap birdiler.
149. köp qo'rqusinna'n qızlar qıçqırdı,
qızlarniñ köpisi qaçmaqçı boldı;
ja otqa tüşse hem ja sığa, pajdasız:
ajnala deuregin jigitler tuttı qız.
153. ô peri qızlar anda çaj'b boldılar,
qanát kidiler, uçup qaçtilar;
adam qızlarniñ bolmadı qaçqanı,
çäre joq, bolmadı jirge batqanı.
157. ná-ilâž qaldılar: perilik ürgenip
bolmadı turmaq irsizlik tutup;
jigitler ô jirden çaptırıp kittiler,
jene tiñ boldı deşt — öjge jittiler.

mindegyenként teszünk egyet asszonynya, —
nyomunk ne maradjon — gyorsan elmegyünk.

145. A lovakat nagyon készítve sarkantyúzták,
a féket megeresztvén, gyorsan mentek;
s a leányokat középbefogván az ifjak,
öket a középből ölbe fogták.
149. Nagy ijedségüktől a leányok kiáltottak,
a leányoknék nagy része el akart futni;
ha tűzbe ugornék is vagy vízbe, hasztalan:
körös körül az ifjak leányt fogtak.
153. A tündér leányok ottan eltűntek,
szárnyat öltöttek, röpkülve-elfutottak (elrepültek);
az ember-leányoknak nem lehetett futniok,
hiába, nem lehetett a földbe süllyedniök.
157. Mód nélkül maradtak: tündérséget tanulva,
nem lehetett [többé ott] maradni férjtelenséget tartva;
az ifjak onnan elvágattak,
mégint csendes lön a síkság — haza érkeztek.

161. qızlarnıñ jaǵsısı, Dúl ǵánnıñ qızları,
Hunornıñ Maǵarnıñ boldı ǵatılları,
berâber baryan hem ô jüz jigitler
qızlarnıñ jüzini bölüşip-birdiler.
165. köp zamân ötmedi, ô qıñır qızlar
ǵatıllıq astına hem bojun qojdılar ;
öjlerin istemep seüdiler irlerin,
balalar hem toyup bildi ǵoş hállerin.
169. ô atâu jaǵşı jurt köründi andın,
jaǵşı öj bilmedi çâdırlarındı'n ;
jataqlarında köp sapâ taptılar :
bularnıñ žanınnan boldı joq ârzular.
173. mañlajı bir qarış boldı o'ǵulları',
jigitler seüežek köp jaǵşı qızları ;
bâtırlar hısâbı köplenip bardı,
ineler janına dilberler toydı.
177. Hunornıñ neslinden húnlar boldılar,
Maǵardıñ toyǵan maǵarlar qaldılar ;

161. A leányoknak szépe, Dúl khán leányai,
Hunornak Magyarnak lettek feleségei,
s az együtt odament száz ifju
a leányok százát elosztották magok között.
165. Nem múlt sok idő, s azok a makranczos leányok
asszonyosság alá hajtották nyakokat, [ket,
házukat nem kívánva (haza nem k.) megszerették férjei-
s gyermekek születvén jól érezték magukat (állapotukat
169. Az a sziget azután szép országnak tetszett, [jönak tud-
szebb házat nem tudtak sátoruknál ; [ták).
ágyukban sok gyönyörűséget találtak :
az ő lelkükből elvesztek a vágyak.
173. Egy-araszhomlokú (= nagy vitéz) fiaik lettek,
s ifjakat szeretendő igen szép leányaik ;
a vitézek száma megszorodott,
az anyák mellé szívragadók (bájos leányok) születtek.
177. Hunornak nemzetéből a húnok lettek,
Magyartól születve a magyarok maradtak ;

bularnîñ ô qadar bolyan köpligi,
atauya sıymadı, boldı tar jirleri.

181. *sıtjalar* jurtına taşıp bardılar,
Dül xânnîñ mülkinde jazılıp qondılar;
Hunornîñ Mažarnîñ wâqia'larinna',
köp zamân irtip, bu xavar qalğan.

ezeknek oly annyi lett sokaságuk,
a szigetbe nem fértek, megszükül't a helyök.

181. A szittyák országába eláradva mentek,
Dül khán birtokában elterjedve letelepedtek;
Hunor és Magyar történeteiről —
sok idő elmulása után — ezen hír maradt meg.

NYELVTANI VÁZLAT A KHIVAI ÖZBEG-TATÁR DIALECTUSRÓL.

I.

Hangtani észrevételek.

1) Az egyszerű rövid önhangzók között szerepel *a, e, ı, i, o,  , u,  -n* kívül   is, rendszeren *i*-vel vagy *ı*-vel váltakozva, p.o. *an-n n = and n*, *s zlerin  = s zlerini*; a praes. egy. 3. személy,  nhangz n végződő iget kn l, mindig *-idő-n* végződik: *a nlid  (a nla)*, *s zlid  (s zle)*, *o id  (o u, oqu)* stb., holott más igéknél tiszta *adi*  s *edi-n*, p.o. *baradi*, *k red *, *bired *, *qojadi* stb.; a *minen (= bilen -val, -vel)* postpositio *m nen*-nek és ejthető; az 1. személyi névmás *men ( n)* legalább a casusokban mindig *e*-vel. hallik: *m ni n*, *m ni*, *m nde*, *m nnen (= m nden v. m ndin)*, ellenben a *sen (te)* mindig *e*-vel marad: *seni n*, *seni*, *sennen*. --

Az  , kivált ha szókezdő, nincs oly tisztán megk l nb tette az  -t l, mint p.o. a magyarban. Ezt leginkább az első időben vettem észre, hogy Molla Iszhák velem volt; később kevésbé tűnt f l. Jellemző példa erre az  z ( ) szó, mely p.o. 1. személyraggal ( )  zim (magam) volna, de  zim-nek, s majdnem  jim-nek hangzik, azonban mégis különbözik  zim (sz l )-t l.  gy magy r zhat  meg, hogy az oszmani  jrenmek,  jretmek ( gren-,  gret-) igének tiszta  -vel való  rgenmek és  rgetmek (tan lni, tan tni) fe-

lel meg. Megjegyezni való az *ö*-nek, úgy látszik csak *z* előtt eléforduló *i* utóhangja, melyet a bevett arab írásmód nem fejez ki, s melyet az oszmanli török sem ismer, sőt a khivai ejtés sem tartja meg állandóan, p.o. جوز (*böz*) *böjz*, سوز (*söz*) *söjz*, کوز (*köz*) *köjz*.

Némely többtagú szóban az első, nem accentuált szótagbeli rövid *i*, *ï* hangzók egészen ki is szorulnak, kivált gyorsabb ejtés közben, úgy hogy a szó két mássalhangzóval látszik kezdődni. Megjegyeztem mint ilyeneket: *pširmek* v. *pšürmek* főzni, *pšmek* főni (*piširmek*, *pišmek* helyett), *kči* kicsiny (*kiči* h.), *kši* ember (*kiši*), *qstanmaq* hamarkodni (*qštan*- h.).

2) Nevezetes, hogy az özbeg-tatár még hosszú önhangzókat is tartott meg, és pedig eredeti török szókban, míg az oszmanli olyanokat legfelebb csak arab-perzsa idegen szókban ismer: *â* — p.o. *qân* (vér), *ât* (név): ellenben *at* (ló), mely két szó épen így különbözik a jakutban is, míg a csuvasban amaz *jat*, emez *ut*; — *ê* tudtomra csak idegen eredetű szóban fordul elé, rendszeren *h* eltűnését pótolván az önhangzó megnyújtása: *bês* (ar. بحث), *êl* (ar. اهل); — *î* eredeti török szóban: *sîpalamaq* (simogatni), *sîlamaq* (tisztelni), *čîγ* (hármat), *qîšiq* (görbe), *qîz* vagy *qiz* (leány); — *ï* leggyakrabban *aj*, *ej*, *uj*, *üj*, *ÿj*, *ij*-ből keletkezve az önhangzóvégű igetők és a negatív ige praesensében: *bašlîman* (irod. nyelv: باشلايىم *bašlajman*) kezdek, *oγîman* (اوقويىم *oqujman*) olvasok, *gürüldîde* (گورلدایدىر *gürüldejdir*) mennydörög, *bilmîmen* (بيلمايىم *bilmejmen*) nem tudok, *almîman* (آلمايىم *almajman*) nem veszek, stb. Másutt is szintén *j*, illetőleg *g* hangzónak eltűnését pótolja az *î* hosszúsága: *în* (váll) = oszm. اكن *ijn* (*ign*), *îne* (tü) = اكنه (*ijne*, *igne*). — *ô*-val ejthető még a mutatónévmás *ô* vagy *o* (*az*), mely a többesben *ôlar* v. *ular*; *bôr* (kréta = jakut *buor*); ezen kívül jóformán csak azon *tôn*-ban fordul elé, mely *turyan*-ból összerántva participium praesentist képez, p.o. *pšüre-tôn* főző, *bile-tôn* tudó stb.; — *ô*, p.o. *bôri* (farkas); idegen eredeti szókban *kône* (ócska) = perzsa كونه *köhne*; *sôbet* (társalgás) = ar. صحبت *sohbet* (a tártárban magashanguvá lett, mint p.o. *terep* is = طرف *taraf*); *šôle* (sugár = ar. شعلة); — *û* szintén ritka török eredeti szókban: *tûdi* (ebből *toydi*) született, *bûmaq* (e h. *boγmaq*) fojtani; *qû* (hattyú; oszm. quyu), *tûz* (só; jak. tûs); — *û*, p.o. *tûš* (álom, somnium).

3) Kettőshangzók. — Az *i*-vel mint második hangzóval képzett *aj*, *ej*, *ij* (*ij* nem egyéb mint *î*), *oj*, *öj*, *uj*, *üj* megvannak hasonlóképen az oszmanliban is, s nem kell ezekre példát fölhozni; azonban van a tatárban az *au* is az oszmánli *av* helyett, p.o. *au* vad, vadászat (= oszm. *av*), *χaup* (ar. حَوْف), oszm. *χavf*; ezenkívül eredeti *aγ* is gyakran *au*-nak ejtődvén, szintén szaporodik az *au*-nak előfordulása: *tau* (طاغ *taγ*, oszm. *daγ*) hegy; *sau* (صاغ *saγ*) egészséges, atau (أناغ *ataγ*, oszm. *ada*) sziget, stb., azonban *jaγ* (zsir) *jaγ*-nak, talán hogy a *jau* (ellenség)-től könnyebben megkülönböztethető legyen. Meg kell még azt is jegyezni, hogy ha ily *aγ* után megint önhangzó következik, nyílt szótag mellett, nem is változik a *γ*; zárt szótag mellett lesz ugyan *u*-vá, de nem képez a megelőző *a*-val igazi diphthongust, p.o. *aγiz* helyett van *auz*, de az *a*-t megnyujtva *âuz*-nak ejtik; *âur* = *aγir* nehéz, *bâur* = *baγir* máj. — Az *au*-nak párja *eü* (megfelelvén az oszmanli *ev*-nek), p.o. *seü*-mek (osz. *sevmek*) szeretni, *deület* (= osz. *devlet*), *geüher* (osz. *p.gevher*), *reüšen*, *neübet* (osz. *nevbet*). — *ou* előfordul úgy mint az oszm. *ov*: *goumaq* elkergetni (osz. *qovmaq*); *öü*, a mit az *eü* analogiájára várni lehetne, nincs meg, mert a helyett az *öj* szerepel (p.o. *öj* maga névszó is = ház; ha az osz. *ev* = házzal egybevetjük, úgy látszik, hogy ez utóbbi *eü*, *öü*-féle szót tesz föl, a mi helyett csakugyan van a tatár *öj* szó.

Kivált érdekes pedig a mi tatár dialectusunkban egy *ie*-féle kettőshangzó, melyben az *i*-nek hangzása túlnyomó; azért fent a szövegben *ie*-vel jelöltem. Ugyanis, ha a szókat nézzük, melyekben ezen *ie* előfordul, p.o. *iemmek* emni, *iemček* csecs, *iekme*k (vetni magot), *biešik* bölcső, *iel* (nép), *ienli* széles, *tieri* bőr, *iesmek* fúni — ezek mind az irodalmi tatár nyelv szerint *ie* helyett *i*-vel vannak (*بيشك ايكمل ايمك* stb.), de az oszmanliban *e*-vel ejtetnek: *em*-, *ek*-, *bešik*, *el*, *enli*, *deri*, *esmek*; valamint némely más oszmanli szókban is az *e* a tatárban írott és ejtett *i*-nek felel meg: *beš* öt, *etmek* tenni, *gelmek* jöni, *vermek* adni, *jer* hely, *jel* szél, *jemek* enni stb., a tatárban: *biš*, *itmek*, *kilmek*, *birmek*, *jir*, *jil*, *jimek*. Hogy pedig ezekre nézve az *i*-vel való ejtés a régibb, eredetibb, abból is látható, hogy régibb oszmanli iratokban nem egy ilyen szó csakugyan *i*-vel íratott. Egyszersmind az is látható, hogy ha az érintett szókban az oszmanli *e* ejtés egy hajdan megvolt *i*-ejtésre következett, mely a tatár dialectusokban nagyjórészt meg is maradt, az az *i*

diphthongus, melyet az inént a mai khivai ejtésben az oszmanli *e*-nek ellenében találtunk, világosan mutatja a hangfejlődést, melyen *i*-ből az *e* lett. E mellett figyelemre méltó, hogy oly *i*, mely a mai oszmanliban is *i*-nek maradt, soha nem is veheti föl a khivai-tatár ejtésben az *ie* hangzást, hanem itt is tiszta *i*-nek hangzik, p.o. *diri* eleven: *tirik* (ellenben: *deri* bőr: *tieri*), *gitmek* elmenni: *kitmek*, *bilmek* tudni: *bilmek*. Némely szóban a khivai tatár ejtés ingadozik *i* és *e* között, az oszm. *e* ellenében: *ir* és *er* férj (oszm. *er*), *jitišmek* és *jetišmek* érkezni, a *dimek* (timek, oszm. *demek*) mondani ige gerundiuma *dip* v. *dep*, *et* hús (ellenben: *it* kutya), *ne* és *ni* mi (azonban csak *nčik* milyen v. hogyan). Mind ez, mind az *ie* diphthongus használata világosan arra mutat, hogy a khivai tatár nyelv hangzójtése tekintetben ugyanannak a fejlődésnek indul, melyet az oszmanli már elért.

4) Az eléforduló mássalhangzók *e* sorban írhatók le: *q, χ, γ; k, g, j, (y), ñ; č, ž, š; t, d, s, z, n; p, b, v, w, m; l, r.*

Hiába keressük ezek között az *f*-et, melynek a tatár csakugyan hiányában van, noha a gutturalis spiransokat (*χ, γ*) eléggé kifejtette. Az *f* helyett, midőn idegen (perzsa és arab) szóban azt ejteni kellene, egyszerűen *p*-t ejtenek: *pajda* haszon (فایده), példán egy bizonyos nevű (فلان), *χaup* félelem (خوف), *dep* elhárítás (دفع), terep oldal (طرف), *musápīr* utazó (مسافر), perzend gyermek (پ. فرزند), pársi perzsa nyelv (فارسی) stb. Az oszmanli tudja az *f*-et ejteni, noha eredeti török szóban szintén csak nagyon ritkán hallatja. —

A *q*-t, mely csak mélyhangú szóban fordul elé, meg kellett különböztetnem a magashangú *k*-től; mert magában is a *q* más hangzó mint a *k*. Amannak képzési helye a szájban hátrább van (körülbelül ott, hol a magyar *k*-é), emezé előbbre van (mint a német *k*-é). Amaz sokszor *χ*-ba is átmegegy, p.o. *waqt* idő (وقت) így hangzik: *waχt*. — A *γ* mindig lágy spiransnak (mint a *χ*-nak lágya) ejtetik, nem pedig úgy mint magyar *g*: *γauγa* veszekedés, *aγaž* fa, *kazaz* papiros, *aγa* bátya stb. A *γ* gutturalis spirans (ع), erősen intonálva, *r* hanghoz hasonlít; azonban a dentalis *r* után is megtartja *γ*-féle ejtését: *baryan*, *-larya*, *turyan* stb. Hogy a *γ* néha *u* önhangzóba megy át (*tau*, *sau*, *auz*), már fentebb említettük.

A *v*-től megkülönböztetve (mely = magyar *v*), föl kellett venni a *w*-t is (= angolos *w*), milyennek az arab eredetű szókbeli *w* betű mindenütt ejtetik, p.o. *waqt* وقت, *wezīr* وزیر, *wilājet* ولایت, *ewwel*

اول, žewâb جواب stb. Így nem is lehet csudálni, ha néha két önhangzó között *u*-ba megy át a *w*, p.o. *daua* pör دعوى v. دعوا *dá'wa*), *auâz* hang (p. آواز). A mit azonban így a *v*, a *w*-nek concurrentiája által vesz, azt visszanyeri a *b*-től; mert ez, két önhangzó közt, mindig *v*-nek hangzik, mind az idegen eredetű mind eredeti török szókban, p.o. *seweb* ok (سبب *sebeb*), *tevíb* orvos (طبيب *tabíb*), *qavâl* elfogadás (قبول *qabûl*), *çavar* hír (خبر *çabar*, *çaber*) *jivermek* külden (írva: يبارمك), *kivi* -ként (كبي), *javan* pusztá (يبان).

Mint a *v* mellett még *w* van, úgy lehetne *j* mellett még *y*-t is várni (azaz oly *j*, milyen a franczia *ayez*, *voyez*-ben van, azaz tkp. *ij*). És csakugyan emlékszem, hogy mikor legelőször Molla Iszháktól az *ujuşqan* szót hallottam, azt véltem hallani, hogy *üjuşqan* — azaz a *j* tkp. *ij* (*y*) volt, s így *uijuşqan* hasonlíthatott *üjuşqan*-hoz. De később és többször nem vettem észre.

A kemény és lágy mássalhangzók alkalmazásában a keletitátár főleg az oszmanlitól abban különbözik, hogy ez utóbbi a szó elején is ejti már a *g* és *d*-t, t. i. bizonyos számú szóban; p.o. *dil* nyelv, *day* hegy, *doymaq* születni, *gelmek* jöni, *gitmek* menni, *görmek* látni stb. (mások meg állandóan *t*, *k*-val: *tutmaq* fogni, *tar* szük, *küre* lapát, *köpük* hab, *spuma*, *kesmek* vágni stb.) — a tatár azonban mind csak *t*-vel és *k*-val kezdi szavait, p.o. az idézett példának megfelelőleg: *til*, *tau*, *toymaq*, *kitmek*, *körmek* stb. Csak mint kivétel fordul elé *gez*mek sétálni és *güzel* szép; s nem is egészen kivételek a *tí*mek (mondani) és *tur* (verb. subst.) igék, melyek némileg enclitice használtatva, s a megelőző szóhoz szorulva, alkalmasan *d*-vel is kezdődhetnek (*digen*, *díp* v. *dep*; *dír*, *dir*). A szókezdő *p*-re nézve nem különbözik a tatár az oszmanlitól: csak az oszm. *parmaq* így van tatárul: *barmaq*. A mi az oszmanliban *b*-vel kezdődik, az a tatárban is avval (*bí*lmek, *bír*, *bürmek*, *buzayu* = tat. *buzau*, stb.), kivéve némely szókat, melyeknek tatár megfelelője *m*-en kezdődik: *bol* bö: *mol*, *binmek* fölülni: *minmek*, *bojnuz* szarv: *müjz*, *bunu* ezt: *munu* stb.; de a szókezdő oszmanli *v* is még *b* a tatárban: *varmaq* odamenni: *barmaq*, *vermek* adni: *birmek*, *var-dír* megvan: *bar-dír* (csak *vurmaq* verni: *urmaq*; meg *olmaq* lenni is: *bolmaq*).

A szó közepén is azt találjuk, hogy az oszmanli tovább ment a lágyításban mint a tatár, p.o. oszm. *jedi* hét: *jiti*, *giderim* megyek: *kitermen*, *eder* tesz: *iter*.

Különösebb hangváltozásokat, milyenek p.o. a tat. *köjnek* ing = oszm. *gömlék*, *miñz* = *bojnuz*-ban tűnnek elé, most mellőznünk kell, mint a két török nyelv tüzetesebb összehasonlításába valókat.

5) A hangzók egymáshoz való vonatkozása és illeszkedése.

a) Az önhangzókat illetőleg itt az úgynevezett *vocal-harmonia* ról kell szólnunk. Tudva van, hogy az önhangzók illeszkedése jelesen ki van fejlődve a török nyelvekben, kivált az oszmanliban, s még jobban a jakutban. Az oszmanli valamint a jakut csak négy mélyhangú, és négy, ezeknek megfelelő magashangú önhangzót ismer:

mélyh. a o ĩ u

magash. e ö i ü.

Ezek között megint azt a különbséget kell szem előtt tartani, hogy az első kettő mind a két sorban (a, o, e, ö) nehéz, az utolsó kettő (i, u, i, ü) könnyű önhangzók. A hangzóilleszkedési 1-ső törvény az, hogy igazi török szóban csak mélyhangú vagy pedig magashangú önhangzók lehetnek, s hogy a képzők és ragok (valamint encliticus szócskák) is az alapszó hangzatához képest vagy mélyhangú vagy magashangú önhangzókkal ejtődnek. A 2-ik törvény az, hogy a képző vagy ragbeli önhangzó a könnyűek közül való levén, úgy változzék az a megelőző szótag önhangzójához képest, hogy *a* és *e* után, következzen *ı* és *i*, valamint maga *ı* és *i* után is; *o* és *ö* után pedig *u* és *ü*, valamint maga *u* és *ü* után is. Így áll ez az oszmanlira nézve; a jakut még tovább megy, a mennyiben a képző vagy ragbeli nehéz önhangzót is (mely az oszmanliban mindig csak *a* v. *e*, nem pedig *o* v. *ö*) a megelőző önhangzó szerint változtatja, úgy hogy az csak *a*, *ı* és *e*, *i* után *a* és *e*; *o*, *u* és *ö*, *ü* után pedig *o*, *ö*.

A klivai özbeg-tatár nyelvben is megvan az imént említett 1-ső törvény, a mennyiben nem csak minden többtagú szótöben csak egyféle (vagy mély- vagy magashangú) önhangzó van, hanem minden képzőnek és ragnak vannak mély- és magashangú páralakjai, p.o. *nñ* és *niñ* genitivusrag, *qa* — *ke*, vagy *ya* — *ge* dativusrag, *lar* — *ler* többesi rag, *liq* — *lik*, *li* — *li* stb. szóképzők. Hanem mégis némi módosítás vagy megszórítás is fordul elé. Nem annyira jó itt tekintetbe az, hogy *ı* és *i* mellett, mindegyik helyett állhatván, találattik még *e* is, mely így mintegy közlő önhangzó volna; mert az illető esetekben még *ı*-t v. *i*-t lehet helyébe tenni, p.o. *annèn* helyett *annin*-t,

Könyvhirdetések.

A magyar nyelv szótára. A magyar tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János m. akad. r. tagok. Egy-egy füzet ára 1 frt. Emich Gusztáv m. akad. nyomdásznál.

Chrestomathia Fennica. — Finn olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára. Szerkeszti Hunfalvy Pál. A magyar Akadémia kiadása. Pesten 1861. Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvárusnál. I—X, meg 1—580 lap. A gyakorlati segítő, mely a szókat elemezi, 93 lapot tesz. Ára 3 for.

Abuska, csagataj-török szógyűjtemény. Török kéziratokból fordította Vámbéry Ármin; előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. — A magy. Akadémia kiadása. Pesten 1862. Eggenberger Ferd. akad. könyvárusnál. Ára 1 for.

Reguly Antal hagyományai. A magy. Akadémia megbízásából kiadta Hunfalvy Pál. I. kötet. „A Vogul föld és népe. 4-ed rétü, 364 lap. Ára 4 forint.

Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a magyar tud. Akadémia nyelvtudományi bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. Első kötet. 1862. Második kötet. 1863. Harmadik kötet. 1864. Negyedik kötet. 1865. Mindenik kötet ára 3 forint.

Magyar Nyelvészet. Szerkeszté Hunfalvy Pál. Hat kötet, mindenike külön 5 frt 25 kr. Együtt 25 forint. Pesten Osterlamm Károly könyvárusnál.
